अंतर्वत्नी असतां, गांधारीनें स्वयेंचि सेनयेला
दिधला सद्दैश्याच्या, निजपतिसेवाधिकार, तनयेला. २४
वैश्या सेवादक्षा, प्रज्ञाचक्षुहि कृतज्ञ, भजलीला
दे पुत्रफळ; गमे सुरतरुची प्रभुचीहि, तुल्य मज लीला. २५
नाम युयुत्सु तयाचें; एकाधिक शतकुमार यासकट.
सर्वांत साधु वैश्यानंदन, होईल तें पुढें प्रकट. २६

अध्याय एकोणिसावा.

होता महावनांत स्त्रीसख नृप पांडु, तत्कथा परिसा.
अरिसामंतनमितपद तो मृगयार्थें फिरे वनीं हरिसा. १
तेणें मैथुनसमयीं हरिणीसह हरिण देखिला पुष्ट;
वधिला पंचशरानीं सस्त्रीक अदुष्ट तो, जसा दुष्ट. २
तो ऋषिपुत्र, तपोधन, भार्येसीं काननांत मृगरूपें
रतिकेलिसक्त होता, वधिला सहसा मृगभ्रमें भूपें. ३
किंदमनामा तो ऋषि भूमिवर पडोनि पांडुला गांजी.
कर जोडुनि नृपहि म्हणे, 'भ्रमलों; मृगरूप घेतलें कां ? जी !' ४
किंदम म्हणे, 'अरे ! म्यां, व्हावा सुत ऋष्यशृंगसा मातें,
हें मात्र वांछिलें रे ! मन वश होवूं दिलें न कामातें. ५
जनलज्जेस्तव मृगतनु घेउनि, रमतां वनीं मृगीसहित,
केला कसा तुवां वध ? केलें नसतांहि लेश म्यां अहित. ६
मृगयाधर्म तुज, मजहि आहेतचि विदित; परि सुरतशर्म
अनुभवुनि, कसें केलें हनन ? अरे ! काय हें उचित कर्म ? ७
ब्रह्मवधें दुरित नसो; नकळत घडला तुला, परंतु नृपा !

---

१. गरोदर. २. नीतिमतीला. ३. अंध. (धृतराष्ट्र). ४. शत्रु आणि मांडलिक राजे यांनीं नमस्कृत. ५. सिंहाप्रमाणें. ६. संभोगसुख. ७. पाप.

[illegible]सुखज्ञा तुजला यावी, आली कसी न लेश कृपा? ८
तु[illegible]त शासन कीं; सोसावें काय तापसानें हें?
कां निरपराध वधिला? राया! वद काय पाप सानें[1] हें? ९
घे शाप तापसाचा, तुजही करितां मनःप्रियासंग
मृत्यु घडो; या माझ्या शापाशनिचा[2] कधी न हो भंग.' १०
शापवचन मलिन तया करि, कज्जळ जेंवि पांडुरमणीतें[3].
मुनि गेल्यावरि, येउनि तें कळवी साश्रु पांडु रमणींतें. ११
'व्यसनें तात[4] बुडाला, मींही; भोगील काय मंद रसा[5]?
झालों स्वगुरुसुहृज्जनहृत्सागरमथनहेतु[6] मंदरसा[7]. १२
कामेंचि बुडविलें जग, हें ऐकावेंहि न व्यसन कानें.
इतर किति? पाविजेलचि विषयें भय नित्य नव्य सनकानें[8].१३
झालों विचित्रवीर्यक्षेत्रीं[9] मीं पांडु कृष्णसुत[10]; पाला
भक्षीन, करीन सुखें, होउनि संगीं वितृष्ण[11], सुतपाला. १४
मीं नाठवीन राज्य, स्वजन, स्त्री, शयन, वसन, अन्न, मनें.
जा हस्तिपुरासि तुम्हीं, सांगा भीष्मादिकांसि मन्नमनें.' १५
म्हणति स्त्रिया, 'करूं तप आम्हींही, अधिक काय संन्यासीं?
येथें तपोनि, भोगा स्वर्गी सुख कुंतिमद्रकन्यांसीं. १६
भार्या न त्यागाव्या, विरहज्वलनांत या न भाजाव्या;
अंतीं स्वर्गासि तुम्हांसह, तेजें शोभवुनि नभा, जाव्या.' १७
दारोदारोक्ति[12] करी मान्यचि, कीं प्रेम शुद्ध, निष्कपट.

---

१. लहानसहान. २. शापरूप वज्राचा. ३. पाढऱ्या मण्यातें. ४. बाप विचित्रवीर्य. (अध्याय १४, गीति १४ ते १७ पहा). ५. पृथ्वी. ६. स्वतःची वडील माणसें आणि मित्रजन यांच्या हृदयसागराचें मथन करण्यास (त्यांना दुःखी करण्यास) कारण. ७. मंदरपर्वताप्रमाणें. ८. सनकऋषीनें सुद्धां. ९. विचित्रवीर्याच्या अबालिकास्त्रीचे ठिकाणी [व्यासाच्या वीर्यापासून] झालेला. १०. व्यासपुत्र. ११. निराभिलाष. १२. स्त्रियांचें उदारपणाचें भाषण.

काढी अंगद[1], कुंडल, कटक[2]युगुळ, मौलिरत्न[3], निष्क[4] पट[5]. १८
तीं भूषणें, सुवस्त्रें अर्पुनि विप्रांसि, तो म्हणे, ‘ स्वामी !
जाउनि नागपुरीं हें सांगावें, मागतों वरा या मीं.’ १९
वल्कल नेसोनि, म्हणे दासांसि, ‘पुरासि जा सखे[6] ! खग हो !
जळला शापदवें[7] हा[8]; आश्रय सर्वांसि भीष्म सन्नग[9] हो. २०
[10]दुर्दैवग्रीष्मानें गेला आटोनि पांडु[11]कासार.
जा भीष्ममानसा[12]प्रति दासमधुप हो ! विचार हा सार[13]. २१
भीष्म, धृतराष्ट्र, विदुर, स्वर्द्रुम[14] तुमचे; तदाश्रयें वर्ता.
हा पांडु, आजपासुनि, झाला यति, भूमिचा नव्हे भर्ता. ’ २२
सस्त्रीक पांडु गेला पूर्वीं राघव तपोवना जेंवीं;
वाढुनि शोकविष, समय तो, सकळांच्या म्हणे मना, ‘जेंवीं.’ २३
सेवकजन बहु रडला; समजावें केंवि त्या अनाथानें?
पांडुपदें जसि त्याच्या, शिशुच्याहि न तृप्ति तसि मना थानें.२४
त्यानीं नागपुरीं ती नेली बहु शीघ्र तापदा वार्ता.
[15]अंगारवृष्टिनें तसि केली सर्व प्रजा तिणें[16] आर्ता. २५
आजी[17], माय[18] बहु रडे: भीष्म विदुर फार जाहले कष्टी.
धृतराष्ट्र म्हणे, ‘ [19]विधिनें केंवि पळविली अचक्षुची यष्टी ?’
तो पांडु हिमगिरीतें लंघुनियां, गंधमादना गेला.
इंद्रद्युम्नसराप्रति जावुनि, शतशृंग[20]पर्वतीं ठेला. २७
तेथें पांडु, तप करुनि, पावे सुमहर्षितुल्यता सुकृती.
काय न साधील, पथा साधूंच्या अनुसरोनि, सासु[21] कृती ?२८

---

१. बाहुभूषण. २. मलकड्याची जोडी. ३. उत्तम प्रतीचा मुकुट. ४. उरोभूषण. ५. वस्त्रे. ६. मित्ररूपी पक्षी हो ! ७. शापरूप वणव्यानें. ८ हा मी पांडुरूप वृक्ष. ९. चांगला वृक्ष. १०. दुर्दैवरूप उन्हाळ्याने. ११. पांडुरूप सरोवर. १२. भीष्मरूप मानससरोवराप्रत. १३. श्रेष्ठ, योग्य. १४. कल्पवृक्ष. १५. निखाऱ्याच्या वर्षावानें. १६. दुःखित अशी. १७. सत्यवती. १८. अंबालिका. १९. दुर्दैवानें. २०. पर्वताचें नाव. २१. प्राणी. (स=सह+असु=प्राण; प्राणांसह=तो प्राणी).

तेथील महर्षिनिकर[1] अन्योन्यातें म्हणे, 'उठा, चाला;'
श्रीब्रह्मदेवदर्शन घ्यायास्तव सिद्ध एकदा झाला. २९
पांडु म्हणे, 'मीं येतों;' मुनि म्हणती, 'वायु कीं महर्षिजन
जाया समर्थ, न इतर विधिलोकपथीं[2] करावया व्रजन[3].' ३०
समजे पांडु तदाशय[4], कीं झालों जरिहि अनृण इतरांचा,
तरिहि अनपत्यतेस्तव आहेंचि ऋणी समस्त पितरांचा[5]. ३१
पितरांच्या फेडाया न समर्थ, करुनि महातप, रिणा मीं.
घडतां अधःपतन, मज पुण्यें देतिल न हात परिणामीं. ३२
त्यांसि म्हणे, 'स्वामी हो! तारावा संकटांत हा भक्त;
अनपत्यत्व स्वर्गद्वारनिरोधासि[6] हेतु, हें व्यक्त[7]. ३३
जेंवि पितृक्षेत्रीं मीं, मत्क्षेत्रींही तसेंचि संतान
होतें, तरि तरतों; हा काम पुरविते तुम्हींच संतान[8].' ३४
मुनि म्हणति, 'भारता! हा काम तुझा देवताप्रसादानें
होईल पूर्ण, ऐसें दिसतें आम्हांसि पाहतां ज्ञानें.' ३५
मुनि गेल्यावरि, पांडु ज्येष्ठस्त्रीतें म्हणे, "प्रिये! कांहीं
कथितों, तें मान्य करीं; तुज तों अमृतहि मदुक्त्यधिक[9] नाहीं. ३६
मद्वचनें संपादीं सन्मुनिपासूनि शुद्ध संततिला.
संततिलाभाचि लाभ; 'स्वर्निःश्रेणी[10] च' म्हणति संत तिला.
शरदंडायनभार्या[11], पतिच्या आज्ञेकरूनि, सन्मुनितें
भजली पूर्वीं; तारी सदपत्यत्रय तयांसि, जन्मुनि, तें." ३८
कुंती म्हणे, "तुम्हीं मज कथितां ज्या काय आजि कार्यातें,

---

१. महर्षिसमुदाय. २. ब्रह्मलोकाच्या वाटेनें. ३. गमन. ४. ऋषींच्या त्या म्हणण्याचा भाव. ५. अपत्यावांचून पितरांचें ऋण फिटत नाहीं व अनपत्य मनुष्यास स्वर्गलोकप्राप्ति होत नाहीं, असे शास्त्रवचन आहे. ६. स्वर्गद्वारीं अडथळा होण्यास. ७. उघड, स्पष्ट. ८. कल्पवृक्ष. ९. माझ्या वचनापेक्षां अधिक [प्रिय]. १०. स्वर्गास जाण्याची शिडी. ११. पाठांतर–**शरदंडायनभूपस्त्री पत्याज्ञे-करूनि सन्मुनितें.**

व्युषिताश्वकथा जाणुनि, मग मान्य करील कोण आर्या तें? ३९
व्युषिताश्व भूप मेला; त्याची भद्रा वधू सती, पतिचें
शव आलिंगूनि, करी विलाप बहु; न गणि मत सुहृन्मतिचें.
स्वपदीं दृढ भाव तिचा जाणोनि, नभांत बोलिला वाणी,
सोडीनाचि शवाला, संततिचा काम धरुनि, जें राणी, ४१
'न करीं विलाप सति! घे वर; ऋतुकाळीं तुवां मदंगातें
रक्षुनि घ्यावें शयनीं; देईन अपत्यहेतुसंगातें.' ४२
भद्रा तैसेंचि करी; झाले तिस शाल्व, मद्र सुत सात.
हें ऐकिलें असेल व्युषिताश्वचरित तुम्हींहि विख्यात. ४३
शापप्रतिबंध खरा; परि अस्मद्भाव, भाग्य-पुण्यबळें,
स्वामी तुम्हींच कल्पद्रुम द्याल स्वस्त्रियांसि पुत्रफळें. ४४
तेंवि, मनःसंकल्पें, दिव्यतपोयोगसिद्धिमंतानें,
माझा ठायीं देवा! निर्मावीं त्वांचि शुद्ध संतानें." ४५
पांडु म्हणे, 'गे! साध्वि! व्युषिताश्व जसा, तसा नसे अन्य.
तो साक्षाद्देवोपम; लोकीं सन्मान्य, योगनिधि, धन्य. ४६
मज आहे श्रुत ऐसें, कीं कामविहारिणि स्त्रिया स्ववशा
पूर्वीं होत्या, भजती भलत्यासि, जशा वनीं गजास वशा. ४७
उद्दालकमुनिपुत्रें रीति तयांची विलोकिली खोटी;
केली हे मर्यादा, जे आतां चालत्ये जगीं मोटी. ४८
उद्दालकपत्नीतें एक ब्राह्मण धरी करीं, कामी.
'क्रीडों चाल' म्हणे, जन्हि देखत होता तिचा पती धामीं. ४९
तें पाहुनि उद्दालकमुनिसूनु म्हणे, तयासि, 'कर सोडा;
भव्यार्थ, आजिपासुनि, या दुष्टा दंडकासि कर जोडा.' ५०
तात म्हणे, 'वत्सा! हे रीति पुरातन, तुवां न कोपावें.

---

१. व्युषिताश्वराजाची कथा. २. सच्छील स्त्री. ३. माझ्या शरीराला. ४. अपत्योत्पत्तीला कारण अशा संभोगातें. ५. यथेच्छ विलास करणाऱ्या. ६. स्वतंत्र. ७. हत्तिणी. ८. हातीं. ९. घरीं असलेला. १०. कल्याणाकरितां. ११. रीतीला.

स्त्रीप्रियकामविहारीं; विघ्न किमपि तूं करूं नको, पावें.' ५१
तें मात्र वचन न करी मान्य श्रीश्वेतकेतु बापाचें;
स्पष्ट म्हणे, 'हें कारण होइल नरक[2]प्रदोग्रपापाचें. ५२
यावरि ती भ्रूणघ्नी[3], परपुरुषाला भजेल जी असती;
भ्रूणघ्न सतीत्यागी पुरुषहि; नरकीं घडो तयां वसती. ५३
पुत्रोत्पत्यर्थ धवें[4] आज्ञा देतांहि, जीहि आज्ञा ते
न करिल, तसीच तीही; भंगितिल न धर्मसेतु[5] हा ज्ञाते.' ५४
असि मुनिकृत मर्यादा लोकीं अद्यापि चालत्ये कांते!
जाणसि मदुद्भवा[6]सहि; मान्य करीं वचन कनकनिभकांते[7]! ५५
कल्माषपादपत्नी मदयंती, जाणताति संत तिला;
ती पावली वसिष्ठापासुनि गतिकीर्तिहेतुसंतति[8]ला. ५६
त्वांहि तसेंचि करावें; म्यां रचिला आजि सफळ अंजलि हो.
मन्नाम पुत्रवंतांमाजि यमामात्यपाणिकंज[9] लिहो.' ५७
जनमेजयासि सांगे मुनि[10], कीं वाणीसही[11], करुनि पण जी
जिंकूं शके सुभाषणनिपुणत्वें[12], ती वदे तुझि निर्पणजी[13]. ५८
'मत्पितृसदनीं होता श्रीदुर्वासा महोग्र, परि चरण
म्यां अर्चिले सदाही; केलें, साहोनि कष्ट, परिचरण[14]. ५९
तेणें प्रसन्न होउनि मंत्र मला एक शिकविला आहे.
पुत्रार्थ सुराकर्षण कथिलें, वेळाहि पातली त्या[15] हे. ६०
श्रीगुरुदत्तमनु[16]बळें सांगाल तया सुरासि बाहेन.
परपुरुषाला, तुमच्या वचनें, पुत्रोद्भवार्थ पाहेन.' ६१

---

१. उद्दालकाच्या पुत्राचें नाव. २. नरक देणाऱ्या (नरकाला नेणाऱ्या अशा) भयंकर पापाचें. ३. गर्भहत्या करणारी. ४. पतीनें. ५. धर्ममर्यादा. ६. माझ्या उत्पत्तिकथेस. ७. सुवर्णासारखी कांति जिची अशा [स्त्रिये!]. ८. मोक्ष आणि कीर्ति होण्यास कारण अशा संततीस. ९. यमाचा अमात्य जो चित्रगुप्त त्याचें हस्तकमल. १०. वैशंपायन. ११. सरस्वतीलाही. १२. चांगलें भाषण करण्याविषयींच्या चातुर्यानें. १३. कुंती. १४. सेवा. १५. देवांच्या आकर्षणाची. १६. मनु=मंत्र.

पांडु म्हणे, धर्मातें बाहें, वाहें तयासि हें काय.
तज्ज[1] न सज्जनमतपथ सोडिल, अगुणें सुविग्रहें[2] काय? ६२
पतिस नमुनि, गुरुचरणस्मरण करुनि, मंत्रजप करी विधिनें;
तत्काळ दिलें दर्शन धर्में, मंत्राहृतें, दयानिधिनें. ६३
परिसुनि धर्म वदे, 'अयि[3]! सति! कुंति! मतं ददामि किं ते?' तें[4]
परिसुनि म्हणे पृथा, 'जें सुतरत्न हरील सर्व चिंतेतें.' ६४
धर्में तसाचि दिधला सुत, करुणा करुनि पांडुभूपाळीं.
ईषशुक्लपंचमीतिथि[5] होती, तज्जनन होय ज्या काळीं. ६५
तो उपजतांचि, झाली वाणी अशरीरिणी[6] अशी व्योमीं,
'हा कुरुकुळीं युधिष्ठिर हित सकळां, अमृतरस जसा सोमीं[7].
हा पांडुपुत्र सत्यव्रत, सुज्ञ, अजातशत्रु, भूतरणी[8];
हा मूर्त धर्म, भूपतिपति, यश जोडील परम पूत[9] रणीं.' ६७
सुतमुखशशिरुचि[10] सेवुनि, पांडु निवाला; परंतु एकानें
तृप्त नव्हेचि; जसा मरुतरु[11] सकृत्प्राप्तवारिसेकानें[12]. ६८
पुनरपि म्हणे तिला, 'बळशाली सुत आणिखी असावा गे!
सबळांचि वीरखळबळीं, विपिनीं समरुद्वा[13] असा, वागे.' ६९
कुंती; मंत्रजप करुनि, चिंती मनिं कीं, 'समीरदेवा! यो[14].'
तोही तसाचि आला; त्यासि म्हणे ती, 'सुपुत्र दे वायो!' ७०
पवनापासुनि झाला सुत बळनिधि भीमसेन, तज्जननीं
होय गगनगी[15], हर्षें भूमिहि, केवळ न एक तज्जननी[16]. ७१

---

१. त्यापासून झालेला. २. चांगल्या शरीराच्या. (सुरूप पण निर्गुण अशा पुत्रानें काय उपयोग?). ३. अयि! सति! कुंति! ते मतं किं ददामि?=अगे! सति-कुंति! तुला इष्ट असे काय देऊ? ४. धर्माचें वाक्य. ५. आश्विन शुक्ल पंचमी--**पंत.** ६. जीस शरीर नाही अशी वाणी, अर्थात आकाशवाणी. ७. चंद्री. ८. पृथ्वी-वरील सूर्य. ९. पवित्र. १०. पुत्रमुखरूप चंद्राची कांति. ११. मारवाडांतील मोठा वृक्ष. १२. एकवार मिळालेल्या पाण्याचे सिंचनानें. १३. वाऱ्यासह वणवा. १४. यावें. १५. आकाशवाणी. १६. त्याची आई.

'हा बळजळधि खळांचा समरीं उतरील सर्व हा रेंच[1].
चूर्ण करील शिलादृढशत्रूरें[2] मुष्टिच्या प्रहारेंच.' ७२
अंकीं निजला असतां, व्याघ्रभयें ती पृथा उठे तूर्ण[3].
तों घनसा[4] भीम पडे, होय तनुभरें तळीं शिळा चूर्ण. ७३
'तिसराहि पुत्र लोकश्रेष्ठ असावा' असें मनीं आणी.
उग्र तप करी राजा पांडु; तदुक्तें तसीच ती राणी. ७४
आराधिला सुरेश्वर[5]; भेटोनि म्हणे तयासि, 'माग वर.'
पांडु म्हणे, 'दे मजला आत्मसम कुमार भूरिभाग[6], वर.' ७५
इंद्र म्हणे, 'मत्सम तुज पुत्र दिला सर्ववीरवर हो तो.
हो तूंहि पुत्रिवर[7]; बहुगुण सुजनीं अर्पिला सुवर होतो.' ७६
हरि गेल्यावरि, पांडु स्त्रीस म्हणे, 'एक वर्ष तपलीस[8]
ज्या अर्थें[9] तूं देवि! स्वव्रतनियमासि फार जपलीस, ७७
तें तप फळलें; तुज सुत देणार हरी, म्हणोनि, गुरुदत्ता
विद्या तुवां जपावी, जोची साचो[10] जगत्रयीं सत्ता.' ७८
कुंतीनें शुभदिवसीं, एकांतीं, इष्टकाम जाणविला.
आत्रेयदत्तविद्यादूती[11] योजूनि शक्र आणविला. ७९
इंद्रापासुनि अर्जुन होतां, तद्गुण[12] मनोरम नभोगी[13]
वर्णी, तच्छ्रवणें सुख बहु कुंतीपांडुसाधुमन भोगी. ८०
'हा रंजवील गुरुजनचित्तातें; श्रुतिरहस्य[14] कवळील;
दुग्धाब्धिफेनधवळें[15] स्वयशें कुरुच्या कुळासि धवळील[16]; ८१
लीळेनें सुरदुष्कर कर्म करिल; संगरीं न आटेल;

---

१. गव. २. दगडामारखी कठिण अशी शत्रूंची उरस्थलें. ३. घाईघाईनें. ४. घणाप्रमाणें. ५. देवाधिपति इंद्र. ६. महाभाग्यशाली. ७. पुत्रवंतांमध्यें श्रेष्ठ. ८. तप केलेस. ९. हेतूनें. १०. खरोखर. ११. अत्रिपुत्र दुर्वासानें दिलेल्या विद्यारूपी दतीस. १२. त्या अर्जुनाचे गुण. १३. नभस्+गी= आकाशवाणी. १४. वेदरहस्य. (आत्मज्ञान). १५. क्षीरसमुद्राच्या फेंसाप्रमाणें पांढरें असें. १६. शुभ्र करील. (हा नामधातु आहे).

फाटेल भयें याच्या द्वि[1]षदुर; हा मूर्त काळ वाटेल; ८२
हा तोषवील युद्धीं त्यासहि, जो काळकंपद पिना[2]की.
पावेल पाशुपतही, ज्या पात्र न, जन्हि कृती तदपि ना[3]की; ८३
किंबहुना विष्णु जसा सुखद अदितिला, तसाचि हा तुजला;
धन्या[4]ऽसि कुंति! पांडो! त्वत्क्षेत्रीं[5] कल्पवृक्ष कीं रुजला.' ८४
ऐसी अंबरवाणी झाली, शुभकुसुमवृष्टि बहु मोटी;
वाद्यध्वनि बहु झाले; आले आदित्यरुद्रमुनि कोटी. ८५
पावे दशरथगृह जें यश, पांडू[6]टजहि जिष्णुजै[7]ननीं तें;
बहु मानिलें सनीनीं कुंतीतें जेंवि विष्णुजननीतें. ८६
पांडु पुन्हांहि प्रार्थी, त्यातें कुंती म्हणे, 'पुरे, लोभें
होईन बंध[8]की मीं; क्षोभें न मनीं, इहींच बहु शोभें.' ८७
माद्री पतिप्रति म्हणे, " झाले माझ्या कुमार जा[9]वेला;
सुख गमलें; म्हणत्यें मीं, 'वृद्धीतें यापरीस जा वेला!' ८८
दोघी वंध्या होतों, परि फळला सत्प्रसाद एकीला.
झाला तुम्हांसि संततिलाभ, जसा वृष्टिलाभ केकीलीं[10]. ८९
मीं मात्र मंदभाग्या; सांत्वुनि म्हणतां, ' रहा सुखें, न रडें. '
परि मुनिशापवृकें[11] या हरिणीचें कवळिलें मुखें नरडें. ९०
मत्संतानार्थ तुम्हीं दयि[12]तेला भीड घालितां, तरि ती
आज्ञा न मोडिती, या सवतीवरिही सती दया करिती." ९१
पांडु म्हणे, ' माझ्याही चित्तीं आहे असेंचि; पदर तिला
पसरीन; करील वचन; भंगील न ती मत्प्रि[13]यपदरतिला.' ९२
कुंतीस म्हणे, 'देवि! त्वद्भजनीं सादरा तुझी आली[14]

---

१. शत्रुहृदय. २. पिनाक नांवाचें धनुष्य ज्याजवळ तो, शंकर. ३. स्वर्गवासी. (देव). ४. हे कुंति! तूं धन्य आहेस. ५. तुझ्या पत्नीरूपी शेतामध्यें. ('क्षेत्र' हा शब्द पत्नीवाचक आहे). ६. पांडूची झोंपडी. ७. अर्जुनाच्या जन्मवेळीं. ८. जारिणी. ९. गांधारी—**पंत.** १०. मयूराला. ११. लांडग्यानें. १२. प्रियपत्नीला. १३. माझ्या चरणसंबंधी प्रेमाला. १४. सखी.

माद्री त्वां तारावी; हे चि न दुःखाब्धिच्या[1] तटा आली. ९३
यश बहु वाढेल तुझें; हें चि भल्यानीं जपोनि सांचविलें;
सर्वस्व वेचिलें[2], परि एक भलेपण जगांत वांचविलें.' ९४
आज्ञा स्वीकारुनि, ती, मंत्रजप करुनि म्हणे तिला, 'जावें;
पुत्रार्थ सकृत्[3] दैवत चिंतावें त्वां; सये[4]! न लाजावें.' ९५
ती दस्रांतें[5] चिंती, तों ते पावोनि[6] म्हणति, 'हे माद्री!
द्यावें काय तुज? तुवां स्वावयवें[7] जिंकिलाचि हेमाद्री[8].' ९६
माद्री हांसोनि म्हणे, 'जाणुनि हृद्रोग, त्यासि अगदानें[9]
दूर करा, जी! रोगी न निवे कनकाचियाहि अगदानें[10]. ९७
त्यांपासुनि ती पावे अत्यंत मनोरमांग यमळांतें[11];
नकुळ सहदेव ते बहु सुखविति त्या पांडुनेत्रकमळांतें. ९८
अणखी माद्रीविषयीं पांडु प्रार्थी पृथेसि एकांतीं.
मान्य न करी; गमे ती वृष्टि उघडली[12] मयूरकेकांतीं[13]. ९९
कुंती बोले, 'माझा उपमर्द करील ती, असें गमतें;
द्वंद्वाह्वानें[14] पुत्रद्वंद्व जिणें सहज साधिलें स्वमतें.' १००

अध्याय विसावा.

झाले पांच सुरद्रुमसम सुत, आनंद पांडुचा पिकला.
पिकें[15] लाभला बहुदिसां आम्रांला, सुरभि[16] ज्यामधें टिकला. १

---

१. [अनपत्यनाजन्य] दुःखसमुद्राच्या. २. खर्च केलें. ३. एकवार. ४. सखे! ५. अश्विनीकुमारांनें ६. येवोनि. ७. आपल्या अवयवानें. ८. सुवर्णपर्वत मेरु. (तिचे स्तन अतिशयच पुष्ट होते. त्यानीं मेरूसाहि जिंकलें होतें). ९. औषधानें १०. पर्वतदानानें. ११. जुळ्या मुलांतें. १२. बंद्र झाली. १३. मोराच्या टाहोनंतर. १४. दोघास बोलावण्यानें. १५. कोकिल. १६. वसंत—पंत.

त्यावरि वसंतकाळीं, एकांतीं, रम्य[1]नंदनाभवनीं,
माद्री अनुसरली, जसि सेवी त्या [2]पूरुनंदना [3]भवनीं. २
होता [4]विरक्तिभस्माच्छादित कामाग्नि पांडुहृत्कुंडीं;
फुकिला, [5]सुरभिवनश्रीधमनी [6]काळें धरूनियां तुंडीं. ३
पावे स्मराग्नि, जागा होता, [7]स्त्रीदृष्टिसर्पिराहुतिला.
लोपे [8]विवेकशशिरुचि [9]मुनिशापचि होय [10]दैवें राहु तिला. ४
[11]धृति नव्हति काय? मुनिचा नव्हता तो विदित काय कोप तिला?
परि होणार चुकेना! वारूं न शकेचि बायको पतिला. ५
[12]स्मरकाळमूढ पांडु प्रेमें आलिंगुनि [13]स्वरामेला,
सुरतीं प्रवर्तला जों, झाला मुनिशाप तो खरा, मेला! ६
[14]दृङ्मीलन निश्चलता पांडूची प्रथम भासली सुरतें.
मग मरण समजलें, हो! झालें वपु शीत कांति[15]भासुर तें. ७
माद्री, 'हा प्राणेश्वर! हा देव!' असे करी विलाप वनीं.
ते नेउनि भेटविले क्षिप्र तिचे शब्द कुंतिला [16]पवनीं. ८
ससुता कुंती तेथें जाय म्हणे, 'हाय! माद्रि! हें काय?
शाप विदित असतां, त्वां स्पर्शों द्यावें पतीस हें [17]काय? ९
क्षणसुखलोभें मूढे! एकांतीं कांत भुलविला, साचा
केला घात! कसा गे! या व्यसनीं काम तुज विलासाचा? १०
माद्री म्हणे, 'न म्यां, नरदेव [18]नियतिनेंचि, भुलविला साचा.
बाइ! [19]हरि पुढें दिसतां [20]आठवहि [21]करेणु करि विलासाचा? ११

---

१. नदनवनासारख्या रम्य वनात. (आभ=सदृश). २. पूरुकुलातील मलगा जो पांडु त्यास. ३. गृही. ४. विरक्तिरूप भस्माने आच्छादिलेला. ५. वसतवनशोभा हीच कोणी फुकणी. ६. मृत्युपुरुषाने. ७. स्त्रीदृष्टि हीच तुपाची आहुती, तिला. ८. विचाररूप चन्द्राची काति. ९. किंदममुनीचा शाप. (अ० १९, गी.१० पहा). १०. उद्दाम. ११. धैर्य. १२. मदन हाच कोणी काळ, त्यानें मोहित केलेला. १३. आपल्या स्त्रीला. (माद्रीला). १४. डोळे झाकणें. १५. कांतीने शोभणारे असे. १६. वाऱ्यानें. १७. शरीर. १८. दुर्दैवानें. १९. सिंह. २०. आठवण. २१. हत्तीण.

दीपकलिकेसि[1] धावुनि आलिंगी आग्रहें पतंग जसा,
पडला गळांचि माझ्या; रंभेच्या[2] दीप्तमद[3] मतंगजसा,[4] १२
कुंती म्हणे, 'पतीसीं[5] मीं जात्यें, ऊठ, तूं मुलें पाळीं.'
माद्री म्हणे, 'मला दे आज्ञा, माझ्याचि हें असो भाळीं.'[6] १३
तूंचि मुलें रक्षाया दक्षा, यादवि[7]! न मीं, तुझी ममता
सर्वत्र तुल्य आहे; राहेल न मन्मनीं असी समता. १४
दे मज अग्नि, स्वर्गीं पतिसह सुकृतें तुझ्याचि जाईन.
बाई! न दया टाकीं, तेथें मीं त्वद्गुणासि गाईन.' १५
कुंतीनें माद्रीची सफळा सहगमन-कामना केली.
नियतिमना[8] ये त्यांचा[9] सवतीच्या ये न कां मना केली? १६
शतशृंगवासि मुनिजन झाला तेथें समस्त एकवट;
आश्रय मुनिला[10] बुडतां, कुंतीसहि होय तोचि एक वट. १७
त्या पांडुकुटुंबातें ते साधु महर्षि गुह्यकवनांत
उघडें पडों न देती, सुकवि जसे वेदगुह्य[11] कवनांत. १८
पंच सुतांसह कुंतीप्रति समजावूनि, आपुल्या संगें,
संस्कारें[12] घडायास्तव त्या दोघांचींहि आणिती अंगें.[13] १९
येउनि पुरासि केलें मुनिनीं तें स्वांघ्रिशुद्धिवृत[14] राष्ट्र.
भेटाया आणविले सत्यवती भीष्म-विदुर-धृतराष्ट्र. २०
वृत्त कथुनि, बाळ, पृथा भेटवुनीं, दाखवूनि अस्थि, 'रहा

---

१. दिव्याच्या ज्योतीला. २. केळीच्या. ३. मदोन्मत्त. ४. हत्तीसारखा. ५. पतीबरोबर. ६. कपाळी. (दैवामध्यें). ७. यदुकुलोत्पन्ने! (कुंति!). ८. दैवाच्या मनाला. ९. पांडुमाद्रीचा [सहगमनरूपी] विलास. १०. मार्कंडेयास-**पंत.** (भगवंतानी आपली माया मार्कंडेयाच्या प्रत्ययास आणून देण्यासाठी एकदा जलप्रलय केला असतां, मायेनेंच निर्माण झालेला एक वटवृक्ष त्याला आधारभूत झाला, अशी कथा आहे). ११. वेदांचें रहस्य. १२. उत्तरक्रिया. १३. अवयव. (दग्ध शरीरांतील अंगें, अर्थात् अस्थि, हाडे). १४. आपल्या चरणांनीं केलेल्या शुद्धीनें युक्त.

धैर्यनयें, धर्मपर्थी,' मुनि म्हणति, 'असाचि, अर्थ अस्थिर हा.'
मुनि गेले, झालें तें पांडुमरणवृत्त धृतिनगीं भिदुरें.
करवी उत्तरकार्य प्रज्ञाचक्षुमतें सुधी विदुर. २२
विध्युक्त पारलौकिक झाल्यावरि पुत्र पांडुचे गेहीं
नेले, गमले, सिरले ते पंचप्राण टाकिल्या देहीं. २३
त्यावरि मातेसि कथी व्यास कुरुकुळीं अनर्थ जो भावी;
धाडी तपोवना; कीं, ती स्वर्गी तप करूनि शोभावी. २४
दोघी सुनाहि घेउनि, भिष्मासि पुसोनि, जाय ती न टिके.
त्यजिले आप्तजन तसे, स्वप्नींचे अर्थ ते जसे लटिके. २५
गेल्या तिघीहि उत्तमलोकीं त्या धरूनि कास योगाची.
पडली गळांचि त्यांच्या निःसीम समृद्धि दिव्यभोगाची. २६

अध्याय एकविसावा.

पांडुसुतांचीं झालीं उंपनयनें ते श्रुतिस्मृती पढले.
अलपवयांतचि पांचाहि बंधु महत्वीं हळूहळू चढले. १
भीम बळी, त्यापासुनि होती धृतराष्ट्रपुत्र परिभूत.
मंत्रज्ञ सहज पाहे, पावति अत्यंत ताप परि भूत. २
ज्या त्या क्रीडेंत मुलें भीमापासूनि पावती भंग.
सैन्माणिक्यमणिपुढें गोमेदांचा फिका पडे रंग. ३
भीमाच्या साहजिकें तेजें ते भंग पावति क्षुद्र.

---

१. अशाश्वत. २. धैर्यरूपी पर्वतावर. ३. वज्र. ४. सत्यवतीला. ५. अंबा व अंबालिका. ६. कास धरणें=आश्रय करणें. ७. मौजीबंधनें. ८. पराभव. ९. पिशाच. १०. माणिक नगरांत उद्भवणारें एक रत्न. ११. सिंधुनद व हिमालय येथे सांपडणारें एक रत्न.

ऋक्षांत[1] रवि, तसा तो त्यांत महात्मा, पशूंत[2] कीं रुद्र[3]. ४
चढति फळार्थ नगीं[4] ज्या, तन्मूळीं भीम निजपदें ताडी;
लीळेनें तत्फळदळकुसुमांसह त्यांसि भूतळीं पाडी. ५
शशिरंकुपुढें[5] कैसे होतील न भग्नगर्व काळविट[6] ?
भीमबळोत्कर्षें ते खळ धरिति मनांत सर्वकाळ विट. ६
स्पर्धा करूनि साधूं जातां, भलतेंहि काज, वेगमती
न पुरे; तो भीम शशी भासे; ते सर्व काजवे गमती. ७
मारुतिसिंह[7] वधावा कपटें, तद्बंधु हेहि अवि[8] च्यारी
बांधावे, ऐसें हें योजी दुर्योधनाख्य[9] अविचारी. ८
जळकेलीचें करवी साहित्य मग प्रमाणकोटींत[10].
वरि दावि प्रेम असें, कीं, प्रेम न तत्प्रमाण[11] कोटींत. ९
ने पांडवांसि तेथें, बहुत भला भासला, न वंचकसा[12].
कळलाचि न संसर्गायोग्यचि[13], तो मूर्तपापपंचकसा[14]. १०
गेले प्रमाणकोटिस्थानीं गंगातटीं वरोपवनीं[15].
तेथ पटगृहीं[16] शोभा केली होती, जसी महाभवनीं[17]. ११
धृतराष्ट्रपुत्र, पांडव त्या सदुपवनीं, जया जसें इष्ट,
गंगातटपटसदनीं ते भक्षिति अन्न विविध जें मिष्ट. १२
दुर्योधनें विषान्न वाढविलें, भीम जेविला भावें.
आदर तसा करी खळ, बहु दिवसां मित्र जेंवि लाभावें. १३
'इष्टार्थाची निश्चित सिद्धि,' म्हणे तो मनांत खळ, 'केली.'

---

१. नक्षत्रांत. २. प्राण्यांत. (पश्यंति–पाहतात–ते पशवः=प्राणिनः) ३. पशुपति, शंकर. ४. झाडावर. ५. चंद्रस्थ हरिणापुढें. ६. [बलवान् असेहि इतर] हरिण. ७. मरुत्पुत्र भीमरूपी सिंह. ८. मेंढे. ९. दुर्योधन-नामक. १०. गंगातीरावरील एका ठिकाणीं. ११. त्याचें माप. १२. ठकासारखा. १३. सहवासास अयोग्य. १४. मूर्तिमंत पंचमहापातकांसारखा. (ब्रह्महत्या, सुरापान, सुवर्णस्तेय, गुरुपत्नीगमन आणि हीं चार पातकें करणाराशीं सहवास, हें पापपंचक). १५. सुंदर बागेंत. १६. वस्त्रांच्या गृहांत, तंबूमध्यें. १७. मोठ्या वाड्यामध्यें.

मग ते सूर्यास्तावधि करिति श्रीजान्हवींत जळकेली. १४
आले कुमार तीरीं, त्यांत बहु श्रांत भीम; गरळानें
तो व्यापिला, ऱ्हद जसा तैलाच्या बिंदुनें सुतरळानें[1]. १५
जळकेलींत श्रमला, प्रथमहि सविषान्न जेविला तिपट,
निजला शीत पटगृहीं, तीरीं येतांचि मोहला निपट[2]. १६
दुर्योधनें विषाकुळ मारुति केला निबद्ध वल्लीनीं.
पंकजवद्[3]धुर्जातें करिजेतो घात भृंग[4]वल्लीनीं. १७
दुर्योधनें बुडविला तो गंगेत त्यजूनि अनुकंपा[5].
ऐसें अघ[6] करितां, त्या पापाची[7] पावली न तनु कंपा. १८
पाषाणसा बुडाला, खळसंगें घात हा असा घडला.
नागकुमारांवरि तो जावुनि, नागालयांतरीं[8] पडला. १९
वरि पडतां डसले ते[9] दैवें तो त्यासि होय हितें[10] दंश.
विष उतरलें अहिविषें[11]; उरला नाहींच लेशहि तदंश. २०
स्वज्ञानातें पुनरपि पावे तो, जेंवि अंध नेत्रातें;
दैवें तद्बळ त्याला झालें, तोडूनि बंधनें, त्रातें[12]. २१
बंधन तोडुनि भीमें डसले होते तनूसि जे सर्प,
गरुडें जसे, तसे ते दूर उडविले, हरूनियां दर्प[13]. २२
नागकुमारमुखें[14] श्रुत होतां आश्चर्यवृत्त तें, राजा
वासुकि पाहों आला, कुंतीचा आर्यकाख्य जो आजा[15]. २३

---

१. अत्यत चचलाने. २. अगदी. ३. कमलासारख्या दुष्टानें. ४. भुंग्या-प्रमाणें जो लीन झाला त्याचे ठिकाणी. (सर्यास्तसमयी कमलाचे मीलन (मिटणे) झाले असता त्याच्या सुगंधास लुब्ध झालेला लीन भुंगा आंतच अडकून राहतो, या वस्तुस्थितीवर ही कल्पना केली आहे). ५. दया. ६. पापकृत्य. ७. पापरूप दुर्योधनाची. ८. सर्पाच्या घरीं. (पाताळी). ९. ते सर्प. १०. हितकारक. ११. [त्या] सर्पाच्या विषानें. १२. रक्षण करणारें. १३. त्या सर्पांचा गर्व. १४. सर्पबालकांचे मुखानें. १५. कुंतीची माता भोजा, ही आर्यकनामक सर्पाची कन्या; म्हणून आर्यक हा कुंतीचा मातामह (आजा) होय.

आर्यकनाग प्रेमें भेटे भीमासि, कीं कळे नातें.
आर्यांचें[1] दूरत्वें, नसतां सहवासही, मळेना तें[2]. २४
वासुकि म्हणे, 'करावें याचें प्रिय काय, आर्यका! सार[3].
श्रांताला निववावें, इच्छितसे हेंचि कार्य कासार[4].' २५
आर्यक म्हणे, 'प्रभो! प्रिय करिसी जरि सुप्रसन्न चित्तानें,
बहु लाभ काय याला, दिधल्या मणिकांचनादिवित्तानें[5]? २६
आहे सहस्रगजबळ[6] ज्या रसकुंडीं[7] प्रतिष्ठित प्राज्ञा!
जितुका रुचेल तो रस तितुका सेवू, असी दिजे आज्ञा.' २७
रससेवनार्थ आज्ञा वासुकिची होय, दाविलें कुंड.
सुपरिश्रांतें भीमें त्या रसकुंडासि लाविलें तुंड. २८
केलीं एकोच्छ्वासें[8] एक असीं रिक्त[9] आठ रसकुंडें.
पात्रें स्वल्पजळाचीं जैसीं तृषितें गजें निहितशुंडें[10]. २९
अंश जगत्प्राणाचा[11] म्हणवुनि रस तो महातपा प्याला.
सुकृत[12] अमित नसतें, तरि लावूं देते न हात पाप्याला. ३०
एकांतीं सुखशयनीं पांडव निजला पिवूनियां सुरसा.
रूपें गुणें बळें तो सकळां नागांसि भासला सुरसा[13]. ३१
इकडे धर्म पृथेला जातांचि गृहीं पुसे, 'पुढें आला
भीम? न येतां दिसला, केला बहु शोध, काय तो झाला?' ३२
कुंती म्हणे, 'अहा! हा! दैवा! हे रीति काय गा! बरवी?'
ती प्रियपुत्रगति जसें तीस, पतिगतिहि[14] तसें न, घाबरवी. ३३
कुंती विदुरासि म्हणे, 'भावोजी! भीम भेटवा, धुंडा;
तद्रहिता हे संतति न हिता, जैसी विपुष्करा[15] शुंडा. ३४

---

१. थोरांचें. २. ते नातें. ३. उत्तम. ४. सरोवर. ५. रत्नें व सोनें आदिकरून धनानें. ६. हजार हत्तींचें बळ. ७. अमृतरसाचे कुंडामध्यें, (पात्रामध्यें). ८. एक श्वास घेण्याबरोबर. ९. रिकामीं. १०. [पात्रामध्यें] घातली आहे सोंड ज्यानें अशा. ११. जगाचा प्राण जो वायु त्याचा. १२. पुण्य. १३. देवासारखा. १४. पतीचें गमन अर्थात् मरण. १५. पुष्कर ह्म० हत्तीचें शुंडाग्र; तद्रहित.

दुर्योधन साहेना यासि जसा शिशु कणासि नयनींच्या;
वाटे, वधिला तेणें; अन्यायचि आवडे, न नय[1], नीच्या.' ३५
विदुर म्हणे 'यावरि हें येऊं देवूं नकोचि तोंडास;
रक्षीं शेष[2], न घे द्विषद्[3]हि मौनास्तीकभक्ति[4] तो डास[5]. ३६
'त्वत्सुत दीर्घायु' असें जें वाक्य महर्षिचें[6], न तें विसरें.
होय सदाशीर्वचनें[7], अमृताच्याही, भलें[8] न तेंवि, सरें[9]. ३७
येईल शीघ्र कीं तो साध्वाशीर्वादपात्र[10] शिवशील[11].
निवशील सुतस्पर्शें, चिंतेला न गणरात्र[12] शिवशील.' ३८
करुनि समाधान असें गेला विदुर स्वमंदिरा; मग तो
आठ दिन निजोनि उठे; प्राणव्यसनींहि पुण्यवान् जगतो. ३९
आर्यकमतें अहींद्रें[13] सुखवाया कुंतिकुळपताका[14]ला.
त्या स्थानींच वृकोदर बहु सत्कारूनि पावता केला. ४०
भीमें माता भ्राते क्षिप्र निववि‍ले, तसे न घनसारें[15].
तच्चित्तचातकासुख[16] नाशी रसपानवृत्तघन[17] सारें. ४१
धर्म म्हणे, 'दुर्योधनचित्तास प्रेम नित्य नव दावा.
भीष्मविदुरावांचुनि हा अर्थ तुम्हीं परासि न वदावा. ४२
विश्वास खळीं न बरा, सावध व्हा, भय घडे अनवधानें[18];
हा[19] राज्यलुब्ध लेशहि लाजेल न गुरु-सुहृज्जन-वधानें.' ४३

---

१ न्याय. २. अवशिष्ट चार पुत्र. ३. शत्रुरूप सर्प. ४ मौनरूप आस्तीकऋषीची भक्ति [असे] तो. ५. चावा. (विदुर म्हणतो, असे भलतेच बोलूं नकोस; मौन धर; म्हणजे तो शत्रु दुष्ट दुर्योधन इतर पुत्रांचा नाश करणार नाही). ६. व्यासाचें. ७. साधूंच्या आशीर्वादाने. ८. बरें, कल्याण. ९. सरोवराने. १०. साधूंच्या आशीर्वादास पात्र. ११. कल्याणकारक स्वभाव ज्याचा तो. १२. बहु-**पंत.** अनेक रात्री. १३. नागराज वासुकीने. १४. कुंतिभोजराजाची कुलपताकाच अशा कुंतीला. १५. कर्पूरें-**पंत.** १६. माता व बंधु ह्यांचें चित्त हाच चातक त्याचें असुख=दुःख. १७. [नागलोकीं केलेलें अमृत-] रसपानाचें वृत्त हाच मेघ. १८. बेसावधपणानें. १९. दुर्योधन.

पांडव सावध झाले, त्याले दुर्मेध विदुरमतकवचा;
साहति सुदुःसहा ही दुर्योधनकर्णशकुनि-हंतक[1]वचा. ४४

अध्याय बाविसावा.

गौतमपुत्र शरद्वान्[2] चापश्रुतिनिष्ठ[3] जो स्वभावानें,
पूर्वी वज्री[4] भ्याला त्याच्या दारुणतपः प्रभावानें. १
पाठविली सुरकन्या जानपदी[5] स्वर्स्तडागनक्रानें[6],
त्याच्या उग्र तपाला विघ्न[7] करावा म्हणूनि शक्रानें. २
तो बाणधनुष्पाणी[8] मुनि जानपदी-कटाक्षशरपातें[9],
वातें तरुसा कांपे; धैर्य मनें, चाप सोडिलें हातें. ३
प्रथम सशर चाप गळे, त्यावरि तद्वीर्यही गळे क्षिप्रं[10].
होतां विघ्न, स्वाश्रम सोडुनियां जाय तो महाविप्र. ४
मुनिवीर्य शरस्तंबीं[11] पडतां होय द्विधा सुता-सुत[12] तें.
गर्भाशयीं न वसतां दिव्याकृतिलाभ सत्कृतें[13] सुततें[13]. ५
मृगयागत[14] शंतनुच्या तें मिथुन चमूचरें[15] अरण्यांत
अवलोकिलें मुनीच्या स्थानांत, ख्यात जें शरण्यांत[16]. ६
दर्भासन-कृष्णाजिन[17]-वलकल-शर-चाप-साहचर्यानें[18],

१. दुष्टांच्या भापणाला. २. कृपाचार्यांचा पिता. ३. धनुर्वेदामध्ये निपुण. ४. इंद्र. ५. जानपदीनामक एक अप्सरा. ६. स्वर्गरूप तळ्यांतील नक्र (सुरस) जो इन्द्र त्यानें. ७. हा शब्द संस्कृताप्रमाणें येथें पुल्लिंगीं योजिला आहे. ८. बाण आणि धनुष्य आहेत ज्याच्या हातांत असा. ९. कटाक्षरूप बाणांच्या प्रहारानें. १०. लगेंच, तेव्हांच. ११. शरनामक गवताच्या समूहावर. १२. मुलगी व मुलगा. १३. अतिविस्तृत अशा पुण्यकर्मानें [घडला]. १४. शिकारीसाठीं आलेल्या. १५. सैन्यांतील मनुष्यानें. १६. शरणागतावर दया करणाऱ्यांमध्यें. १७. काळविटाचें कातडें. १८. जवळ असण्यानें.

तें मुन्यपत्ययुग हें निश्चित केलें सुबुद्धिवर्यानें. ७
भेटविलें शंतनुला, तेणें मुनिवीर्य[2]जात जाणोनि
परिपाळिलें 'कृप' 'कृपी' नामें ठेउनि गृहासि आणोनि. ८
येउनि निजाश्रमातें तोहि शरद्वान् महामुनि ज्ञानी,
[3]जाणे शंतनुसदनीं स्वापत्यांच्या स्थितिप्रति ध्यानीं. ९
भेटोनि कृपसुताला तो स्वधर्नुर्वेददाय दे तात.
पुत्रांसि जोडिलें धन, जेंवि सुखें बाप माय देतात. १०
गुरुच्या अनुग्रहें कृप अभ्यासें फार न पडतां खेदीं,
परमाचार्यत्वातें पावे तो स्वच्छधी धनुर्वेदीं. ११
भीष्में कौरव पांडव शिष्यत्वें त्यासि अर्पिले विधिनें.
ते बाळ धनुर्वेदीं सर्व पढविले कृपें कृपानिधिनें. १२

अध्याय तेविसावा.

जाय भरद्वाज मुनी गंगाद्वारीं करावया स्नान,
होय घृताची-दर्शन तेथें, तों तेंचि लागलें ध्यान. १
सौंदर्य[9]गुणोत्कर्षें फारचि शोभे, जसी रति[10], घृताची.
तद्रूपें हृदयाची होय जसी, पावकें[11] गति घृताची[12]. २

---

१. मुनीचे अपत्यद्वय. (धनुर्वेदामध्ये पारंगत अशा मुनींची हीं मुले आहेत असें त्या चतुर चमूचरानें ओळखले). २. ऋषींच्या वीर्यापासून झालेलें. ३. हा चरण पोथी लिहितां लिहितांच रचून पंतांनीं लिहिला आहे; कारण मूळ पोथींत ह्याच्या मागें एक चरण आहे व तो त्यांनीं हरताळीनें खोडला आहे. तो चरण असा—**कळवी गोत्र नृपाला; धरि पुत्राचाहि लोभ न ज्ञानी.** ४. आपला धनुर्वेद हेच विभागार्ह असे वडिलोपार्जित धन. ५. संपादन केलेले ६. गुरुवर्याचे पदवीस. ७. निर्मलबुद्धि. ८. अप्सराविशेष. ९. सौंदर्यगुणाच्या अतिशयानें. १०. मदनस्त्री. ११. अग्नीनें. १२. तुपाची.

पावे कामविकारें तत्काळ अमोघ रेत जें पतन.
द्रोणकलशमखपात्रीं[1] मुनिनें तें तेज ठेविलें जतन. ३
स्वात्युदकें[2] शुक्तिपुटीं[3] होताहे जन्म जेंवि मोत्याचें,
मुनिवीर्यें मखपात्रीं मुनिजन्म, 'द्रोण' नाम हो त्याचें. ४
पढला सांग[4] श्रुति[5] तो निजपितृशिष्याग्निवेशमुनिजवळी.[6]
अग्न्यस्त्रासि सिके, जें रिपुसि, कळिसि[7] रामनामसें, कवळी.
मित्र भरद्वाजाचें पृषत[8] नृप जसें, तदात्मज द्रुपद
द्रोणाचें, अध्ययनीं गुरुचें आराधितां सुरद्रुपद[9]. ६
जाय भरद्वाजमुनि स्वर्गातें, पृषतही; मग प्रांज्य[10]
उत्तरपांचाळांचें द्रुपद करी धर्मनीतिनें राज्य. ७
तप करितां पितरांची आज्ञा झाली म्हणोनि तो द्रोण
विधिनें वरी कृपीतें; न करील गुरूक्त[11] जाणता कोण? ८
प्रसवे कृपी सुतातें; शब्द करी उपजतां तयापरि तो
उच्चैःश्रवा सुरांचा हय हेषे[12]तें जयापरी करितो. ९
'अश्वत्थामा' ऐसें नाम तया ठेविलें; असें झालें
त्यावरि, त्या द्रोणाच्या कर्णाप्रति परशुरामयश[13] आलें, १०
कीं, 'तो यथेष्ट देतो सद्विप्रां[14]कारणें स्वधन कांहीं
दैन्य[15] उरों देत नसे संप्रति, बहुमूल्य रत्नकनकांहीं. ११
दिव्यास्त्रांचा ज्ञाता मूर्तधनुर्वेद[16] नीतिशास्त्रज्ञ,
जेणें अगणित केले स्वभुजबळें सांग रणमहायज्ञ[17].' १२

---

१. द्रोणकलशनामक यज्ञपात्री. २. स्वातिनक्षत्राच्या उदकानें. ३. शिंपेच्या पोटीं. ४. अंगांसह. (शिक्षा, कल्प, व्याकरण, छंदस, ज्योतिष आणि निरुक्त). ५. वेद. ६. आपल्या बापाचा शिष्य जो अग्निवेशनामा मुनि, त्याजपाशीं. ७. कलियुगास. (कलिपुरुषास). ८. द्रुपदाच्या पित्याचे नांव. ९. कल्पवृक्षासम चरण. १०. मोठें. ११. गुरूनें सांगितलेले. १२. खिकाळणाला. १३. जमदग्निपुत्र परशुरामाची कीर्ति. १४. उत्तम ब्राह्मणांला. १५. विपत्ति. १६. मूर्तिमंत धनुर्वेदच असा. १७. संग्रामरूप महायज्ञ.

ऐसें परिसुनि आय, द्रोण महेंद्राचळीं[1] त्या भेटे.
ज्याचे विशिख[2] क्षत्रीं[3], व्याघ्रीचे अविकुळीं[4] असे पेटे[5]. १३
सांगोनि नाम गोत्र, प्रांजळि[6], वंदूनि तत्पदें, राहे.
वाग्युद्धदानशूर[7] प्रभु राम द्रोणमुनिकडे पाहे. १४
सर्वस्वें[8] प्रिय पोष्य ब्राह्मण ज्या अद्भुतप्रभा वपुसे
'वद इच्छा काय' असें द्रोणाला तो महाप्रभाव[9] पुसे. १५
तो भारद्वाज[10] म्हणे, 'इच्छितसें मीं अनंत धन, दात्या!
व्हावी तुझ्या प्रसादें तुज-मज पाहोनि लाज धनदा[11] त्या.' १६
राम म्हणे, 'विप्रजना दिधलें सर्वस्व[12], कश्यपा[13] अवनी.
अस्त्रें, शरीर आहे; अन्य किमपि राहिलें नसें भवनीं. १७
यांत तुला सत्पात्रा! द्यावें म्यां काय बोल आशु[14] कसा.'
'द्या दिव्यास्त्रेंचि' असें द्रोण[15]-द्विज मंजु[16] बोलिला शुकसा[17]. १८
अस्त्रें समग्र दिधलीं; सरहस्यव्रत[18] दिला धनुर्वेद.
केला स्वरूपाचि[19] परि छात्रें[20] भक्त्यर्थ उरविला भेद. १९

---

१. महेंद्र नामक पवतावर. २. बाण. ३. क्षत्रियांचे ठिकाणी. ४. मेंढ्यांचे कळपामध्ये. ५. बचे. (मेंढ्यांच्या कळपाचा नाश जसे वाघाचे बच्चे करितात, त्याप्रमाणें ज्याचे बाण क्षत्रियांचा नाश करितात, हें तात्पर्य). ६. सन्मानपूर्वक हात जोडून. ७. वाणी, युद्ध आणि दान यांच्याविषयी शूर. (बोलण्यांत, युद्ध करण्यांत आणि धर्म करण्यांत शूर असा भाव). ८. [स्व] शरीरासारखे. ९. मोठा प्रभाव ज्याचा तो. (परशुराम). १०. भरद्वाजमुनिपुत्र द्रोण. ११. कुबेराला. १२. सर्व धन. १३. कश्यपमुनीला. १४. लवकर. १५. द्रोण ब्राह्मण किंवा द्रोणरूपी द्विज (पक्षी). १६. मधुर. १७. पोपटाप्रमाणें. १८. गुप्त मंत्र आणि ते राखणाचे नियम, यांसह. १९. आत्मतुल्य. २०. शिष्यानें.

अध्याय चोविसावा.

मग भेटोनि द्रुपदा, द्रोण म्हणे, 'मीं तुझा सखा पहिला.'
दे क्षोभ शब्द[1] तो त्या, दंडे[2] जसा स्पर्शला[3] खळा अहिला. १
पार्षत[4] म्हणे 'दरिद्रा ! तूं राज्याचा सखा कसा? मुग्धा !
मित्र सधन सधनाचें, साजे गोदुग्ध मित्र गोदुग्धा. २
न करुनि विचार वदतां पडतें शोकांत मानस: ख्यातें,[5]
विद्वत्त्वें, सधनत्त्वें तुल्यें लोकांत मान सख्यातें. ३
झालें जीर्ण[6] विरस[7] जें[8] कोण तया मंदनायका[9] ! पुसतो ?
गतरंगसुगंध,[10] जुना, पावे संमान काय, कापुस तो ? ४
श्रोत्रियसख[11] अश्रोत्रिय, शूरसख क्लीब[12] सुकविसख[13] अकवी,
आम्हां असें नसे श्रुत[14]; हंससख न मानसस्थही[15] बक-वि.[16]' ५
बहु बडबडे असें, दे मद्य तसें, त्यासि भाग्य मत्तत्व.[17]
मुनि मनिं म्हणे, 'न करितां परिभव, न कळेल यासि मत्तत्व.[18]' ६
मुनि त्या अपमानातें घोटी,[19] जेंवि त्रिलोचन गरातें.[20]
किमपि विरुद्ध न वदतां, गेला तो हस्तिसाह्व[21]नगरातें. ७

---

१. 'सखा' हा शब्द. २. काठी. ३. ज्यानें स्पर्श केला आहे असा (दंड). ४. पृषतपुत्र. ५. ख्यातें (प्रसिद्ध अशा) व तुल्यें (समान अशा) विद्वत्वें व सधनत्वें लोकांत सख्यातें मान [मिळतो]. ६. जुने. ७. प्रेमशून्य. (रस=प्रेम). ८. सख्य. ९. मूर्खशिरोमणे! १०. ज्यांचा रंग व सुगंध गेला आहे असा (कापूस). ११. वेद-वेत्त्या ब्राह्मणाचा मित्र. १२. षंढ. १३. उत्तम शात्याचा मित्र. १४. ऐकिलेलें. (ठाऊक). १५. मानससरोवरीं राहणारा. १६. बकपक्षी. १७. उन्मत्तपणा. १८. माझी योग्यता, सामर्थ्य. १९. गिळी, सहन करी. २०. विषातें. २१. हस्तीशीं समान आहे आह्व (नाम) ज्याचें अशा नगरातें. (हास्तिनापुरातें).

राहे गुप्त कृपगृहीं द्रोण, तदात्मज[1] सुशीळराशि[2] कवी.
पार्थांसि[3] कृपानंतर अस्त्रें, कोण्हांसि न कळतां सिकवी. ८
ते कुरुकुमार करितां नगरीबाहेरि जाउनि क्रीडा.
निरुदककूपपतितनिजवीटोत्धृत्यपटु[4] पावले व्रीडा[5]. ९
ते, वृद्ध, कृश, श्याम द्रोणब्राह्मण अदूर[6] पाहोनि
निजवीटोद्धारार्थ प्रार्थिति, भवते उभेचि राहोनि. १०
द्रोण म्हणे त्यांसि, 'तुम्हीं भरतकुळज कीं, कृतास्त्र[7] कीं, तरि ती
वीटा न निघे, धिग्! धिग्! गुण तेचि स्वेष्टसिद्धि[8] जे करिती. ११
वीटा तसी स्वमुद्रा[9] टाकुनि मी काढितों इषीकांहीं[10].
साहित्य परि करावें प्रेमें मद्भोजनांविषीं[11] कांहीं.' १२
धर्म, 'म्हणे अस्मद्गुरु कृप, तदनुमतें तुम्हांसि ही भिक्षा
शाश्वत मिळेल; दावा, वीटा काढूनि अद्भुता शिक्षा[12].' १३
हास्य करूनि द्रोणें त्या कुरुकुळजांसि द्यावया तुष्टी
कूपांत इषीकांची अभिमंत्रण करुनि सोडिली मुष्टी. १४
एकीचें मुख शिरलें वीटेमध्यें, तिला दुजी जडली,
तिसरी तीस, चतुर्थी तिजला, ऐसी परंपरा घडली. १५
बाहेरि काढिली ती वीटा तत्काळ, जेंवि पात्र गळें[13].
स्वरभंग[14] त्यांत[15] वरिला त्या पार्थाच्या मुहूर्तमात्र गळें[16]. १६
अभिमंत्रित शर सोडुनि मुद्राछिद्रांतरीं तया सिरवी,
वरि अंगुळीयकातें[17] वोढी किरणें जसें पयांसि[18] रवी. १७
त्या मंत्रचमत्कारें प्रमुदित होउनि, कुमार ते प्रणती

---

१. त्याचा (द्रोणाचा) पुत्र अश्वत्थामा. २. सत्स्वभावाचा जणू निधीच. ३. पृथेचे (कुंतीचे) धर्मादि पुत्र, त्यांस. ४. जलरहित विहिरीत पडलेली आपली विटी वर काढण्याविषयी असमर्थ. ५. लज्जा. ६. जवळच. ७. अस्त्रविद्यानिपुण. ८. आपल्या इष्टार्थांची सिद्धि. ९. [नाव कोरलेला] आपली आंगठी. १०. दर्भसदृश तृणविशेष (कसाड), त्यांनीं. ११. विषा=विषया. १२. अभ्यास. १३. गळाने. १४. गहिंवर. १५. त्या मुलांत. १६. गळ्याने, कंठाने. १७. मुद्रिकेस. १८. उदकातें.

करुनि प्रेमें, 'सांगा, निज नाम, ग्राम, कुळ' असें म्हणती. १८
द्रोण म्हणे, 'सांगा हें भीष्माला ज्ञानभगनदीपाला.
जाणेल तोचि लोकीं; विदित नसे काय गगनदीपाला?' १९
बाळमुखें तें कळतां, भीष्म म्हणे 'परशुराम कीं द्रोण
आला असेल भाग्यें, लोकीं तिसरा असा कृती कोण?' २०
श्रीगुरुसम गुरुबंधु प्रेमें भेटोनि निववला भीष्में.
जैसा मयूर मेघें, जो तापविला सुदुःसहग्रीष्में. २१
आणूनि राजसदनीं, पूजुनि होवूनि सानुराग मनीं,
भीष्में तयासि पुसिलें कीं, 'सांगा हेतु कोण आगमनीं?' २२
द्रोण म्हणे, "परिसावें त्वां, सांगावें तुलाचि सभ्यास.
द्रुपदासि मजहि करवी चापीं गुरु अग्निवेश अभ्यास. २३
गुरुबंधु सखे आम्हीं होतों गुर्वाश्रमांत, वीरमणे!
तेव्हां मजला ऐसें पांचाळ द्रुपद गौरवूनि म्हणे; २४
'जेव्हां काय मज सख्या! द्रोणा! देईल राज्यपद तात,
तेव्हां तद्भोक्ता तूं, आण तुझी; कुळज सत्य वदतात.' २५
गेला पढोनि, झाला नृप तो, झालों गृहस्थ मीं, राया!
फळली सुतरत्नफळें त्यावरि माझी कृपी सती जाया. २६

१. ज्ञानरूप ऐश्वर्याच्या सागराला. २. आकाशदीप सूर्याला. ३. कर्तृत्ववान, कुशल. ४. मूळ पोथीत ह्या गीतापुढें २१ वा क्रमांक घालून लिहिलेला पुढील गीति कवीने खोडून टाकिली असून पुन्हा २१ वाच क्रमांक घालून पोथी पुढे चालू केली आहे; यावरून पोथी लिहित असतांच कवीनें ही दुरुस्ती केल्याचें दिसून येतें.

आणविला राजगृहीं धाडुनियां सचिव आणि शिबिकेला;
भीष्में न्हीत, द्विजपति रक्षूनि, कपोतपाल शिबि केला. २१

५. गुरु परशुरामासारखा. ६. द्रोण. ७. प्रीतियुक्त. ८. द्रोणाच्या गुरूचें नाव. ९. वीरश्रेष्ठा भीष्मा! १०. त्या राज्याचा उपभोग घेणारा. ११. कुलीन पुरुष. १२. फलद्रूप झाली. (प्रसवली).

[1]धनिकापत्यकृतपयप्राशन पाहोनि, पुत्र पय मागे.
[2]पिष्टोदकें ठकवितां, तें माझ्या शल्य काळिजा लागे. २७
पिष्टोदकपान-[3]मुदित सुत [4]धनिकसुतांत चपळपद नाचे.
[5]मोहिति मज क्षणक्षण [6]त्यांच्या उपहास[7]शब्द वदनाचे. २८
बहु धन असो नसो, परि एक असावेंचि [8]गृहिगृहीं दुभतें.
घ्यावें सुतार्थ शुद्रापासुनि गोदान, [9]सन्मतें शुभ तें. २९
फिरलों बहु कीं, संतति [10]पटु तसि गोदानदी न ताराया,
[11]परि, विधि मज दे, मिळवूं जातां गोदान, दीनता, राया! ३०
स्मरलें [12]स्वसखद्रुपदस्नेहवचन मज म्हणोनि मग, 'राहो
[13]यत्नांतर' करुनि असा निश्चय, गेलों तदीयनगरा हो! ३१
भेटोनि तया वदलों, 'पूर्वीचा मीं सखा' असें नातें.
जें [14]तद्दत्तोत्तर तुज सांगाया योग्यसें असेना तें. ३२
परि न कथितां भल्याला [15]हृत्ताप उणा न होय, [16]शांतनवा!
तें ऐकुनि साहेसा कोण दुजा सज्जन प्रशांत नवा? ३३
धिक्कारिति अज्ञ जसे [17]मागतया भीक सर्वदा [18]भणगा,
मज धिक्कारी; हृदयीं झाले ते शब्द सर्व दाभण, गा! ३४
वदला असें असें कीं, 'मीं [19]संख्यानर्ह मंद,' राहो तें.
स्मरतां बहु दुःख मनीं, भीष्मा! [20]खळजळधिमंदरा! होतें. ३५

---

१. श्रीमतांच्या मुलांनां केलेलें दुग्धप्राशन. २. पीठ मिसळलेल्या पाण्यानें. (तें दूध म्हणून देऊन). ३. आनंदित. ४. श्रीमंतांच्या मुलांमध्यें. ५. मूर्छित करितात, मूढ करितात किंवा वेडा करितात. ६. धनिकसुताच्या. ७. खिजविणारे शब्द. ८. गृहस्थाचे घरीं. ९. साधूंच्या मताप्रमाणे. १०. समर्थ. ११. अन्वय— परि गोदान मिळवूं जातां विधि (दैव) मज दीनता दे. १२. आपला मित्र द्रुपद, त्याचें स्नेहयुक्त वचन. (मागें २५ वी गीति पहा). १३. अन्य खटपट. १४. द्रुपदानें दिलेलें उत्तर. १५. अंतःकरणांतील संताप. १६. शंतनुपुत्रा! (भीष्मा!). १७. मागणाऱ्या. १८. भिकाऱ्याला. १९. स्नेहास अनुचित. २०. दुर्जनरूप सागराचें मंथन करणाऱ्या मंदरपर्वता! (भीष्मा!).

‘देईन अन्न एका दिवसाचें मात्र, पाहिजे तरि घे,’
हें सेवटीं वदे, तों कोपाग्नारीं मदीय चेत रिघे[2]. ३६
द्रुपदकृतअसत्याची येतांचि प्रत्ययासि पुष्कलता[3],
त्याजिली सभा तयाची म्यां, मधुपें जेंवि घर्मशुष्क[4] लता. ३७
आलों त्वन्नगरा मीं जोडाया अर्थ, शिष्य, यश कांहीं.
कर्ण विटविले माझे द्रुपदाच्या विरसवचनमशकांहीं[5]." ३८
नायक वीरांचा श्रीद्रोण द्रुपदोक्त सर्व आयकवी.
‘हाय!’ कवी[6] तोहि म्हणे, ज्याच्या मातेसि[7] शंभुसायक[8] वी[9].
भीष्म म्हणे, ‘राज्य तुझें, ज्यांच्या प्राप्त्यर्थ देव नवसावे,
ते कुरुभाग्यें आले; हे पाय क्षणहि दूर न वसावे. ४०
सिद्धचि झालें सर्वहि कर्तव्य, असें तुम्हीं मनीं आणा.
बाणासन[10] विज्य[11] करा, कौरव दासानुदाससे जाणा.’ ४१
प्रार्थुनि भीष्में द्रोण प्रासादीं[12] स्थापिला महेश्वरसा[13],
केला मान असा कीं, मानी तो सत्य, होय हे स्वरसा[14]. ४२
स्वपदीं कुमार सर्वहि शिष्यत्वें वाहतांचि शांतनवें,
सिकवी धनुःश्रुतिहृदय[15], व्हाया यश, करुनि शत्रु शांत, नवें.
शिष्यांसि द्रोण म्हणे, ‘येतां तुमच्या कृतार्थता आंगा,
मच्चिंतित कार्य तुम्हीं सिद्धिप्रति पाववाल कीं? सांगा.’ ४४
त्यांत म्हणे अर्जुन, ‘मीं युष्मच्चिंतितसमस्तकार्यकर[16];

---

१. चित्त, अन्तःकरण. २. शिरे. ३. अतिशयता. ४. उन्हानें सुकलेली अशी. ५. प्रेमशून्य (कठोर) भाषणरूप डासानीं. ६. ज्ञाता. ७. गंगेला. (भीष्माची आई गंगा). ८. विष्णु–पंत. (शंकराने त्रिपुरविजयाचे वेळीं विष्णूस आपला बाण बनविलें होतें). ९. प्रसवता झाला. (विष्णुचरणापासून गंगेची उत्पत्ति आहे). १०. धनुष्य. (बाणाः अस्यन्ते–क्षिप्यन्ते येन तत् बाणासनं =ज्यानें बाण फेंकिले जातात तें). ११. धनुष्याची दोरी सोडा. १२. राज-वाड्यामध्यें. १३. शंकरासारखा. १४. स्वतःची पृथ्वी. १५. धनुर्वेदाचें रहस्य १६. तुम्ही चिंतलेलीं सर्व कार्यें करणारा.

दुःसाध्य काय? असतां या माथां विजयदायकार्यकर.[1]' ४५
प्रेमें रडे पडे गुरु पार्थगळां त्या तशा उदार पणें.[2]
आर्य[3] प्रसन्न होती नुसत्याहि नितोक्तिच्या[4] उदारपणें.[5] ४६

अध्याय पंचविसावा.

*दिव्यास्त्रमानुषास्त्रें पार्थां शिष्यांसि पढवितां यश तें
ऐकुनि, राजसुतांचीं[6], त्यां[7] गुरुचे वरिति[8] भव्य[9] पाय, शतें. १
गुरुच्या प्रसादपदवीप्रति शिक्षोत्कर्ष[10] साधुनीं चढतां,
दुर्योधनसख कर्ण स्पर्धा पार्थासवें करी पढतां.[11] २
श्रीगुरु एका समयीं सूक्ष्ममुख[12] कमंडलु स्वशिष्यकरीं
उदक भरुनि आणाया दे; पुत्रासहि म्हणे 'तसेंचि करीं.' ३
जळ आणाया गुरुनें पुत्राच्याही करीं दिला, पर तो
विस्तीर्णमुख कमंडलु होता, कीं शीघ्र एक हा परतो. ४
उपदेशावें कांहीं पुत्रासि रहस्य, न कळतां अन्यां,
केली युक्ति असी कीं, द्यावें भक्ता विचक्षणा धन्या. ५
ऐसें गभीरतर[13], जें स्वगुरुमनोगत अगम्य तर्कशतें,
जाणे अर्जुनमनः कीं, लवहि न गुरुचरणविरहकर्कश[14] तें. ६
तत्काळ वारुणास्त्रें[15] भरुनि स्वकमंडलूंत तो पाणी,
गुरुला[16] गुरुपुत्रासह[16] जोडी तद्दास्यकृतिकृती[17] पाणी.[18] ७
याहि शहाणपणें तो अर्जुन गुरुच्या मनांत शिरला, हो!

१. यशदायक [असा आपला]· श्रेष्ठांचा हात. २. प्रतिज्ञा—**पंत.** ३. श्रेष्ठ, थोर. ४. नम्र झालेल्यांच्या भाषणाच्या. ५. उदारत्वानें. ६. [अन्य] राजपुत्रांची. ७. द्रोणाचे. ८. सेविती. ९. कल्याणरूप. १०. शिक्षणाचें आधिक्य. ११. शिकत असतां. १२. बारीक तोंडाचा. १३. अत्यंत खोल. १४. गुरुचरणांच्या वियोगाविषयीं कठोर. १५. वरुण आहे देवता ज्याची असें अस्त्र, त्यानें. १६. या ठिकाणचा खोडलेला पाठ—**करुनि निवेदन गुरुला**—असा आहे. १७. गुरुसेवेच्या कृत्यांत दक्ष. १८. हात.

ऐशां गुरुप्रियांचें पदरज एकहि कुळांत शिर लाहो. ८
कथिली रहस्यविद्या दोघांसहि; अधिक काय संतानें[1]?
संतानें[2] पुरवावी संश्रितवांछा[3] तसीच संतानें[4]. ९
त्या अर्जुनीं कराया, उपदेश करूनि सूपकारातें[5]
सांगे एका समयीं गुरु, पाचारूनि सूपकारातें[6]. १०
"जाईल[7] जरि कदाचिद्दीपक भीमानुजाशनावसरीं,
तरि मागतां म्हणावे, 'अन्न न वाढीन या तमप्रसरीं[8]. ११
ग्रास मुखीं न पडेल, श्रमसील, तमांत जेविसील कसा?'
'कोणीं कथिलें' म्हणतां, वद कीं, 'आहेचि लौकिकार्थ[9] असा.' "
झालें तसेंचि दैवें; दीप कदाचित् प्रभंजनें[10] गेला.
अशन करीताचि होता अर्जुन, तों तर्क तन्मनें केला. १३
'अत्यभ्यासें[11] जातो, तिळहि न चळतां, मुखींच पाणि तमीं.
होईन शब्दवेधी[12] तिमिरांतहि, हें मनांत आणित मीं.' १४
तेव्हांपासुनियां तो स्वापसुखाची[13] करूनि कुत्सा[14], हें
ऐसें मनीं धरुनि, शरसंधान करी तमांत उत्साहें. १५
बाणगुणझणत्कारश्रवण[15] करुनि, शयन सोडुनि, द्रोण
चित्तीं म्हणे, 'अहो! शरसंधान तमांत करितसे कोण?' १६
पाहे तों, तो अर्जुन आहे एकाग्र बाणसंधानीं;
आलिंगिला भुजानीं, प्रोष्यागत[16] पुत्र जेंवि अंधानीं. १७
आचार्य म्हणे, 'वत्सा! स्वयश यमाचाहि नायको दंड,
लोकीं असें करीन, त्वद्भुला अन्य काय कोदंडें[17]? १८

---

१. पुत्रानें. २. साधूनें. ३. आश्रितजनांची इच्छा. ४. कल्पवृक्षानें. ५. उत्तम उपकारातें. ६. सूप=वरण, तें करणारा तो सूपकार; रूढार्थ आचारी, स्वयंपाकी. ७. प्रारंभीं ह्या चरणाची सुरुवात कवीनें पुढीलप्रमाणें केली होती—**अर्जुन करीत असतां अशन**. ८. गाढ अंधारांत. ९. लोकांतील चाल. १०. वाऱ्यानें. ११. दृढ अभ्यासानें. १२. पदार्थ प्रत्यक्ष दिसत नसतांही केवळ शब्दश्रवणानें त्या पदार्थांचा वेध करणारा. १३. निद्रासुखाची. १४. निंदा, तिरस्कार. १५. बाण व धनुष्याची दोरी यांच्या शब्दाचें श्रवण. १६. प्रवास करून आलेला. १७. धनुष्य.

तुजसम दुजा धनुर्धर लोकीं कोठेंहि आढळेनाचि.
करिन असें मीं, मद्वरशब्द[1] ध्रुव[2] होय, हा ढळेनाचि.' १९
गुरुच्या, सद्वर देतां, आकरिति न हात पादुका, मातें
तैसेंचि तें, समर्पी शिष्यासि महातपा कुंकानातें. २०
झाला तो गुरुसमचि, प्रथम गुणें जरिहि होय बिंदु[4], पण
दुग्धाब्धिपरिष्वंगीं[5] त्याचें राहेल तोर्यबिंदुपण[6]? २१
कोणीएक निषाद[7] क्षितिपति होता सुवर्णधनु नामें.
तत्पुत्र एकलव्य द्रोणाप्रति ये धनुर्निगमकामें[8]. २२
सर्वत्र समें सदयें गुरुनें त्या मात्र एकलव्याला
केलें नाहीं, जैसें विधिनें श्रुतिपात्र एकल व्याला. २३
गुरुनें आश्रय न दिला, परि तो नैषादि[10] न विटला चित्तीं.
जों जों दुर्लभ तों तों, सस्पृह[11] वित्तेच्छु होतसे वित्तीं[12]. २४
जाउनि वनांत, मृन्मय[13] गुरु करुनि, धरुनि भावसारा[14] धी,
ताराधीशचकोरन्यायें[15] तो साधु त्यासि आराधी. २५
पुरवी इष्ट सकळही, न गुरुध्यानप्रभाव[16] नाचारी[17].

---

१. माझे वरदानसंबंधी वचन. २. स्थिर, न बदलणारें. ३. शस्त्रास्त्रविद्येच्या भांडारातें. ४. [पाण्याचा] थेंब. ५. दुग्धसमुद्राच्या आलिंगनानें. ६. काकु—पंत (उत्तरगर्भित प्रश्न). दुग्धसमुद्रानें तोयबिंदूला आलिंगिलें असतां त्या बिंदूचें भिन्नत्व राहील काय? अर्थात् राहणार नाहीं. ७. भिल्ल, कोळी. ८. धनुर्वेद शिकण्याचे इच्छेनें. ९. अर्थ—ब्रह्मदेवानें एकट्या सर्पालाच काय ते श्रुति पात्र (कान असण्याला योग्य) केलें नाहीं, (सर्पाला कान दिले नाहीत), त्याचप्रमाणें सर्वत्र सम व सदय असलेल्या त्या द्रोणगुरूनेंहि एका एकलव्यालाच मात्र श्रुतीला=वेदाला (अर्थात् येथें धनुर्वेदाला) पात्र केलें नाहीं=धनुर्वेद शिकविला नाहीं. १०. निषादपुत्र. (एकलव्य). ११. इच्छेनें युक्त असा. १२. धनाचे ठिकाणी. १३. द्रोणाचार्यांचें मातीचें चित्र करून. १४. भक्ति हेंच सार (सामर्थ्य) जीचें अशी. १५. चंद्रचकोरन्यायानें. (चकोरपक्षी चंद्रकिरणसेवनानें आपलें उपजीवन करितो, असा कविसंकेत आहे). १६. गुरूचे ध्यानाची शक्ति. १७. दीन, असमर्थ.

इच्छाफळें, न तैसी कल्पलता, जेंवि भावना चोरी. २६
जें तो मृन्मय गुरु दे, सत्यहि गुरु दे न अर्जुना फळ तें.
सद्भावचि सद्गुरु बहु धन्य करावा जना, असें कळतें. २७
होवुनि सुविद्य कुरुकुळनंदन गेले करावया मृगया.
गुर्वाज्ञा कीं, 'सत्वर माघारें बहु न मारितां मृग, या.' २८
मृगया करितां शिरला शशमृगहननार्थ काननीं कुतरा.
नैषादिप्रति पाहुनि भुंके, जाणों म्हणे 'धनू उतरा'. २९
श्वा बहु भुंके पसरुनि तुंडा मांसास्थिवल्लभा, त्यांत
तों सप्त एकलव्य स्वशर भरी, जेंवि भैल्ल भात्यांत. ३०
पाहुनि पांडव म्हणती, 'ज्याचे श्वमुखांत सप्त शर भारी,
आहे कृती असाही, तरि मग कां हो! नसेल शरभारी? ३१
क्षत तिळहि न होतां शर भरिले श्वमुखांत जेंवि भात्यांत,
ऐसा लाघवशिक्षानिधि जो भुज, अतुळ वीर्यभा त्यांत.' ३२
विस्मित होवुनि पांडव शोधुनि भेटोनि त्या निषादास,
पुसती वृत्त, श्रवणें पावाया दुःसहा विषादास. ३३
तो निजवृत्त कथी, तों अर्जुनमुख उतरलें विषादानें;
मोहचि पावो पाहे त्या अप्रतिष्ठेनें जसें विषाऽऽदानें. ३४
येउनि पुरासि अर्जुन, एकांतीं स्वगुरुला म्हणे, "गुरुजी!
स्मरती स्ववरोक्ति तुम्हां मत्पंचप्राणपन्नगा! गुरु जी? ३५

१. भक्ति, ध्यान. २. चारिते, खाऊं घालिते, (देते). ३. ससे व हरिण याच्या नाशाकरितां. ४. मांस व हाडें ही ज्याला प्रिय अशा तुंडा (मुखा). ५. बाणविशेष. ६. कुशल. ७. शरभाचा वैरी. (शरभ नांवाचें एक जनावर असून तें सिंहालाही मारितें असा कविप्रवाद आहे). ८. हस्तलाघवविद्येचा सांठाच असा. ९. पराक्रमाचें तेज. १०. खेदानें. ११. अप्रतिष्ठेनें. १२. विषसेवनानें. (आदान=ग्रहण, सेवन). १३. आपली वरदानसमर्थांची उक्ति. १४. माझ्या पंचप्राणांला सर्पासारख्या (माझ्या पंचप्राणवायूंना भक्षण करणारा सर्पच) अशा गुरुजी! १५. मोठी.

‘ होसील तूंचि माझ्या शिष्यांत विशिष्टतर असामान्य;
दुसरा कोण्हीहि जगीं छात्र न होईल तुजअसा मान्य.’ ३६
ऐसा वर देउनि, कां मदधिक लोकाधिक स्वशिष्य दुजा
केला निषादपतिसुत ? सत्य असावा जगांत बोल तुजा. ३७
कौतुक विलोकिलें तें तैसें आम्हीं वनांत हो तात !
शुष्यध्रदमीन[1] तसे, विकळ मनोरथ मनांत होतात.” ३८
राहे उगाचि, संकटहर युक्ति बरी मनांत पाहूनीं,
जाय वनातें गुरु, जो श्रितंतापापह[2] अनातपाहूनीं[3]. ३९
सार्जुन भारद्वाज[4] प्रेक्षाया त्या पदानता[5] पावे,
पाहुनि म्हणे, छळें[6] हे ऐसे नैष्ठिक[7] कदा न तापावे. ४०
गुरुचरणव्रतनिष्ठा शरमोक्षाभ्यास[8] सारखा यामीं[9],
ऐसा फार बरा हा; आलों व्हायासि पारखा[10] या मीं.’ ४१
ऐसें मनांत बोलत जाय गुरु; तया निषादतनयानें
वंदुनि पूजुनि केलें सर्वस्वनिवेदनादि[11] विनयानें. ४२
द्रोण म्हणे, ‘तूं माझा जरि शिष्य, दिजे मदीय वेतन[12], हो !
केवळ विफळचि दावुनि नम्रत्व ऋजुत्व[13] मात्र वेत[14] न हो’ ४३
नैषादि म्हणे, ‘ स्वामी ! जें मज सांगाल तें निवेदीन.
प्रकटीकृतगुर्वर्थें[15] शिष्य, जसा बहुधनें निवे दीन.’ ४४
द्रोण म्हणे, ‘ साधुजनीं कांहीं वेचूनि आंग[16] ठावा[17] हो.
हा दक्षिण पाणि तुझा मच्चरणीं आजि आंगठा वाहो.’ ४५

१. आटणाऱ्या डोहांतील मासे. २. आश्रितांचा संताप दूर करणारा. ३. छायेपेक्षां. ४. द्रोणाचार्य. ५. पदांचे ठायीं नम्र झालेल्या (एकलव्याला). ६. कपटानें. ७. निष्ठावान्. ८. बाण सोडण्याचा अभ्यास. ९. सर्वकाळ. १०. परका. ११. सर्वस्वार्पणादि. १२. पगार. (गुरुदक्षिणा). १३. सरळत्व. १४. वेताचे झाड. १५. प्रकटलेल्या गुरूच्या कार्यानें. १६. शरीराचा अवयव. १७. ठाऊक, प्रख्यात.

दारुणतर वचन असें परिसे, परि सेके[1] नवसुधेचाचि[2]
मानो[3], तद्यश सन्मतिचाहि हरी ताप, न वसुधेचाचि[4]. ४६
जों गुरु म्हणे, 'मदिष्ट प्रतिपादूनि[5], स्ववाक्य साच करीं,'
तोंचि छेदुनि घे तो स्वांगुष्ठ व्याळदष्टसाच[6] करीं[7]. ४७
साहे छळ आनंदें, वाहे अंगुष्ठ, वरि न तो पाहे,
राहे उगाचि; जाणों, देउनि अत्यल्प लाजला आहे! ४८
केली सत्कीर्ति दुणी[8], झाली संधानशीघ्रताचि[9] उणी.
तो काय घात? म्हणती कीर्तिविघातासि आत्मघात गुणी[10]. ४९
शिष्यांतरींहि होतें प्रेम, तदपि फाल्गुनींच[11] एकीं तें.
कवि म्हणति चातकातें घनभक्त जसें, तसें न केकींतें[12]. ५०
सर्वरहस्यज्ञाता गुरुपुत्र, रथप्रवीण[13] धर्म सदा;
असिधरगुरु[14] यम[15], म्हणती भीम सुयोधन, 'धरील कोण गदा?'
सर्वत्र जिष्णु[16] गुरुसा, त्या गुरुशिष्यांत एक मात्र उणें;
वृद्धत्व, क्षत्रत्व[17] त्यजुनि पहातां, समान सर्वगुणें. ५२
हरुनि सकळ तम, जोडा[18] होउनि सर्वार्थभासक[19] रवीला,
गुरुनें एक तरुशिरीं शिष्यपरीक्षार्थ भास[20] करवीला. ५३
तेव्हां एक उतरला अर्जुन भेदुनि शिरींच भास कसों[21].
सर्वांत मुख्य पार्थ, ग्रहनक्षत्रांत विश्वभासकसा[22]. ५४

---

१. सिंचन. २. नूतन अमृताचा. ३. मानी, समजे. ४. पृथ्वीचाच. ५. देऊन. ६. सापाने चावलेला असा. ७. हस्तामध्ये. ८. दुप्पट. ९. शरसधान करण्याची चपलता. १०. गुणवान् लोक. ११. अर्जुनाचे ठायीं. १२. मयूरांते. १३. रथांतून युद्ध करण्यामध्ये कुशल. १४. खड्गधराचे गुरु. १५. नकुळ सहदेव. १६. अर्जुन. १७. क्षत्रत्व व वृद्धत्व; क्षत्रत्व गुरूचे ठिकाणी व वृद्धत्व शिष्याचे ठिकाणी हें 'एक मात्र' उणे होतें. १८. जोडीदार. १९. सकल पदार्थ प्रकाशित करणाऱ्या. २०. नीलवर्णाचा पक्षिविशेष. (हा द्रोणानें शिल्पिजनाकडून तयार करवून शिष्य-परीक्षार्थ वृक्षाग्रीं ठेविला होता). २१. कसोटीला. २२. सूर्यासारखा.

द्रोणाच्या जंघेला[1] ग्राही[2] गंगेंत एकदा योद्.
तें रक्षी जिष्णु[3]; म्हणे गुरु, 'माझा होहि एक दायाद[4].' ५५
होतें ब्रह्मशिरोस्त्रद्रविण[5] द्रोणें जपोनि सांचविलें,
तें जिष्णुला दिलें कीं, तेणें प्राणात्ययांत[6] वांचविलें. ५६

अध्याय सव्विसावा.

गुरुनें एका समयीं रंगीं[7] भीष्मादि सर्व मेळविले;
शिष्यांकरवीं तेथें शिक्षित शस्त्रास्त्रखेळ खेळविले. १
रचिते झाले रंगीं शिल्पिवर विचित्र मंच[8] रायाचे.
गमति विमान[9] उतरले क्षितिवरि गगनांत संचरायाचे. २
स्त्रीपुरुषरत्नशोभित बहु मोटा रंग काय वर्णवतो ?
भासे व्यक्त खवळला यादोमणिकोटिकोष[10] अर्णव तो. ३
द्रोणेंदु[11]शिष्यरश्मि स्वगुणसुधा[12] प्रकट करुनि दाखविती;
प्रेक्षकलोकचकोरव्राता[13]करवीं यथेष्ट चाखविती. ४
झाले कौतुकफळांचे[14] श्रीधर्मादिक सुयोधनग[15] दाते;
आले घेउनि बळजळराशि[16] वृकोदर-सुयोधन गदा ते. ५
सव्यापसव्यमंडलगति[17] दोघे भ्रमति हे, मन गदानीं

१. पोटरीला. २. पाण्यांतील प्राणी. (मकर). ३. अर्जुन सुद्धां. ४. आप्त, बंधु. ५. ब्रह्मशिरनामक अस्त्ररूपी धन. ६. प्राणसंकटांत. (अत्यय=नाश). ७. क्रीडास्थानीं. (रंगभूमीवर). ८. मंचक=पलंग. ९. विमान शब्द संस्कृत भाषेंत पुल्लिंगीहि आहे. १०. जलचररूप रत्नकोटींचें भांडारच असा. ११. द्रोण-रूप चंद्राचे शिष्यरूप किरण. १२. आपले गुण हेंच अमृत. १३. प्रेक्षक लोक हाच चकोरसमूह, त्याकरवीं. (व्रात=समूह). १४. कौतुकरूपी फळांचे. १५. उत्तम योद्धे हेच वृक्ष. (नग=वृक्ष; न गच्छति नगः). १६. बळसागर. १७. उजव्या-डाव्या मंडलाकार गति ज्यामध्यें असें भ्रमति.

हर्षविति वेखल्यांचें, अधनांचें जेंवि हेम[1]नगदानीं. ६
जन म्हणति, ‘ होय जैसा परिवेष[2] भ्रमवितां अलातातें[3],
भीमगदेचाहि तसा; केला अभ्यास बहु भला तातें[4].’ ७
दुर्योधना हि भवता होय गदेचा तसाचि परिवेष.
‘रविमंडलमध्यगहरिसम[5]’ म्हणतों ‘यांसि, भिन्न परि वेष.’ ८
गांधारीला सांगे पुत्रविचेष्टित[6] पृथा; नृपा[7] क्षत्ता.
भीमोत्कर्षोक्ति तयां लागे दोघांसही जसी लत्ता. ९
म्हणती ‘साधु[8]! वृकोदर! साधु! सुयोधन!’ असें तयीं कोणी.
रंगस्थितिच न केवळ, गडबडली तद्विचेष्टितें क्षोणी[9]. १०
गुरुवचनें गुरुसुत त्या दोघांच्या क्षिप्र राहवी खेळा.
ते पूर्वपश्चिमाब्धी, जाणों, द्रोणात्मजोक्ति[10] ती वेळा[11]. ११
मग राहवूनि वाद्यें, द्रोण म्हणे, ‘सूनुहूनि[12] जो मजला
प्रियतर चकोर होउनि, गुरुशस्त्रास्त्रामृतांशुला[13] भजला, १२
तो जिष्णु विष्णुसा या रंगीं यावा, तयासि बोलावा;
भीष्मादि गुणज्ञजन प्रेक्षुनि तद्भुजविलास[14] डोलावा.’ १३
गुरुचित्तज्ञ धनंजय ये तनुधर[15] चापवेदसा[16], रंगीं
नुरवी भान स्वगुणें, गीतें गीतज्ञ जेंवि सारंगीं[17]. १४
भेदी सूक्ष्म कठिन चलें[18] लक्ष्यें[19], पळतां बसोनि तो यानीं[20],
निववि जनांसि गुणानीं, मेघ जसा चातकांसि तोयाबीं. १५

---

१. सुवर्णपर्वताच्या दानानीं. २. तेजोमंडळ. ३. कोलिताला. ४. भीमानें. ५. सूर्यमंडळाच्या मध्यभागीं असलेल्या विष्णूसारखा. ६. भीमदुर्योधनांचा पराक्रम. ७. धृतराष्ट्राला क्षत्ता (विदुर) सांगे. ८. शाबास! ९. पृथ्वी. १०. अश्वत्थाम्याचें भाषण. ११. समुद्रमर्यादा. १२. पुत्रापेक्षां. १३. गुरूचीं शस्त्रास्त्रें हाच अमृतांशु (अमृतमय अंशु=किरण ज्याचे तो चंद्र), त्याला. १४. त्या अर्जुनाच्या बाहूंचा खेळ. १५. शरीरधारी. (मूर्तिमंत). १६. धनुर्वेदासारखा. १७. हरिणाचे ठिकाणीं. १८. चंचल, १९. निशाणें. २०. वाहनामध्यें.

अग्न्यस्त्रप्रमुखास्त्रें प्रकट करुनि, वारुणादिकें शमवी,
अर्जुन गुरुप्रसादें प्रेक्षकजनचित्तवृत्तिला रमवी. १६
होय अदृश्य प्रकट क्षणभरि अणु धरि शरीर पर्वतसें.
जनदृष्टिला मिळालें नाहींच कधींहि हर्षपर्व[1] तसें. १७
तों त्या रंगद्वारीं तलताडितबाहुशब्द[2] दुःसहसा
झाला, जसा अशनिचा[3] होतो, पडतां शिळातळीं सहसा. १८
ते अल्प मयूराचे शब्द, करिति चकित विमद[4] भुजगा[5] जे.
दचके मनांत रंगीं जन, जेव्हां तो प्रचंडभुज[6] गाजे. १९
द्वाराकडेचि सारे पाहति तों मूर्त[7] राशि तेज्याचा,
कर्ण शिरे रंगीं, भुजरव पविरव[8] म्हणति लोक ते ज्याचा. २०
शत्रुमदाचा[9] कर्णापासुनि व्हायासि अंत रंगांत,
अवकाश दे सुयोधन सानुज तोषोनि अंतरंगांत. २१
वाटे रंगाब्जवनीं[10] आला प्रेमासि अर्क[11] राखाया.
जनदृष्टि उड्या घालिति, बहु मास्या जेंवि शर्करा खाया. २२
भानु नसे तों, तेजें स्वस्तोत्र हिमांशु[12] कीं[13] दिवा करवी,
भीमार्जुन तेजस्वी, वृष नसतां, कीं[14] तया दिवाकर वी. २३
कर्ण[15] द्रोणासि नमुनि, बंधुत्व न जाणतां, निजा अनुजा
जिष्णुसि म्हणे, 'चमत्कृति दाखविल्या त्वां धरूनियां धनु ज्या,
त्या दावितों, चमत्कृतितटिनीशततातमेरुपर्वत[16] मीं;
भ्रमसी वृथा पृथाप्रियपुत्रा[17]! कां तूं शिरोनि गर्वतमीं[18]?' २५
द्रोण म्हणे, 'दावावे त्वांहि चमत्कार, बोल राहों दे;

१. हर्षाची पर्वणी. २. तळहातानें थोपटलेल्या दंडांचा शब्द. ३. वज्राचा. ४. गर्वरहित. ५. सर्पाला ६. प्रचंट असा तो भुज. ७. मूर्तिमान. ८. वज्राचा ध्वनि. ९. शत्रु जो अर्जुन त्याच्या गर्वाचा. १०. रंग (प्रेक्षागार) हेंच कमलवन. ११. सूर्य. १२. चंद्र. १३. किंवा. १४. कारण. १५. गीति २४–२५ युग्म समजावें. १६. चमत्काररूपी शेंकडों नद्यांचा पिता मेरु असा मी. १७. कुंतीप्रियपुत्रा (अर्जुना!). १८. गर्वरूप अंधकारांत.

तव शस्त्रास्त्रचमत्कृतिरसपूरीं सर्व रंगं[1] वाहों दे.' २६
कर्णे तसेंचि केलें कर्म; सुविद्या नैता[2] न कां पावे?
सुर-शेष डोलिले, मग नरमस्तक[3] कां तदा न कांपावे? २७
द्रवलें दुर्योधनमन पाहुनि शस्त्रास्त्रयानपटुतेला[4].
अंतर्मलिन[5] द्रवतें चक्षु जसें पाहतांचि कटुतेला[6]. २८
भेटुनि म्हणे सुयोधन, 'बहु यश वाढोनि तें तँगो[7] कर्णा!
बापा! भला भला गा! कार्मुकवेदत्रिनेत्रगोकर्णा[8]. २९
हें राज्य तुझें, भोगीं, भोग जसा चंदनेंद्रु[9] भुजगांनीं[10],
आम्हीं वरिलासि; तुझे गावूं दे हे गुणाढ्य भुज गानीं.' ३०
कर्ण म्हणे, 'परि आहे एक मनीं काम, तो करीं पूर्ण.
वाटे मजसीं तिसऱ्या[11] पार्थासीं[11] द्वंद्वयुद्ध हो तूर्ण.' ३१
कलिपुरुष[12] म्हणे, 'कर्णा! अरिमूर्धमहत्त्वकक्षदव[13] डावा
त्वच्चरण हो[14], दिगंतीं त्वां रिपुजनमद समूळ दवडावा.' ३२
जिष्णु म्हणे, 'न बहातां[15] जाताति महाजनांत दाटूनि;
बोलतिहि न बोलवितां ते घडिले मूर्खकोटि वांटूनीं[16]. ३३
कर्णा! दंडक[17] रुचला तुज फार तुझा, परंतु हा नीच;
सावध हो, नाहीं तरि, होईल प्राणकीर्तिहानीच.' ३४
कर्ण म्हणे, 'काय तुझें येथें? हा रंग सर्वसामान्य.

---

१. सभा. २. नम्र पुरुषाला. ३. हा शब्द येथें पुल्लिंगी आहे. ४. शस्त्रास्त्रांच्या गतीविषयीची जी कुशलता तिला. ५. ज्यांत मल शिरला आहे असें. ६. तिखटपणाला. (कटु म्ह० तिखट व तिक्त म्ह० कडु; पण लोकांमध्यें याच्या उलट भाषासांप्रदाय आहे). ७. टिको. ८. धनुर्वेद हाच त्रिनेत्र (शंकर) त्याचें प्रिय वसतिस्थान जे गोकर्णक्षेत्र तसा. ९. चंदनवृक्ष. १०. सर्पांनी. ११. अर्जुनाबरोबर. १२. दुर्योधन. (कलीच्या अंशानें अवतरलेला पुरुष). १३. शत्रूंच्या मस्तकांचें जें महत्व तेंच गवत, त्यांत वणव्यासारखा. १४. होवो. १५. बोलावल्यावांचून. १६. चूर्ण करून. १७. रीति.

न वदें बहु, तुज[1] बहुधा प्राणपरिचयहि न गर्वसा मान्य. ३५
यावरि कटु वदतां, शिर उडवीन शरें, जसाचि चेंडु करें.
आदिवराहपरिभव[2] न करिजेल स्वकुळनुतिवचें[3] दुकरें.' ३६
ऐसें कर्ण वदे, तों गुर्वाज्ञेसह धनुर्लता पार्थ
स्वीकारी; तेजस्वी लोकीं वर्ते यशप्रतापार्थ.[4] ३७
पांचहि पांडव उठले; भरला उत्साह अंतरंगांत.
उठले कौरव शतही; म्हणति तदा, संत, 'हंतें![5]' रंगांत. ३८
दैवानें दाखविलें समराडंबर[6] वृथा, न नाश तदा;
परि सुतकलहारंभीं 'हाय' असें ये पृथानना शतदा. ३९
बुडवि पृथापृथिवीला[7] जेव्हां मोहांबुनिधि[8] महा खोल;
तिस उद्धरी गुरुसुमतिदंष्ट्रेनें[9] विदुरकविमहाकोल.[10] ४०
झाले पांडवपक्षीं[11] द्रोण कृपाचार्य भीष्म उत्साहें.
थोरांसि नावडे, श्रितसाधुत्यागें[12] घडेल कुत्सा[13] हें. ४१
जों नाहींच सुतांचे अन्योन्यास्रह्रदीं[14] शर विझाले:
बंधुत्व त्यजुनि, सुतस्नेहें[15] रिपुसे सुरेश-रवि झाले. ४२
कृप कर्णासि म्हणे, 'हा नृपसुत करणार तुजसवें युद्ध.
जे द्वंद्वयुद्धकर्ते वीर असावे कुळादिकें शुद्ध. ४३
गौरव[16] हातें वाणीदेवी[17] हि लिहों शकेचिना ज्यांचें,

---

१. तुज गर्व मान्य नाहीं, (तों जसा तू तुच्छ लेखतोस), तसा तुला प्राणपरिचयहीं (स्वप्राणाची आवड हि) मान्य नाहीं [असें वाटते]. २. विष्णूचा अवतार जो आदिवराह त्याचा पराभव. ३. स्वजातीयांच्या स्तुतिपर भाषणानें. ४. यश आणि पराक्रम याकरितां. ५. अरेरे! ६. युद्धाचे आवेश. ७. कुंतीरूप पृथ्वीला. ८. मोहरूपी समुद्र. ९. महासुबुद्धिरूप दाढेनें. १०. महावराह—पंत. ११. पांडवांच्या बाजूंतील. १२. आश्रित सुजनांचा त्याग केल्यानें. १३. निंदा. १४. परस्परांच्या रक्ताचे डोहांत. १५. अर्थ—अर्जुनस्नेहें सुरेश (इन्द्र) आणि पुत्र कर्णस्नेहें रवि (सूर्य) बंधुत्व त्यजुनि रिपुसे झाले. १६. महत्व. १७. सरस्वती.

गौरें[1] वहातें लोकीं यश गांगस्रोतसेंचि[2] राज्यांचें. ४४
ते पूर्वज याचे, हा कौरव गौरवपदें[3]दुकुळजात,
जाणे विश्व; तुम्हांही सांगावे स्वान्वय[4], प्रसू[5], तात. ४५
कोणांचें कुळभूषण तूं, कर्णा! प्रथम हेंचि कळवावें;
भलत्यासींच नृपसुतें द्वंद्व करुनि शस्त्रयश न मळवावें.' ४६
वृषवदन[6] उतरलें, जैं कृपवाक्शर काळजांत खडतरले[7];
मर्म उघडितां, मानी पुरुष बुडाले त्रपेंत[8], जड[9] तरले. ४७
अंधसुत म्हणे, 'गुरुजी! जांचा[10]; बहु सोसितो हिरा जाच.
न्यायें[11] तों, सत्कुळजहि, सैन्यपतिहि, शूर तोहि राजाच. ४८
जरि[12] जिष्णु युद्ध न करी, तरि देतों राज्य [13]अंगदेशाचें.
या कर्णाचें यश हो, झालें तें जेंवि अंगदेशाचें[14].' ४९
ऐसें वदोनि करवी रंगीं राज्याभिषेक तो कर्णीं.
भरिला सुहृद्री[15] क्षण शिशुतृप्तिदें[16] पीयूषरसचि[17] गोकर्णीं[18]. ५०
कर्ण म्हणे, 'राज्य दिलें ऐसें तुज राजनंदना! काय
द्यावें? सांग; गुणज्ञप्रीत्यधिक[19] गमे न चंदना कायें[20].' ५१
भूप म्हणे, 'अत्रुटिता[21] धारा सरळो जसीच तैलाची,
यावज्जीवें[22] असावी त्वन्मैत्री, स्थिति धरूनि शैलाची[23].' ५२

---

१. शुभ्र. (यश, पुण्य वगैरेंचा रंग शुभ्र असतो, असा कविसंकेत आहे). २. भागीरथीच्या प्रवाहासारखें. ३. मोठेपणाचें स्थान जो चंद्रवंश त्यांत उत्पन्न झालेला. ४. आपलें कुळ. ५. प्रसवणारी, माता. ६. कर्णाचें तोंड. ७. आदळले, खोंचले. ८. लज्जेत. ९. अभिमानशून्य, निर्लज्ज. १०. जाच करा. ११. शास्त्राप्रमाणे पाहूं गेलें असतां. १२. कर्ण राजा नाहीं म्हणून जर. १३. हा भागलपुराजवळचा देश आहे असें म्हणतात. १४. अंगदनामक वानराचा स्वामी रामचन्द्राचें. १५ सुहृदी क्षण? १६. बालकास तृप्ति देणारा. १७. अमृतरस. (दुग्धरस). १८. लहान मुलांना दूध पाजण्याचें गाईच्या कानाच्या आकाराचें एक पात्र, त्यामध्यें. १९. गुण जाणणाऱ्यांच्या प्रेमापेक्षां अधिक. २०. शरीर. २१. अखंडित. २२. जीव असेपर्यंत. २३. पर्वताची.

दिधला सुयोधनाला सख्यवर सुतें तसाचि सवित्याच्यां[1];
अतुळोदारत्वातें[2] गाति व्यासादि सर्व कवि त्याच्या. ५३
आला तशांत तेथें अधिरथ[3], त्यातें करी नमन कर्ण.
तेव्हांचें कुतुक कथुनि रसिकीं प्रमुदित करीन मन कर्ण.* ५४
अधिरथ सूत[4], तदात्मज वृष, कळतां भाव तो तसा रंगीं,
भीम वदे, जो कर्णी विभय[5], जसा सिंहपोत[6] सारंगीं[7]. ५५
'कर्णा ! वर्णाधर्म[8] तूं सूत, तुला युद्धमृति[9] नव्हे उचिता.
परगति[10] पावों पाहसि; परि पदरीं फार पाहिजे शुचिता[11]. ५६
उचित प्रतोदधारण[12] तुज, चापग्रह नव्हे उचित रंगीं.
पावनता[13] निजधर्मी, गंगेच्याहि न तसी शुचितरंगीं[14]. ५७
अंगविषयराज्यपदीं[15] अनुचित तूं रे ! नराधमा ! उतरें.
पात्र पुरोडाशाला[16] झालें आहे कधीं तरी कुतरें ?' ५८
उपहास असा परिसे, परि सेनानीपिता[17] तसा साहे.
किंचित्प्रस्फुरिताधर[18] कर्ण व्योमस्थ[19] रविकडे पाहे. ५९
कल्यंश[20] म्हणे, "भीमा ! या बोलें मानितील विषम दहा.
न वदावें कटु पटुनें. बोले भुजवीर्यगर्वविषमद[21] हा. ६०
'जे जे कोणी क्षत्रिय त्यांसि बळ ज्येष्ठ' हेंचि सन्मत[22] रे !
अबळ न अहितोदधिलों[23] घेउनिहि क्षत्रियांत जन्म तरे. ६१

---

१. मर्याच्या. २. निरुपम औदार्याते. ३. यालाच कर्ण हा गंगानदीत सांपडला. ४. सारथी. (ब्राह्मणीच्या ठायी क्षत्रियापासून झालेला). ५. विगतभय. (भयरहित). ६. सिंहाचा छावा. ७. हरिणांच्या ठायीं. ८. वर्णाने (जातीनें) नीच. ९. युद्धामध्ये मरण. १०. उत्तम गति. ११. पुण्याई. १२. चाबक धरण्याचें काम. १३. पवित्र करण्याची शक्ति. १४. शुभ्र लाटांमध्ये. १५ अंगदेशच्या राज्यपदीं. १६. हविर्भागाला. १७. कार्तिकस्वामीचा बाप शंकर. १८. किंचित्स्फुरण पावताहेत ओष्ठ ज्याचे असा. १९. आकाशांत असणाऱ्या. २०. दुर्योधन. २१. बाहुबलाचा गर्व हेंच विष, त्याचा मद=कैफ. २२. साधूंना मान्य. २३. शत्रुसागराला.

जेथें बळ गुण तो गुरु[1]; शूर बळा मानिती, न कुळशीला.
गुणहीन शाल्मलि[2] वृथा;लघु न म्हणति,भजति साधु तुळशीला.
शूरांच्या, तटिनींच्या[3] ठेविति सुगुणीं, न मन कवि प्रभवीं[4].
भजति स्वगुरुत्वींचि; न पाहति कुळशीळ कनकविप्रभवीं[5]. ६३
उदकापासुनि झाला वैश्वानर[6], कृत्तिकासुत[7] स्कंद[8]
मंद प्रताप त्यांचा म्हणेल तो मूर्खतालताकंद[9]. ६४
असुरांसि जो स्वतेजें घूकांला[10] अर्कसाचि तापवितो,
झाला दधीचमुनिच्या अस्थीपासूनि जन्मता पवि [11]तो. ६५
ज्याच्या यशोमृतरसें झाली आहे सदैव धौतें[12] मही,
विश्वामित्र क्षत्रियपुत्र, शरस्तंब[13]जात गौतम[14] ही. ६६
द्रोणगुरुहि कलशोद्भव[15], तुमचाहि प्रभव[16] मज असे कळला.
सांग स्वयोनिदोषें[17] तेजस्वी यांत कोण तो मळला? ६७
सर्वसुलक्षणमंडित, सकवचकुंडल, जगीं असामान्य,
तेजोराशि उपजला, वद दुसरा कोण रे! असा मान्य? ६८
प्राकृत[18] योषा[19] याची जननी, हें तों न येचि युक्तींत;
पिकतें मौक्तिक मुक्ताशुक्तींतचि[20], तें न अन्य शुक्तींत. ६९
प्रसवे व्याघ्रास मृगी? काय उकिरड्यांतही हिरा पिकतो?
जऱ्हि वाढला कुलायीं[21] काकाच्या काक काय रे! पिक[22] तो?
स्वल्पा न अंगराज्या, समुचित हा सार्वभौमपदवीतें.

---

१. श्रेष्ठ. २. सावरीचा [उच] वृक्ष. ३. नद्यांच्या. ४. मूलस्थानीं. ५. सुवर्ण आणि ब्राह्मण याच्या उत्पत्तीविषयीं. ६. अग्नि. ७. कृत्तिकासंज्ञक नक्षत्राचा पुत्र. ८. कार्तिकस्वामीचें दुसरें नांव. ९. मूर्खत्वरूप वेलीचा कांदा. १०. घुबडाला. ११. अन्वय—तो पवि (वज्र) दधीचमुनीच्या अस्थीपासूनि जन्मता झाला. १२. स्वच्छ. १३. गवताच्या राशीमध्यें झालेला. १४. कृपाचार्य. १५. कलशनामक यज्ञपात्रांत जन्मलेला. १६. उत्पत्ति. १७. आपल्या उत्पत्तिदोषानें. १८. सामान्य, क्षुद्र. १९. स्त्री. २०. मोत्याच्या शिंपींतच २१. घरट्यांत. २२. कोकील.

आज्ञाकरा[1] मज असें कर्णाचें भाग्य भावि वदवीतें. ७१
हें ज्याला मानेना तेणें म्हणतील ओंप्रति ज्ञाते
अत्युग्रा करुनि असी सिद्ध करावी रणीं प्रतिज्ञा ते. ७२
शत्रु उठावा आम्हांदेखत लावूनि अंघ्रि[2] चापातें;
आम्हांसि वधू[3] कीं हो[4] हतमस्तक[5] अस्मदंघ्रिच्या[6] पातें[7]." ७३
ऐसी रंगीं वदला धृतराष्ट्रकुमार तो यदां[8] वाणी,
हाहाकारें गर्जति तों रंगीं लोक तोयदांवाणी[9]. ७४
व्हावा रणं[10]; परि जावुनि अस्ता तो समय साधु रवि टाळी,
क्रुद्धेक्षणांसि[11] देउनि तेज जगद्बांधवत्व[12] न विटाळी. ७५
किति म्हणति, 'रंजवाया वारुण्यबळेसि[13] अर्यमा[14] वळला.'
किति वदति 'कलि[15] न व्हावा म्हणउनि तेजस्विवर्य मावळला.'
अक्षत[16] गृहासि गेले, सर्व करी कुशळ अर्क, राहो तें;
ज्ञातसुत[17]पृथेसि तसें होय, जसें त्यजुनि शर्करा[18] होतें. ७७

अध्याय सत्ताविसावा.

द्रोण म्हणे शिष्यांसि, 'द्रविण[19] किती वाहती असु ज्ञानी.
गुरु पूजूनि सुखविला सुज्ञानीं, दुखविला असुज्ञानीं. १
द्या दक्षिणा असी कीं, द्रुपदाचा सर्व गर्व खाणावा,

---

१. आज्ञेप्रमाणें वागणाऱ्या. २. पाय. ३. वध करो. ४. होवो. ५. मारिले आहे मस्तक ज्याचें असा. ६. आमच्या पायाच्या. ७. पतनानें–प्रहारानें. ८. जेव्हां. ९. मेघासारिखे. १०. रण व्हावा=युद्ध झालेंच असतें. ११. क्रोधयुक्त नेत्र ज्यांचे त्यांना. १२. जगाचें बंधुत्व. (सूर्याला लोकबंधु, लोकबांधव अशी संज्ञा आहे). १३. पश्चिम दिशारूप स्त्रीला. १४. सूर्य. १५. कलह, तंटा. १६. सुखरूप. १७. जाणलें आहे पुत्राला (कर्णाला) जिणें त्या कुंतीला. १८. साखर. १९. किती (कित्येक) ज्ञानी [गुरूला] द्रविणें (द्रव्य) वाहती [व कित्येक] असु [वाहती].

युद्धीं भग्न करावा, मग बांधुनि मत्समीप आणावा.' २
ते मान्य करुनि सर्वहि शिष्य रथीं प्रथम बसउनीं गुरुला,
चढले स्वरथीं स्वर्गीं तर्पाया सद्यशो[1]म्बूनीं कुरुला. ३
सानुज[2] सुयोधन पुढें धावे, त्या पांडवांसि सोडूनीं,
व्हायास कर्ण आपण धन्य द्रोणार्थ कीर्ति जोडूनीं. ४
शिरले द्रुपदपुरींतहि, गमले जय[3]मूळ काळ तो साचें;
जिष्णु[4]मतें गुरु राहे अंतर सोडूनि अर्ध[5]कोसाचें. ५
जिष्णु म्हणे, 'पावति गति[6] इतर पशु न, त्या पिनाकि[7]च्या पशु[8]ची.
गुरुजी! पात्र शुचि यशा या शिष्याचाचि एक चाप शुची. ६
द्रुपद बळी, हे दुर्बळ, नाहीं येणार यांसि यश कांहीं.
श्येन कसा जिंकावा? पक्षित्व[9]मदें करूनि मशकाहीं. ७
होतील भग्न कौरव, मग आम्हीं दाखवूं निजबळाला.
आधीं प्रबळ[10]परकरें दुष्टांचा पाहिजे मद गळाला.' ८
हा मंत्र[11] मना आला; मग पांचां पांडवांसह द्रोण
मागें राहे. शिशुचें म्हणुनि न घे सूक्त[12] जाणता कोण? ९
निजदेह[13]परिष्वंगीं मानावे अमृतगोळसे तातें[14],
म्हणुनि द्रुपदपुरातें पीडिति ते, जेंवि टोळ सेतातें. १०
परि अरि सकळ पळविले द्रुपदें समरांगणांत भेटोनि,
जेंवि वृकव्याघ्रादि श्वापद दहनें वनांत पेटोनीं. ११
अरिबळभयार्त निर्भय केलें तें आपुलें पुर द्रुपदें.
अभय दिलें भीतांतें द्रोणें दासांचिया सुर[15]द्रुपदें. १२

---

१. उत्कृष्ट यशरूप उदकाने. २. आपल्या धाकट्या भावांसह. ३. तो काळासारखा द्रुपदराजाहि कौरवांस आपल्या विजयाचें मूळ आहेसें वाटलें. ४. अर्जुनाच्या अभिप्रायानुरूप. ५. [द्रुपदपुरीपासून] अर्ध्या कोसाचें. ६. स्थिति, योग्यता, साम्य. ७. महादेवाच्या. ८. नंदीची. ९. आपणहि [श्येनाप्रमाणेंच] पक्षिजातीचे आहों अशा अभिमानानें. १०. बलाढ्य शत्रूच्या हातानें. ११. मसलत. १२. सुभाषित. १३. आपल्या देहाला आलिंगन देताना. १४. धृतराष्ट्रानें. १५. कल्पवृक्षरूप पद (चरण) ज्याचे त्यानें.

धर्मासि गुरुसमीप स्थापुनि घेवूनियां तदाज्ञा, ते[1]
गेले द्रुपदनृपावरि त्याच्या उतरावया मदा ज्ञाते. १३
रथचक्ररक्षणीं यमें[2] योजुनि तत्काल वैरितांपार्थ[3],
झाला द्रुपदमदातें स्वशरशिखिमुखांत[4] वैरितां[5] पार्थ. १४
भीम गदेतें घेउनि धांवे हो! एकशृंगपर्वतसा[6];
गजमद जसा हरिपुढें, त्याहिपुढें शत्रुसैन्यगर्व तसा. १५
भीमगदेतें अरिबळ, जैसें मंडूककँटक[7] उरगीतें[8],
भी मग दे[9] तें पाठि[10]; व्योम भरिति तैं प्रसन्न सुर[11] गीतें. १६
पांचाळबळासि[12] न भी शिरतां तो, जेंवि सागरा मकर.
वाटे द्विजापराधें[13] आलासे धरुनि राग रामकर[14]. १७
वेदांतीसा[15] अर्जुन, रिपुभट[16] गौतमनयज्ञसे[17], नाशा
तद्बळ[18] पावे, पूर्णा होय जयाची न यज्ञसेनाशा[19]. १८
श्रीगुरुवराच्युतोत्धृतफाल्गुनगोवर्धनीं[20] द्रुपदशक्र[21]
वृष्टि करी, परि झालें कौरवगोपाळरोमहि[22] न वक्र. १९

---

१. पाडव. २. नकुल, महदेव. ३. शत्रुना ताप देण्याकारिता. ४. आपल्या बाणरूप अग्नीच्या मुखात. ५. अर्पण करणारा. ६. शृंग=शिखर. ७. बेटकाचे सैन्य. ८. सर्पिणीला. ९. द्रुपदसैन्य. १०. पाठि दे=पळे. ११. गायनाने. १२. पांचाळ देशचा राजा द्रुपद त्याच्या सैन्याला. १३. द्रोण-**पंत.** १४. ब्राह्मणपक्षपातित्वात-**पंत.** राम=परशुराम+कर=हात. (परशुरामाचा ब्राह्मणाचे ठिकाणी पक्षपात असे, म्हणून त्याचाच हात रागानें आला कीं काय असें वाटे). १५. वेदान्त जाणणाऱ्यासारखा. १६. शत्रुपक्षीय योद्धे. १७. गौतममुनिविरचित न्यायशास्त्रांत पारगत अशा पुरुषांसारखे. (वेदान्ताच्या सिद्धान्तापुढे न्यायशास्त्राच्या सिद्धांताचें बळ टिकत नाहीं, तसें अर्जुनापुढें द्रुपदसैन्य टिकलें नाहीं). १८. त्या द्रुपदाचें सैन्य. १९. यज्ञसेन=द्रुपद, त्याची आशा. २०. श्रीगुरुचा वर हाच कृष्ण, त्यानें उचलेला अर्जुन हाच गोवर्धनपर्वत, त्यावर. २१. द्रुपद हाच इन्द्र. २२. कुरुकुलोत्पन्न पांडव हेच कोणी गवळी, त्यांचे केशही. (भागवतांतील गोवर्धनोद्धाराच्या कथस अनुलक्षून ही गीति आहे).

खंडुनि शस्त्रास्त्रांतें लीळेनें अर्जुनें अ-हीन-कुळें[1]
क्षीणमद[2] द्रुपद धराधव[3] धरिला, हो! जसा अही[4] नकुळें[5]. २०
अर्जुनगरुडें गुरुवरकार्मुकपक्षोत्थशस्त्रवातबळें[6],
उडवुनि बळाब्धि[7] धरिला भग्नमद द्रुपददंदशूक[8] पळें. २१
गिरिवरि हरिसा[9] चढला क्षिप्र रथीं पांडुपुत्र करवाळी[10],
द्रुपदासि धरी, जैसा दशवदना[11] तन्मदांतकर[12] वाळी[13]. २२
मग तो भीमासि म्हणे अर्जुन देवुनि दुरूनि हाकेला,
'न वधावें कटक वृथा, परतावें, भूप भग्न हा केला.' २३
हें राजरत्न दुर्लभ, परि न करुनि फारसा उपाय, नतें
पार्थें आणुनि गुरुच्या चरणयुगीं अर्पिलें उपायन[14] तें. २४
द्रोण म्हणे द्रुपदातें, "तूं माझा, मीं तुझा, सखा पहिला.
आतां तरी म्हणों कीं, आक्रमिलें[15] एतदर्थ[16] या महिला[17]. २५
द्रुपदा! तुज अभय दिलें यावरि पावो तुझी न तनु कंपा.
आम्हीं ब्राह्मण ते, ज्यां न विसंबे[18] क्षांति[19], शांति, अनुकंपा[20]. २६
गुरुकुळवासीं[21] होतें, परि सख्य क्षीण जाहलें मग तें;
म्हणुनि अ-सुख अनुभविलें बहु म्यां भवदीयदर्शनोपगतें[22]. २७
'भूप सखा भूपाचा, कवि कविचा, धनिक तोचि धनिकाचा,'
ऐसें वदलासि, तुझ्या गमला हा द्रोण विप्र मनि काचा[23]; २८
उत्तरपांचाळपती मीं निजतेजें, न तोंड वासूनीं;

---

१. उच्च आहे कुळ ज्याचें अशा. २. हतगर्व. ३. पृथ्वीपति. ४. सर्प. ५. मुगुसानें. ६. अत्यंत श्रेष्ठ अशा धनुष्यरूपी पखापासून उत्पन्न झालेल्या शस्त्र (बाण)रूपी वायूचे बळानें. ७. शत्रूची सेना हाच सागर. ८. द्रुपद हाच सर्प. (दंदशूक=अतिशयेन दशति). ९. सिंहासारखा. १०. खड्गधारी. (करवाल=खड्ग). ११. रावणाला. १२. त्याच्या गर्वाचा नाश करणारा. १३. वानराधिपती वाली. १४. नजराणा. १५. पादाक्रांत केलें. १६. या कारणास्तव. (मित्रत्वास्तव). १७. पृथ्वीला. १८. सोडी. १९. क्षमा. २०. दया. २१. गुरु भरद्वाजमुनीच्या घरीं रहात असतां. २२. तुझ्या दर्शनाकरितां आलेला जो मी, त्यानें. २३. कच्चा.

दक्षिणपांचाळपती तूंही, होसील आजपासूनीं. २९
पांचाळराज तूंही, मींही सख्यासि योग्य समशील[1]
आहे कीं नाहीं, गा! वद, वदतां मज उदार गमसील. ३०
सख्याचा लोभी मीं परि राजपणाविणें घडेना तें[2],
म्हणउनि राजा झालों, कीं न उपायांतरें[3] घडे नातें." ३१
द्रुपद म्हणे, 'ब्रह्मर्षे! तुमच्या जोडा नसेचि अनुभावा[4].
अ[5]-तनु मदपराध तदपि पूर्वस्नेह स्मरोनि तनु[6] भावा[7].' ३२
देवुनि राज्यार्ध नृप द्रोणें सत्कार करुनि बोळविला.
अहि सोडिला जसा पय पाजुनि, मनि[8], मणि हरुनि, पोळविला.
राज्यार्ध, समग्र यश द्रोणें हरिलें म्हणोनि तो मानी
पावे ताप; असा जो, लेशहि न निवेल लक्षसोमानीं[9]. ३४
आपण घट, परि पुत्राकरवीं द्रोणाब्धि आटवायाला
शोधी वरदा[10] ऋषिला स्वयश, जगीं अतुळ[11] वाटवायाला. ३५

अध्याय अठ्ठाविसावा.

सद्गुणसिंधु युधिष्ठिर धृतराष्ट्रें यौवराज्यभाक्[12] केला;
वरिला श्रीनें देउनि घेउनिहि गळां पडोनि भाकेला[13]. १
जे पांडुला न वठले[14] ते केले करद[15] जिष्णुनें स्वारी[16].
भीमानेंही केली तसि जसि विजयार्थ विष्णुनें स्वारी. २
म्हणती गजपुरवासी[17] 'यांच्या लुटिला धनेश[18] कटकांहीं[19].

---

१. समान स्वभावाचा (दर्जाचा). २. सख्य. ३. अन्य उपायानें. ४. सामर्थ्याला. ५. मोठा. ६. अल्प. ७. माना, समजा. ८. मनामध्यें. ९. लक्षावधि चंद्रानीं. १०. वर देणाऱ्या. ११. निरुपम. १२. युवराजपदाचा अनुभव घेणारा. १३. वचनाला. १४. वश झाले. १५. करभार देणारे. १६. स्वतःचे शत्रु. १७. हस्तिनापुरांत राहणारे. १८. धनाधिपति कुबेर. १९. सैन्यांनीं.

आले नव्हतोचि असे मागें भरिले धनें शकट[1] कांहीं.' ३
वृद्धीस पांडुसंतति बहु पावे, जेवि वन्हिची कणिका.[2]
स्वसुतहितोपाय पुसे अंध नृपति नयविशारदा[3] कणिका.[4] ४
धृतराष्ट्रासि रुचेसी सांगे अत्युग्र नीति तो कणिक.
वणिकें[5] ग्राहकहस्तीं[6] देतो विषसर्पिःशर्कराकणिक.[7] ५
'राज्यार्थ शत्रुवध हा पुरुषार्थ' असेंचि बोलिला कणिक.
तत्कथित जंबुककथा[8] मात्र कथिन कौतुकें न मीं अणिक. ६
"कोठें व्याघ्र, वृक, नकुळ, जंबुक, मूषक[9] सखे वनीं होते;
बहु जपले, परि एका मृगकुळपतिला[10] न पावले[11] हो! ते. ७
जपति जसे पाडाया व्यसनीं[12] सुजनासि सर्वकाळ विट,[13]
तेहि तसेचि; परि करी विफळचि तद्यत्न सर्व काळविट.[14] ८
चिंता करितां जंबुक त्यांस म्हणे, 'आचराल जरि सारे,
सांगेन सुयुक्ति, तुम्हीं स्वेष्टफलप्रद[15] मद्युक्ति परिसा रे! ९
या आखुनें[16] करावा क्षतखुर[17] जेव्हां असेल तो[18] सुप्त,[19]
व्याघ्रें मग मारावा मृगवर, परि मंत्र[20] हा करा गुप्त.' १०
करितां तसेंचि, कोल्हा त्यांसि म्हणे, 'स्नान करुनि या खाया,
तोंवरि सावध बसतों येथें मीं या मृगासि राखाया.' ११
तो स्वार्थपंडित[21] असें सांगे तें, जेंवि अंबु[22] कमळांला,
त्यांच्या मनां रुचे, दें न दिसो कपटींद्र[23] जंबुक मळाला. १२
न्हाउनि येऊनि, पाहुनि दोन, पुसे व्याघ्र, 'वद, नका घाला

---

१. गाडे. २. फुणगी. ३. राजनीतिज्ञ. ४. ऋषि—पंत. ५. वाणी. ६. गिऱ्हाइकाच्या हातांत. ७. विषयुक्त सर्पि (तूप), साखर व कणिक. ८. कोल्ह्याची गोष्ट. ९. उंदीर. १०. हरिणांच्या कळपाच्या पुढाऱ्याला. ११. मिळविते झाले नाहींत. १२. संकटीं. १३. जार, ठक, लुच्चे. १४. हरिणविशेष. १५. आपल्यास इष्टफळ देणारी. १६. उंदिरानें. १७. कुरतडले आहेत खुर ज्याचे असा. १८. तो काळवीट. १९. निजलेला. २०. मसलत. २१. स्वार्थाविषयीं [जणुं] पंडितच असा. २२. पाणी. २३. कपट्यांमध्यें श्रेष्ठ असा.

पडलासा कां दिससी?' सांगे तो म्लानवदन[१] वाघाला. १३
फेरु[२] म्हणे, 'परिसावें वदला जें किमपि आखु खोटा तें,'
'धिग् व्याघ्रातें! माझ्या सामर्थ्यें भरिल आजि पोटातें.' १४
व्याघ्र म्हणे, 'हें नलगे, घालिन मृग-यूथपीं[३] नवा घाला,
देईल या भुजांचें बळ फळ याहूनि पीनें[४] वाघाला.' १५
गेला तो तेजस्वी अभिमानी व्याघ्र भक्ष्य सोडूनि,
तों आला आखु, तया फेरु म्हणे साधुभाव[५] जोडूनीं[६], १६
"वदला, 'व्याघ्रामिष[७] विष; तुज खाऊं दे,' असेंचि मुंगस; 'खा'
ऐसें कसें म्हणों मीं? लघु परि तूं मेरुहूनि तुंग सखा." १७
हें ऐकतांचि वंचकवचन[८], शरण जाय तो बिळाला[९] हो!
चित्तीं म्हणे, 'न मेलों, हाचि महालाभ मज मिळाला हो!'
वृकही आला त्याला फेरु म्हणे, 'मज मृगासि रक्षाया
ठेउनि गेला व्याघ्र; स्त्रीसह येणार सर्व भक्षाया. १९
वांच, मरसि कां लोभें? मांसाशा शीघ्र सांडें[१०], गा! जा गा!'
हें ऐकतांचि निसटे, झाला तत्काळ लांडगा जागा. २०
मग मुंगसासहि म्हणे, 'आखु, वृक, व्याघ्ररायही, नकुळा!
म्यां जिंकोनि पळविले, तेथें तुज लाभ काय हीनकुळा? २१
युद्धीं न भंगितां मज कोण मृगाला शिवे कंवळ[११] खाया?
मीं श्वापदवर आहें, परि तुज नाहीं विवेक वळखाया.' २२
नकुळ म्हणे, 'आखु, वृक, व्याघ्रहि जिंकोनि पळविले जेणें

---

१. उतरलें आहे तोंड ज्याचें असा तो कोल्हा. २. कोल्हा. ३. कळपाच्या पुढाऱ्यावर. ४. पुष्ट. ५. सद्भाव. ६. साध्य करून. (सद्भावाचें सोंग आणून असा भावार्थ.) ७. अर्थ—कोल्हा म्हणाला, "उंदरा! मला मुंगुस असें म्हणाला कीं, 'व्याघ्रसंपादित [मृग] मांस हें विषच आहे, [म्हणून मला तें नको]; तूं [मला] उंदरालाच खाऊं दे.' परंतु 'खा' असें मी कसें म्हणों? तूं लहान असलास तरी मित्र म्हणून मला मेरुपर्वतापेक्षां हि उंचच आहेस." ८. लबाड कोल्ह्याचें भाषण. ९. बिळांत पळून गेला. १०. सोडून दे. ११. ग्रास, घांस.

तेणेंसीं न झगडणें, येणोंचि भलें, न या मृतें पेणें.' २३
ऐसे मंत्रबळें वृकनकुळव्याघ्राखु मोडुनी चवघे,
जंबुक निर्भयचित्तें मृगमांसाची वनीं सुखें चव घे. २४
ऐसेंचि कृतप्रज्ञें साधावें आत्मकार्य नैपुण्यें[3].
[4]अघशमनार्थ करावीं, होईल स्वार्थसिद्धि तैं, पुण्यें[5]." २५
विस्तरभयास्तव [6]कणिकनीत्यंतर्गत कथाचि असि कांहीं
लिहिली; ईच्या श्रवणीं आदर करिजेल साधुरसिकांहीं. २६
पांडुसुतोच्छेदेच्छा येतां बुद्धींत, नीति कणिकाची
भेटे, व्यभिचारेच्छा धरितां जसि कामिनीस गणिका चि. २७
परि जाणे द्रोणविदुरभीष्मकृपव्याळसन्निधानातें,
बहु भी अंध खणाया त्या पांडुकुमारसन्निधानातें. २८

अध्याय एकोणतिसावा.

सद्गुण युधिष्ठिराचे सर्वत्र सदैव सर्व पौर वदे,
की, 'हा आम्हांसि तसा पूर्वी कोण्हीं न हर्ष पौरव दे. १
अग्गिज विदारुनि रणीं बहु लाजविले द्विपारिज्या[11] तातें[12],
[13]अर्थिमनोरथ पुरवुनि केलें गतगर्व[14] पारिजातातें[15]. २

---

१. हरिणानें. २. शान्यानें. ३. निपुणतेनें, कुशलतेनें. ४. पापनिरसन व्हावें म्हणून. ५. मुकमें. ६. कणिकाच्या नीतिशास्त्रांत समाविष्ट असलेली. ७. पांडवाच्या नाशाची इच्छा. ५. वेश्याच [भेटावी तसी]. ८. [द्रोणादिरूप सर्पांच्या] सान्नि-ध्यातें. ९.पाडुपुत्ररूप उत्तम ठेव्यातें. (द्रव्याचा ठेवा ठेविलेला असतो त्या ठिकाणी त्याच्या रक्षणाकरिता सर्पादि क्रूर प्राणी असतात; तसें या ठिकाणी पांडव हेच कोणी उत्तम ठेवा आणि द्रोणविदुरादि हे त्याचें रक्षण करणारे सर्प असा भावार्थ). १०. पूरुकुलोत्पन्न राजा. ११. सिंहाच्या छाव्याला. (द्विप=हत्ती+अरि=शत्रु+ज). १२. धर्मं. १३. याचकाची इच्छा. १४. गर्वरहित १५. पारिजातनामक कल्पवृक्षातें.

भू[1]रक्षणभर जेणें भीष्माच्या उतरिला शिरावरिला,
लं[2]घुनि धृतराष्ट्रा जो राज्यश्रीनें स्वयें ह्रिया वरिला. २
त्या पांडुचा युधिष्ठिर सुत कुरुपति; योग्य अर्क राज्यातें
ज्या, त्या न दुजा [3]ग्रह; जें यश अमृतीं ये न [4]शर्कराज्या तें. ४
राज्याभिषेक आम्हीं यास करूं; सुख न या सुखापरतें.
सुप्रभु ताट सुधेचें, कुप्रभु वांतान्नपूर्ण[5] खापर तें.' ५
पौरस्तुतधर्मगुणश्रवणें दुर्योधनादि खळ मळती.
[6]सद्गीत हरिगुण जसे श्रवणीं सिरतां पिशाच तळमळती. ६
करिति कुमंत्र सुयोधनदुःशासनकर्णशकुनि हे चवघे,
साधुद्वेषें उग्र व्यसनांत बळें बुडावया अवघे. ७
दुर्योधन एकांतीं मग गांठी निजपित्यासि भोंदा[7]या.
सुतरूपी [8]दुर्विधि तो इच्छी [9]व्यसनाननांत कोंदाया. ८
ऐसें म्हणे पित्याला, "परिसा विज्ञापना अहो! तात!
जे लोकश[10]ब्द कर्णीं [11]तप्तायःशंकुतुल्य होतात. ९
'धृतराष्ट्र अंध, राज्या[12]नर्ह; [13]अनघ पांडु आमुचा भर्ता.
तैसाचि युधिष्ठिरही; न पर, घनचि चातकव्यथाहर्ता.' १०
लोका[14]नुराग ऐसा, त्वांहि दिलें यौवराज्य [15]अहितातें.
निजसुतशतहि बुडविले पोसूनि गृहांत पांच [16]अहि तातें. ११
'कुरुपति' असें जनें तूं असतां राष्ट्रांत पांडवा गावें,
आम्हीं सेवकभावें धरुनि करीं [17]चापकांड वागावें. १२
परपिं[18]डभक्षणास्तव निजराज्यपदच्युतिस्तव [19]भ्रांती,

---

१. पृथ्वी रक्षण करण्याचें ओझें. २. ओलांडून, अर्थात् वगळून ३. सूर्याहून इतर चंद्रादि. ४. शर्करायुक्त तुपाला. ५. ओकलेल्या अन्नानें भरलेलें. ६. उत्तम रीतीनें गायलेले. ७. फसवाया. ८. दुर्दैव. ९. संकटाच्या तोंडीं. १०. लोकांचे [धर्मस्तुतिपर] उद्गार. ११. तापलेल्या लोखंडाच्या खिळ्यासारखे. १२. अनर्ह= अयोग्य. १३. निर्दोष, निष्पाप. १४. लोकप्रीति. १५. शत्रूतें. १६. सर्प. १७. धनुष्य व बाण. १८. शत्रू जे पांडव त्यांचें अन्न खातात म्हणून. १९. भाऊबंद.

लेवतील[1] न प्रजाही, नरकगति बरी, नव्हे अवज्ञा[2] ती. १३
दुर्गतिमहापिशाची[3] निजसंतानासि[4] झडपणी[5] न करी,
ऐसा मंत्र जपावा, यूथ[6] उपेक्षील धडपणीं न करी[7]. १४
'कैसें करूं?' असा तूं आधि[8] नरेंद्रा! धरूं नको लेश.
क्षम[9] अससी ताराया संततिस, क्षितिस जेंवि कोलेशीं[10]. १५
हे[11] वारणावताप्रति[12] दवडावे युक्तिनेंचि देवा! तें
काम तुझें; नयनीं कण, कुशळ मुखाच्या, उरीं न दे, वातें. १६
युक्तिलहरीशतें त्वां उडवावीं तीं दयानदा! यादें[13];
कां राज्य वृथा देसी? कोण्हासहि यश दिलें न दायादें. १७
आम्हीं स्वपदीं होवूं नीतिबळें बद्धमूळ[14], मग राया!
करितील काय पांडव? आलेहि जऱ्ही फिरोनि नगरा या."१८
प्रज्ञाचक्षु[15] ह्मणे, 'मज हेंचि रुचे कर्म, परि महाखोटें.
भीष्मद्रोणविदुरकृपपौरांचें भय पुढें दिसे मोटें. १९
नत लोटितां पदें अपकीर्ति जगीं सह्य[16] न प्रभावज्ञा[17];
लोका हें न घडेहि, ग्रहवृंदा[18] ग्रहपतिप्रभावज्ञा[19]. २०
हरितील अस्मदसुधन[20], धर्मप्रिय पौर एकसरतील[21],
पार्थाहिपुढें[22] तुमचे निःशेषहि यत्नभेक[23] सरतील.' २१
दुर्योधन बोले, 'हें भय न धरीं, द्रौणि मजकडे आहे;
गुरुहि मिळेल मलाचि; प्रियपुत्रवियोग कोण हो! साहे? २२

---

१. नग्न होतील. २. अपमान. ३. दरिद्रता ही मोठी पिशाची. ४. आपल्या अपत्यास. ५. झपाटा, बाधा. (पिशाचरूप). ६. समूह. (स्वजात). ७. हत्ती. ८. मनोव्यथा, चिंता. ९. समर्थ. १०. महावराह. ११. पांडव. १२. नगरविशेष. १३. पांडवरूपी जलचरें. १४. ज्यांचें मूळ जमिनीत (राज्यभूमींत) पुष्कळ खोल गेलें आहे असे. १५. धृतराष्ट्र. १६. सहन करितां येण्याजोगी. १७. पराक्रम जाणणाऱ्यास. १८. ग्रहांच्या समुदायाला. १९. सूर्यतेजाचा अपमान. २०. आमचे प्राण आणि धन किंवा प्राणरूप धन. २१. एकवटतील. २२. अर्जुनरूप सर्पापुढें. २३. प्रयत्नरूप बेडूक.

त्यजिजेल कृपाचार्यें निजसर्वस्वहि सुखें, परि न भाचा[1];
भीष्महि मध्यस्थ सदा, दंडक[2] याचा जयापरि नभाचा[3]. २३
पांडवविवासनातें[4] जन्हि असति समर्थ पौरें[5] वाराया.
मीं वश करीन दानें मानें सर्वांसि पौरवा! राया! २४
आहेत कोश[6] हातीं, लोकांचें रंजवीन मन दानें.
विश्ववशीकरणाचा[7] घ्यावा नलगेचि मंत्र धनदानें[8]. २५
हे आह्मीं काय दिवे? तेजस्वी काय हा[9] रवि? दुरापें[10]
न दुर्जीं; परि या कार्यीं नेईल न कीर्ति हार विदुरापें.' २६
ऐसें वदोनि, मोही त्यास प्रतिकूळ काळ सुतरूपें.
हतभाग्य अशुभचिंतन कां न करी पारिजात[11]-सु-तरूपें? २७
आप्तजनमुखें[12] कळवी 'पशुपतिची[13] वारणावतीं यात्रा,
कीं ती सेवावीच प्राज्ञें भवरोगहरें[14] महामात्रा.' २८
विदुरास उमजलें कीं, बुडवाया कीर्ति सुतप दौंदानें[15]
केला मंत्र, व्यसनीं पाडाया पांडुसुत पदादानें[16]. २९
धर्म ह्मणे, 'राजा कां जा ह्मणतो वारणावता? रचितो
कांहीं घात सुयोधन मदांध[17]दिग्वारणावतारचि तो?' ३०

---

१ अश्वत्थामा. २. पद्धति, रिवाज. ३. आकाशाचा. (आकाश सर्वांस सदा सारखें असतें). ४. पांडवांना बाहेर घालवून देणें या गोष्टीस. ५. पुरजन. ६. खजिने. ७. जगाला वश करण्याचा. ८. कुबेरानें किंवा द्रव्य देणाऱ्यानें. ९. हा विदुर. १०. अन्वयार्थ—[विदुराला] दुर्जा [कार्यें] दुरापें (दुष्प्राप्य, दुःसाध्य) न; परि या [पांडवांना बाहेर घालविण्याच्या बाबतीत आमचा विरोध करण्याच्या] कार्यीं [मात्र] कीर्ति विदुरापें (विदुराकडे) हार (माळ) न नेईल (कीर्ति विदुराला वरणार नाहीं, विदुर यशस्वी होणार नाहीं). पंतानीं ही आर्या पोथीच्या समासावर मागाहून लिहून येथें समाविष्ट केली आहे. ११. पारिजातासारख्या कल्पवृक्षापाशीं [सुद्धां]. १२. यथार्थ बोलणाऱ्या लोकांकडून. १३. शंकराची. १४. संसाररूपी रोगाचें हरण करणारी. १५. वडील बंधूनें. (धृतराष्ट्रानें). १६. राज्यपद घेण्यानें. १७. मदोन्मत्त दिग्गजाचा [जणुं] अवतारच.

पांडवहि ह्मणति, 'पाहूं, पाहूं वंदूनि शंकरा बेल.
रावति[1] सुर भजनीं[2], मग कोण न होउनि विशोक रावेल?' ३१
तें आप्तमुखें कळतां, धृतराष्ट्र ह्मणे तयांसि, 'बाळक हो!
जा वारणावता, जरि जाणार तुह्मीं गुरूक्तिपाळक हो! ३२
पशुपतिचा यात्रोत्सव आतृप्ति[3] पहा, रहा, वहा रत्नें
देवब्राह्मणचरणीं, धनवस्त्रान्नें जनासि द्या यत्नें. ३३
तेथें कांहीं काळ स्वर्गी सुरसे सुखें वसा, मग या;
पितरां बहु सुख देत्ये केली[4] आज्ञा जसी, तसी न गया[5].' ३४
धर्म ह्मणे, 'बहु बरवें, ताता! हा तारक त्वदुपदेश.
झाला गुरुवाक्यादृत[6] पूरु[7] महात्मा स्वयें यदुपदेशीं[8].' ३५
'पशुपतिपाद पहाया पाहूं तें वारणावत नरा[9]! जे[10]
आपण होतात, करुनि संकटविनिवारणा वतन, राजे.' ३६
जाणार पांडुसुत तों खळ दुर्योधन पुरोचना[11] यवना
आधींच पुढें धाडी, करवाया प्राणनाशका भवना[12]. ३७
सानुज युधिष्ठिर निघे मग जाया वारणावता, राजा[13]
आलिंगूनि ह्मणे त्या भूभारनिवारणावतारा[14] 'जा.' ३८
भीष्मादिगुरुजनातें नमुनि ह्मणे, 'अढळ[15] आप्तता राहो,
ह्या विरहाब्धींत मला सेतु तुह्मीं सर्व आप्त तारा हो!' ३९
कुंती-सहित निघाले पांडव, तेव्हां तयांसि पाहोनि,
विप्रादि पुरस्थ ह्मणति, 'आह्मां सुख काय येथ राहोनि? ४०

---

१. खपती. २. सेवेंत. ३. तृप्ति होईपर्यंत. ४. [मान्य] केलेली. ५. प्रसिद्ध पुण्यक्षेत्र. ६. पित्याचें वचन मानिलें ज्यानें तो. ७. ज्यानें पित्याची आज्ञा म्हणून त्याच्या जरेचा स्वतां अंगीकार केला व आपलें तारुण्य त्याला दिलें, तो ययातिराजाचा पुत्र. ८. यदूच्या पदाचा (राज्याचा) अधिकारी. ९. हे अर्जुना! १०. जे पशुपतिपाद. ११ दुर्योधनाच्या मित्राचें नांव. १२. गृहा. १३. धृतराष्ट्र. १४. भूभार निवारण्यासाठीं अवतार ज्याचा अशा धर्माला. १५. दृढ, स्थिर.

अंध परि धूर्त; लोकीं[1], नाहीं दुसरा असा धुतारा[2] या.
आह्मां बुडवाया क्षम होय, नव्हे हा असाधु ताराया. ४१
आंतहि[3] अंधचि; गारा वेंचुनि टाकील कां कवि हिऱ्यांतें?
गंगा टाकुनि जाइल अज्ञचि, जळ ज्यांत टांक[4], विहिऱ्यांतें[5]. ४२
देवा! विश्वपते! या पांडुनृपसुतांसि पाव; कपटानें
खळचि बुडावे, व्हावें भस्मचि, बांधोनि पावक[6] पटानें. ४३
जरि केंडिलाँ[7] तऱ्हि हिरा, स्तविलाहि शिरीं चढे न शिरगोळा[8].
तो हारवील निजशिर, जो खळ करणार साधुशिर गोळा.' ४४
धर्म म्हणे, 'भवदाशीर्वाद[9] खरे स्वर्द्रुचे[10] सखे, दानें
देतील इच्छिलीं; कां करिजेल मनीं निवास खेदानें[11]?' ४५
म्लेंच्छांच्या भाषेनें विदुर महात्मा हितोपदेश तदा
धर्मासि करी, त्याच्या धृतिला मतिलाहि ओप[12] दे शतदां. ४६
'कथिलें पुरोचनाला तुमचे अग्नींत कार्य[13] होमाया[14];
सावध व्हा. साधूंची स्वार्थपरखळासि काय हो माया? ४७
गृह करविलें असे तें दहनौषधमय[15], तयांत उतरा[16] हो!
दावा विश्वास खळा, कोपविषाचा मनींच उत[17] राहो. ४८
करिल सुरंगपंथ[18] तुम्हां जाया माझा सखा सुखनक[19] वनीं.
अवनीं[20] तुमच्या मज जें रसिकाच्याहि रसिका सुख न कवनीं.
तेथुनि रात्रौ ठकवुनि विश्वासें तो चला, भय वनातें
जातां त्यजा; गृहा द्या अग्नि, घडो तोच लाभ यवनातें.' ५०

---

१. या लोकीं. २. ठक, फसविणारा. ३. आंतहि अंधचि=विचारशून्य असा (धृतराष्ट्र). ४. बिंदुमात्र. ५. झऱ्यांतें. ६. अग्नि. ७. तिरस्कारिला. ८. एक प्रकारचा दगड. ९. तुमचे आशीर्वाद. १०. स्वर्गातील वृक्षाचे. (कल्पवृक्षाचे). ११. मनांत खेद निवास करणार नाहीं हें तात्पर्य. १२. उजळा, उत्तेजन, प्रोत्साहन. १३. शरीर. १४. जाळावया. १५. ज्वालाग्राही पदार्थांनी भरलेलें. १६. रहा, बिऱ्हाड करा. १७. कढ, उमाळा. १८. बिळमार्ग, भुयार. १९. शब्दार्थ—चांगलें खणणारा; परंतु येथें हें सार्थ विशेषनाम आहे. २०. रक्षणीं.

मृतिहर[1] मंत्र असा तो[2] सन्मतिचा साधु सोयरा शिकवी,
परते, परि पांडुतनयविरहौर्वा[3] होय तोयराशि[4] कवी[5]. ५१
कुंती पुत्रासि म्हणे, 'वदला तुजसीं रहस्य काय कवी?'
धर्म तिला संक्षेपें विदुरोक्तांतील सार[6] आयकवी. ५२
मग वारणावतीं नृप घनसा, पुरजनहि होय चातकसा.
म्हणति भले, तरिच नसे येथ, न लाजेल पारिजात कसा? ५३
स्तविति नृपा पौर, जसे चातक सेऊनि तोय वनदास
स्थापी लाक्षासदनीं[8], दावुनि बहु भाव, तो यवन दास. ५४
जातांचि धर्म त्या शतदुष्टांचें[9] कृत्य, मतहि अंधाचें,
भीमादिकांसि कळवी करवुनियां ग्रहण भित्तिगंधांचें[10]. ५५
'सांडुनि हे कण[11], घेसी पदरीं तनुजां[12] तुषां[12] अगा! राया!
ते[13] उचित प्रासादा[14], पांडुतनय जातुषा[15] अगारा या?' ५६
ऐसें पांडव म्हणती, धृतराष्ट्रा आठवूनि हळहळती.
चिंतामणि हारवि जो तत्सुहृदांची[16] तसीच हळहळ ती. ५७
म्हणती, 'जाणविली या कर्में निज नरकनिष्ठता[17] तातें;
साक्षात् 'धर्म' म्हणावें, न म्हणावें 'नर' कनिष्ठतातातें[18].' ५८
करुनि दृढ मंत्र मनही, होते विश्वस्तसे[19]चि त्या भवनीं.
यवनीं दयाचि दाविति, पाहति मृगयामिषेंचि मार्ग वनीं. ५९
भेटे विश्वासनिधि स्नेहार्थी विदुरसचिव[20] तो खनक.
धर्म म्हणे, 'संरक्षीं आम्हां तूं रक्षितो जसा जनक.' ६०

---

१. मरण चुकविणारा. २. विदुर. ३. पांडवांचा वियोग हाच एक वडवानल. ४. सागर. ५. ज्ञाता. (विदुर). ६. महत्वाचा भाग. ७. मेघास. ८. लाख वगैरे ज्वालाग्राही पदार्थांनीं केलेल्या घरीं. ९. दुर्योधनादिक शंभर दुष्ट भावांचें. १०. भिंतीच्या वासाचें. ११. [आम्ही पांडवरूपी] धान्याचे कण. १२. दुर्योधनादि पुत्ररूपी कोंड्याला. १३. दुर्योधनादि. १४. राजवाड्याला. १५. जतु=लाख, तन्निर्मित. १६. त्याच्या मित्रांची. १७. नरकाला जाण्याविषयींची मनाची आवड. १८. विदुरातें. १९. विश्वास पावलेल्या मनुष्यासारखे. २०. मंत्री. (मित्र).

विवर जतुगृहांत करी कळवी, 'करितों पुरासि खंदकसें.
आणेल विदुर मंत्रित[1] तें तो सज्जनवधेच्छु मंद कसें'? ६१
बिळमार्गे सिद्ध होतां धर्म म्हणे स्वानुज्यांसि, 'हा यवन,
सा[2] जीव अन्य घालुनि करुनि स्वकरें प्रदीप्त हें भवन, ६२
रात्रौ पैळों[3]; न कांहीं विप्राराधनमखा[4] विलंब करा.'
बकराजसा[5] जपे[6], परि ठकिला खळ, काय हरिपुढें बकरा? ६३
कुंतीचें व्रत कांहीं, व्हावी तत्सांगता असें छद्म[7]
करुनि, ब्राह्मणभोजन केलें, जैं जाळणार तें सद्म[8]. ६४
पौरवधू आणविल्या, न्हाणविल्या, गौरवूनि लेवविल्या;
देवविल्या सदलंकृति[9], सूर्यास्तावधि समस्त जेवविल्या. ६५
अन्नार्थी जे आले त्यांसि म्हणे धर्मराज, 'जेवा, या.'
तों आली पंचसुता[10] एक निषादी[11] हि तेथ जेवाया. ६६
जेउनि यथेष्ट पुत्रांसह मद्यहि सेविलें निषादीनें.
काळें आदर दावुनि देतां प्यावें न कां विषा दीनें? ६७
मद्यें भुले निषादी, पडले तत्सुतहि पासले शैवसे[12].
कोणाच्याही हृदयीं देहस्मृतिचा न वास लेश वसे. ६८
ज्यासि पृथा भी, जैसी व्याघ्राच्या सावधान गाय वना,
त्या भवना जो राखे, ये नीज अघाचिया[13] नगीं[13] यवना. ६९
'विश्वासघात यवना न घडो, हो सुख, न आपदा सांस[14].'
ऐसें विचारितां, तें साधूंच्या काय पाप दासांस? ७०
विवरीं शिरले, भवनद्वारीं लावूनि वीतिहोत्रौं[15] ते.
पळतां वनांत [16]तिमिरीं, बहु भीतांचे[17] हि भीति हो! त्राते. ७१

---

१. मसलत. २. सहा अन्य माणसें. ३. पळून जाऊं या. ४. द्विजपूजनरूप यज्ञाला. ५. अट्टल बगळ्यासारखा. ६. टपत होता. ७. कपट. ८. घर. ९. चांगले दागिने. १०. पांच मुलें असलेली. ११. कोळीण. १२. प्रेतासारखे. १३. पापाचा पर्वतच अशा. १४. सहाजणांस. १५. अग्नीला. १६. अंधारी. १७. भीतांचे त्रातेहि.

वाहे पृथेसि पृष्ठीं, हस्तीं धरि भीम अग्रजा[1], अनुजा,
यमळांसि[3] कडेवरि घे, तोचि गमे म्हणति 'अंजनीजनु' ज्या. ७२
तेज न साहति त्याचें गहनीं व्याघ्रादि काननौके तें.
दे लाज विमानातें, मग दे तो भीम कां न नौकेतें? ७३
सत्संगें लाजेला, भीमबळें तेंवि तूर्ण अटवीला
तरले मुमुक्षुसे ते, तो खळ षड्वर्गसेंचि[10] फटवीला. ७४
विदुराप्तपुरुषें[11] भेटे, दावी सांगोनि नाम नावेला.
ते म्हणाति, 'कळे बाला[12], देवांच्या जेंवि कामना वेला.' ७५
विदुरप्रेषिततरिनें[13] तरले गंगेसि ते सुखें क्षिप्रं[14].
हरिदत्त[15]विरक्तिबळें तराति महासिद्धिला जसे विप्रं[16]. ७६

अध्याय तिसावा.

गृह जळतां पौर म्हणति, 'हा[17]!' कळलें त्यांसि कर्म फटकळ[18] तें.
गुप्त करो, सदसत्कृत[19], तत्काळ दहाजणांस अटकळतें[20]. १
अग्नि विझवितां, करितां शोध पुरजनीं, शिरोनि खनकानें
बिळ भस्में भरिलें, बुध भरि सूचकवदन[21], जेंवि कनकानें[22]. २

---

१. वडील बधु. (धर्म). २. धाकटा बधु. (अर्जुन). ३. नकुळसहदेवांना. ४. मारुति. (अंजनेपासून जनु म्ह० जन्म ज्याचें तो). ५. अरण्यामध्यें. ६. कानन=अरण्य हेंच ज्यांचें ओक=घर, ते वनचर. ७. अरण्याला. ८. मोक्षेच्छूसारखे. ९. यवन. १०. कामक्रोधादि षड्रिपूंप्रमाणेंच. ११. विदुराचा विश्वासु पुरुष. (सुखनक). १२. बापाला. ज्याप्रमाणें [याचकांच्या] इच्छा देवांच्या वेला (कल्पलेतला) समजतात त्याचप्रमाणें विदुराला [सर्व] कळतें. १३. विदुरानें पाठविलेल्या नौकेनें. १४. सत्वर. १५. ईश्वरानें दिलेल्या वैराग्याचे सामर्थ्यानें. १६. ब्राह्मण. (सत्पुरुष). १७. हाय! १८. दुष्ट. १९. चांगलीवाईट अशी कृति. २०. ज्ञात होतें, कळून येतें. २१. चहाडखोराचें तोंड. २२. सुवर्णानें. (द्रव्यानें).

ते सा प्राणी पाहुनि पौर म्हणति, 'हाय! काय हें कर्म?
हा! धृतराष्ट्रा! पांडवघातीं त्वां कोण देखिला धर्म? ३
यवना! युक्तचि तुज हें, न विलंब फळासि साधुहानीच्या;
जा नरका; कां वधिले वदान्य[1] विश्वस्त[2] साधु हा! नीचा?' ४
तें ऐकोनि ससुत धृतराष्ट्र रडे, म्हणुनि विदुर तोहि रडे;
कीं अंधें अमृतफळें टाकुनि पदरांत घेतले हिरडे. ५
करवी क्रिया, नृप रडे, पुत्रहि दुर्योधनादि सोंगाळा.
विदुरनयनें म्हणाति, 'जळ[3] द्या खळ दुर्योधना दिसों, गाळां[3].'
दुःख तिहीं[4] अनुभविलें जें कोण्हींही कधींहि न वनीं तें.
अति सुकुमार शरीरें त्यांचीं जैसीं नवीन नवनीतें[5]. ७
दक्षिणदिशेसि जातां, रवि उगवे मावळे, वनीं पळतां
भय बहु कीं, खळ येइल दैवें जगला असेल जरि जळतां. ८
सायान्हीं[6] माय म्हणे, 'तग[7] न निघे तोय पाज, सुतराया[8]!
बा! तूंचि सेतु आम्हां या तृड्व्यसनाब्धिला[9] हि उतराया'. ९
धावे तरु मोडित तो, सुटला गिरिवरुनि थोर पाथरसा[10];
श्रमतां त्या गुरुभक्ता दे विद्याज्ञानसेंचि पाथ[11] रसा[12]. १०
पात्र नसे म्हणवुनि घे भिजउनि तो उत्तरीयवास[13] वन[14].
वास[15] वनव्याघ्रा दे भय त्याचा, तेंवि अरिस वासव[16] न. ११
धांवत ये, पाहे तों श्रमनिद्रा[17] लागली स्वमातेतें.
वातें दवाचिसें[18] त्या दैन्यें गहनांत[19] दुःख माते[20] तें. १२
निजला सानुज धर्महि कल्पुनि[21] सुखशयन भूमितळ मळला.

---

१. दानशूर. २. ज्यानी विश्वास ठेविला आहे असे. ३. जळ=अश्रु गाळा. ४. पांडवानीं. ५. लोणी. ६. संध्याकाळी. ७. दम, धीर. ८. पुत्रराया भीमा! ९. तृषारूप संकटसमुद्राला. १०. फत्तराप्रमाणें, धोंड्याप्रमाणें. ११. उदक. १२. पृथ्वी. १३. पांघरावयाचें वस्त्र. १४ उदक. १५. गंध. १६. इंद्र. १७. श्रमामुळें आलेली झोंप. १८. वणव्याच्या ज्वाळेसारखें. १९. अरण्यांत. २०. माजे. २१. मानुनि.

ते पाहुनि शुष्कन्हदमीन तसा फार भीम तळमळला. १३
चोळी खळांतकर कर, करकर रद खाय, 'हाय! हाय!' करी,
गुंते गुर्वाज्ञेनें; [4]पंकीं पडला करील काय [5]करी? १४
अश्रु पुसोनि म्हणे, 'रे! दुष्टा दुर्योधना! कुळकळंका!
पोषू भू तव संगें, दशवदनाच्या जसी [6]पुलक लंका. १५
तुमचा पिताचि, [7]कुरुकुळविपिनाच्या अग्नि हो! [8]त्रपा प्याला.
लोभ्याला तेजस्वी बंधु नको, अग्निहोत्र पाप्याला. १६
शोकीं, अयशीं, नरकीं केला कीं मग्न दुष्ट हो! तात.
[9]अविचारितोक्त करितां [10]बालिश हो! आर्य रुष्ट होतात. १७
गजही साहूं न शकति ज्यांच्या [11]स्वमदांततत्परा गंधा,
ते केले [12]दुर्विधिहतमति [13]शशकानीं [14]हरी [15]परागंधा. १८
काका! ते तुज रुचले, कारेति महत्वासि भस्म [16]रासभ जे.
न गुणज्ञ तूं, धरि शिरीं [17]विधु, न [18]उमावल्लभ [19]स्मरास भजे.' १९
ऐसें जों भीम वदे, चिंती [20]कृष्णा [21]भयापहा, जागे.
भगिनीस हिडिंब म्हणे, 'ते कोण मनुष्यसे, पहा, जा गे!' २०
ती राक्षसी हिडंबा धांवे कीं चरचरां नरा खावें.
रक्षील व्याघ्री क्षण, परि पळहि जिणें [22]जिणें न राखावें. २१
भुलली वनीं हिडिंबा भीमाची पाहतांचि सुंदरता.
तत्काळ सुंदरी ती होय जसी [23]दिव्ययोनि [24]सुंदरता. २२

---

१. आटून गेलेल्या डोहातील मासा. २. दुष्टांचा नाश करणारे. ३. दांत. ४. चिखलांत. ५. हत्ती. ६. रोमाच. (दशवदनाच्या सगे जसी लंका). ७. कुरुकुलरूप अरण्याच्या. ८. लाज. ('लाज वांटून पिणें' हा एक मराठी भाषासांप्रदाय आहे). ९. अविचारीपणानें सांगितलेलें. १०. मूर्ख. ११. आपल्या मदाचा नाश करण्याविषयी तत्पर अशा. १२. दुर्दैवानें ओढली बुद्धि ज्यांची. १३. सशानीं. १४. सिंह. १५. विदेशवासी. १६. गाढव. १७. चंद्र. १८. शंकर. १९. मदनास. २०. श्रीकृष्णाला. २१. भयहारका. २२. जीवित. २३. स्वर्गांत जिचा जन्म अशी. २४. सुंदनामक दैत्याचे ठिकाणीं रत झालेली अप्सरा (तिलोत्तमा).

भीमासि म्हणे, 'कां जी ! शिरलां या काननांत तापससे,
येथें जन बहु पावति, मृगराजबिळांत[1] जेंवि ताप ससे. २३
माझा हिडिंब राक्षस सोदर[2], तुमचा करील वध; मातें
तेणेंचि धाडिलें, परि तुज वश मीं, त्या त्यजूनि अधमातें. २४
स्वीकार करीं साधो ! स्मर[3] बाधो न मज, मींहि टाळीन
मरण, पळवीन तुजला, वरुनि सतीव्रत न तें विटाळीन. २५
हो मत्पति, ये स्कंधीं बैस, विमानीं अमर्त्यसा धावें.
त्वांही म्याही रक्षुनि अन्योन्यातें स्वकार्य साधावें.' २६
भीम म्हणे, 'निद्रित हे माता भ्राते त्यजूं वनीं ? तुजला
जोडूं ? तोडूं प्रीति ? स्त्रीसंगसुखासि कोण गे ! सुजला ?' २७
तों ती म्हणे, 'पळवित्यें, सर्वांस करा तुम्हींच परि जागे.'
भीम म्हणे, "सुखसुप्तां उठवीना; करिल काय अरि ? जा गे !
साधावा स्वार्थ, असें भय दावुनियां भयातुरा मातें ?
समरीं देईलचि, दे जेंवि यशोलाभ यातु रामा तें. २९
तो अंधकार, मीं रवि; तो रावण, मींहि पुष्कराक्ष[6]; ससा
तो, हरि[7] मीं; तन्मुख मीं करिन पळामाजि शुष्क राक्षससा. ३०
हें उर, हे बाहु पहा, त्याचा आम्हांसि काय गे ! लेखा ?
जा, त्याला म्हण, 'त्यांचे धाकेंचि गळोनि काय गेले, खां[10].' "
होतां विलंब, राक्षस ये पाहे स्वस्वसाचारित्रास[11];
कोपोनि म्हणे, 'दुष्टे ! तुज नाहीं मृत्युचा परित्रास[12] ? ३२
काळें मति तुज दिधली मर्त्यापसदास[13] अनुसरायाची.
वांचेल कसी ? या सांसकट[14] तुझी आजि तनु सरायाची.' ३३
ऐसें वदोनि धांवे सर्वांचाही करावया कवळ,

---

१ सिंहाच्या गुहेंत. २. सख्खा बंधु. ३. मदन. ४. देवासारखा. ५. राक्षस. ६. कमलाक्ष (रामचंद्र). ७. सिंह. ८. पाड, पर्वा. ९. शरीर. १०. खाऊन टाक. ११. आपल्या भगिनीचे कृति. १२. भय, दरारा. १३. नराधमाला. १४. सहाजणांसह.

भीमें दटाविला तो करितां [1]रदशब्द निद्रितांजवळ. ३४
परि भगिनीसि वधाया धावे तो [2]यातुधान कोपानें,
भीम म्हणे, 'भू याच्या रक्तांच्या तृप्त आज हो [3]पानें.' ३५
पांडव रागें मागें त्या पापाच्या [4]महानगा ढकली.
[5]द्वात्रिंशद्धस्तांवरि करिति महागजसमान [6]गाढ [7]कली. ३६
त्यांच्या युद्धध्वनिनें जागी झाली पृथा सुतांसहित;
तों [8]निकट देखिली स्त्री, लावण्य जिचें जगीं [9]तुळारहित. ३७
कुंती तिला पुसे, 'तूं कोणाची सांग बाइको, पातें
न लवेचि तुज पहातां, पुसिल्याच्या न धरिं बाई! कोपातें. ३८
तूं काय अप्सरा? कीं वनदेवी? वद किमर्थ आलीस?
कां एकली? पतिकडे पाठविलें सुमुखि! काय [10]आलीस?' ३९
कुंतीस म्हणे ती, 'मीं [11]रात्रिंचरी या वनींच मद्वसती,
येथें प्राणी कोण्ही अस्मत्त्रासेंकरूनियां नसती. ४०
[12]स्वाग्रजहिडिंबवचनें आल्यें मारावया तुम्हांला, जों
भुलल्यें [13]नवहेमाभा एका मीं, काय हो! तुम्हां लाजों? ४१
वरिला मनें तुम्हा सुत, न्यावा येथूनि शीघ्र पळवावा,
मद्भाव असा कीं, हा स्वविचार तुम्हांसही न कळवावा. ४२
तुमची संगति सोडुनि तो वश जाला मला न वीरमणी,
आश्चर्य थोर हें कीं, प्रार्थी परि नावडे नवी रमणी. ४३
मज लागला परोपरि बहुत विनवितां तुझ्या सुता वेळ;
तों सासुबाइ! कोपी मद्भ्राता धावला उतावेळ. ४४
आधीं माझे घ्याया, मग तुमचे प्राण मूर्त [14]अंतकसा

---

१. दातांचा 'करकर' असा शब्द. २. राक्षस. ३. प्राशनानें. ४. मोठ्या पर्वताला. ५. बत्तीस हातांवर. ६. घोर, भयंकर. ७. कलह, युद्ध. ८. समीप, जवळ. ९. तुलनारहित, निरुपम. १०. सखीला. ११. राक्षसी. १२. माझा वडील भाऊ जो हिडिंब त्याच्या आज्ञेनें. १३. नव्या सुवर्णाप्रमाणें कांति ज्याची अशा (भीमास). १४. यमासारखा.

धांवे, परि मत्पति तव सुत असतां, तो करील अंत कसा? ४५
तुमची सुखनिद्रा क्षणमात्रहि मोडूं नयेचि त्या अहितें[1],
या भावें मत्पति ने दूर तया पक्षिपति[2] जसा अहितें[3]. ४६
न धरील काय जी! खगपतिनखकरवाळ[4] लाज, सापाला
संपदि[5] न वधितां, चुरिला असता खळ, वाळला जसा पाला. ४७
ते दोघे झगडति परि मत्पति मारील राक्षसापसदा[6].
गरुडापुढें तृणचि तो, इतरीं जन्हि असुहराक्ष[7] साप सदा.' ४८
ऐसें ऐकुनि सायुध[8] चौघेही बंधु धावले सहसा;
जिष्णु ह्मणे, 'वद आर्या! जरि अरि भासत असेल दुःसहसा,
तरि आज्ञा दे, वधितों, तुझियाचि दयेकरूनि यांतूतें[9].
श्रमलासि पथीं, व्हावा न श्रम बहु अस्मदाश्रया[10] तूतें.' ५०
भीम ह्मणे, 'होतो सुरसुदतीचा[11] शस्त्रमथित[12] नवरा, कीं[13],
भुजयुद्धींच मरो खळ; सोडावा त्वां स्वविशिख[14] न वैराकीं[15]. ५१
मज यातु तसेंचि[16], जसें अमृतीं विजयाश[17] तरु; तुच्छा या
वधिन कुतुकें, करिल जन्हि यावरि आंगें शतक्रतु[18] छाया.' ५२
ऐसें वदोनि भीम श्रितपीडांच्या[19] निवारणारानीं
बाहूनीं करि अरिला व्यसु[20], जैसा सिंह वारणा[21] रानीं. ५३
विजयी भीम ह्मणे, 'या खळभगिनीचाहि वध करावा; हें
वृंदावन[22] भोग्य नव्हे, काय पहातोसि रे! कैरा[23]! वाहें.' ५४

---

१. शत्रूनें. २. पक्ष्यांचा राजा. (गरुड). ३. सर्पांतें. ४. गरुडाची नखें हीच तलवार. ५. तत्क्षणीं. ६. राक्षसाधमा. ७. प्राणहारक नेत्र ज्याचे तो, (चक्षुर्विष). ८. आयुधांसह. ९. राक्षसातें. १०. आमचा आधारच अशा. ११. देवांगनेचा. १२. शस्त्रानें मारलेला (शत्रु). १३. म्हणून, यासाठीं. १४. आपला बाण. १५. तुच्छ राक्षसावर. १६. पाठांतर–**भीमीं हें यातु**. 'यातु' (राक्षस) हा शब्द संस्कृतांत नपुंसकलिंगीं आहे. १७ विजयाची इच्छा करणारें. १८. इंद्र. १९. आश्रितांच्या दुःखांचें निवारण करणाऱ्या बाहूनीं. २०. गतप्राण. २१. हत्तीला. २२. एक जातीचें कडु फळ (तशी हिडिंबा). २३. हे हाता! वाहें म्ह० या दुष्ट स्त्रीवर धांव.

धर्म ह्मणे, 'रे! बापा! रक्षीं बळिनायका! यश; स्त्रीतें
न वधीं; जें कर्म नव्हे सन्मत[1] करितील काय शस्त्री[2] [3]तें? ५५
[4]खेचरी म्हणे पृथेला, 'जाणसि दुःखासि तूंहि सासू! या.
न करीं मदुपेक्षा सति! मति कुळज्यांची नसेचि सासूया[5]. ५६
आर्ये! लोक[6]द्वयहित सुतचि नव्हे काय वद नवा सूं[7]न?
काय मरावें क्षुधितें, कल्पलतेजवळि वदन वासून? ५७
जो निःस्पृह संसारीं बहु विटला, तो यमी[8] न संग मनीं
जरि धरि, तरि तळमळतां, यत्न करिल तोयमीन[9]संगमनीं. ५८
स्मरतां भेटेन पथीं, विषमीं[10] पृष्ठीं तुह्मांसि वाहेन,
सेवा करितां तुमची मीं आत्मसुखाकडे न पाहेन.' ५९
धर्म म्हणे, "दिधलें जें, मागसि वंदुनि पदास खेचरि! तें;
परि आमुचे करावे त्वां[11] प्रमुदितमति सदा सखे चरितें. ६०
क्रीडार्थ दिसां[12] ने, परि सांजे या स्वप्रिया[13]वहा आण,
रक्षीं सत्य निशाचरि! 'घात करीना[14]' असी वहा आण[15]." ६१
खेचरी म्हणे, 'चुकेना गुरुभजनीं देह हा निभावो जी!
[16]वचनातिक्रम करितां, क्षिप्र घडो देहहानि भावोजी!' ६२
गुरुवचनें मारुति[17] जें एकचि सदपत्य[18]रत्न दे तीतें,

---

१. सज्जनांस मान्य. २. शस्त्रधर. ३. ह्या चरणाची रचना कवीनें प्रारंभीं, '**जें कर्म नव्हे सन्मत सुखकर, करितील काय शस्त्री तें?**' अशी केली होती, व त्यामुळें 'यश आणि स्त्रीतें रक्षीं' असा प्रथमचरणाचा अर्थ होत होता. ४. राक्षसी. (आकाशगामी) ५. गुणाच्या ठायीं दोषाचा आरोप करणें ह्याला 'असूया' म्हणतात; तिनें युक्त. ६. इहपरलोकीं हित करणारा. ७. अन्वय-सून हा लोकद्वयहित नवा सुतचि नव्हे काय? वद. ८. इंद्रियनिग्रह करणारा. ९. पाणी आणि मत्स्य यांच्या एकीकरणाविषयीं. १०. संकटीं. ११. अन्वयार्थ-त्वां आमुचे सखे (बंधु) सदा [आपल्या] चरितें प्रमुदितमति (सानंदमानस) करावे. १२. दिवसा. १३. तुझें प्रिय करणाऱ्या (भीमाला). १४. करणार नाहीं. १५. शपथ. १६. प्रतिज्ञाभंग. १७. वायुपुत्र भीम. १८. उत्तम अपत्य (पुत्र)-रूप रत्न.

तन्नाम घटोत्कचें[1], दे सुख पितरां, शतहि सुत न देती तें. ६३
कार्पटिकांचा[2] वेष स्वीकारुनि पांडुपुत्र ते, ज्यातें[3]
निरखावेंचि, परि अरित्रासें आच्छादिति स्वतेजातें. ६४

अध्याय एकतिसावा.

स्कंधीं पृथेसि वाहुनि, लंघुनि मत्स्यादि देश दूरवर,
गेले तापसवेष[4] स्वीकारुनि पांडुपुत्र शूरवर. १
त्या व्यसनांत निववीला दर्शन देवूनि तापहा[5] व्यासें,
जो चिंती साधुजनीं संपत्ति सदा रता पहाव्यासें[6]. २
चिंतामणि अधना जें, धन्वंतरि जें गदाकुळा[7] देतो,
भेटोनि अकस्मात् सुख तें त्या कुरुच्या तदा कुळा दे तो. ३
पौत्रांसि[8] म्हणे, 'मज हें कळलें होतें; परंतु जळधीतें
मिळतां बळें नदीतें फिरविल कोण्ही बळी, न खळधीतें[9]. ४
हा! बालद्रुम[10] हो! कां खेद तुम्हां? मीं सुधाढ्य[11] आवाल[12];
पावाल वृद्धि पुष्कळ, दुष्टग्रीष्मासि[13] लाज लावाल. ५
प्रार्थावें नलगे मज, जें तुमचें हित करीन आधीं तें.
भेटेन, एकचक्रानगरींत रहा, हरीन आधीतें.' ६
जातां देवूनि अभय निजजनकाचा[14] पिता, महा ज्ञाते,
त्याचि नगरीं द्विजगृहीं होते पाळुनि पितामहाज्ञा[15] ते. ७

---

१. याचें मस्तक घटासारखें आणि उत्कच=केशरहित होतें, म्हणून याला 'घटोत्कच' असें नांव पडलें. २. तीर्थयात्रा करणाऱ्या लोकांचा. ३. ज्या तेजातें. ४. तपस्व्यांचा वेष. ५. दुःखहारक. ६. पहाव्या असें. ७. रोगग्रस्ताला. ८. नातवांस. (पांडव हे व्यासाचे नातु). ९. दुष्टाच्या बुद्धीला. १०. बालरूपी वृक्ष हो! ११. अमृतपूर्ण. १२. अळें. १३. दुष्टरूपी उन्हाळ्याला. १४. पांडूचा. १५. पितामह व्यास त्याची आज्ञा.

सिद्धान्नें[1] मातृहस्तीं देती ते वरुनि वृत्ति माधुकरी.[2]
भीमासि अर्ध दे ती, अर्धाचे पांच भाग साधु करी. ८
होते कांहीं काळ स्वीकारुनि भैक्ष्यवृत्तिला मुदित,[3]
तों कुंती परिसे त्या आश्रयदब्राह्मणालयीं[4] रुदितें.[5] ९
भीमासि म्हणे, 'रडतो दुःखें सकुटुंब विप्र बापा ! हें
मज बहु दुःसह झालें; आलें नेत्रांसि अश्रु बा! पाहें. १०
आम्हीं पक्षी, हें गृह नीडें,[6] धरादेव[7] आश्रयागम[8] हा.
दुःख हरूनि करावी प्रत्युपकृति,[9] होय हाचि यागें[10] महा.' ११
भीम म्हणे, 'शोध करीं, जा, स्वमुखें विप्रनायका पूस;
वारीन दुःख सर्वहि; दहना[11] अतिभार काय कापूस?' १२
द्विजरुदित पुन्हां तप्त श्रुति[12] करि झगटोनि यादवीची,[13] तें
मोहे मन, जेंवि विषांबुधिच्या भेटोनि यादः[14] वीचीतें[15]. १३
जाय द्विजाकडे ती गाय जसी वासुराकडे मोहें.
करितां विलाप, बोलत होता निजदुःख तेधवां तो [16]हें, १४
'ज्याये! वदलीस परस्थळगमनविचार, सर्वथा राहो.
माहेर येथ होतें; ओळखिती लोक सर्व थारा, हो! १५
गेलों असतों तरि कां पडतें हें प्राणसंकट प्रमदे !
स्वकुटुंबव्यसन जसें देतें, न तसें बुधा विष भ्रम दे. १६
जरि दान तुझें द्यावें कांते! मज भासतें तसें तरि तें,
सिंधूदरीं[17] विकावें स्वहितार्थ [18]तितीर्षुनें जसें [19]तरितें. १७

---

१. तयार झालेलें अन्न. २. मधुकर (भ्रमर) जसा नानाविध पुष्पांतील मध गोळा करितो तशीच घरोघर फिरून अन्नगोळा करणाऱ्यांची वृत्ति असते; म्हणून तीस 'माधुकरी' म्हणतात. ३. आनंदित. ४. आश्रय देणाऱ्या ब्राह्मणाच्या घरीं. ५. रोदन. ६. घरटें. ७. भूदेव. (ब्राह्मण). ८. आधारभूत वृक्ष. (अगम). ९. उपकाराची फेड. १०. यज्ञ. ११. अग्नीला. १२. कर्ण. १३. कुंतीची. १४. जलचर प्राणी. १५. लाटेला. १६. पुढीलप्रमाणें. १७. समुद्राच्या मध्यभागीं. १८. तरूं इच्छिणारानें. १९. नौकेतें.

पुत्रचि अधिक, न कन्या, अन्यास गमे, मला न लोभ्याला.
नयनयुगांतुनि एक हि द्याया स्वप्नीं न कोण तो भ्याला? १८
देतों निजवपु, परि तूं भीरु! कसी साहसील विरहातें?
स्वर्गीहि दुःसहचि जें म्हणसील मज स्मरोनि चिरें[1] 'हा!'[2] तें.
प्राणाचा त्याग बरा, तुमचा न बरा. कसा न तो पापी?
कूपांत बळें अबळां घालुनि ठकवूनि दोर जो कापी.' २०
तों ब्राम्हणी म्हणे, ' हो! कवि साधु तुम्हीं करूं नका शोक.
यन्मूळ[3] 'आपदर्थे' तो शंकरसाचि आठवा श्लोक. २१
अजि![4] 'आत्मानं सततं रक्षेद्दारैर्धनैरपि ' श्लोकीं,
तेंचि करा हो! न बुडों द्या हो! मज, निजमतीसही शोकीं.
पतिपूर्वीं स्त्रीस मरण, तें लग्नाहूनि काय हो ऊन[5]?
न रहावेंचि सतीनें पळभरिहि विरूपकाय होऊन. २३
रक्षाल तुम्हींच मुलें, अबळा भावील भार जीवा हे;
रक्षील कसी अन्या [6]नवपूरीं भीरु फार जी वाहे? २४
जाईन मींच, राक्षस जरि करकर सर्व मानवां चावे.
दैवें, स्त्री म्हणुनि दया येतां, मत्प्राण कां न वांचावे? २५
मज भक्षीलचि तो तरि विधुरपणें सर्वथा नका राहूं,
ती स्त्री मींच, ह्मणां जी! मागें सारूनियां नकारा हूं[7].' २६
ऐसें म्हणतां स्त्रीच्या कंठीं घालुनि मिठी म्हणे, '[8]अयि! ते
कथमेवमुक्तमदयं तदयं किमनुष्ठितुं क्षमो दयिते!' २७

---

१. बहुत काळ. २. हाय! हाय! ३. ज्याचा आरंभ 'आपदर्थे' असा आहे, तो श्लोक. (आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि। आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि॥). ४. [आपत्काळी] बायकोचा आणि धनाचा नाश झाला तरी तो पत्करून आत्म-रक्षण करावें. ५. उणे. ६. नूतन [उदकाच्या] पूरात. ७. नकाराने मागे सारूनि हूं म्हणा—**पंत.** ८. अयि! ते कथं एवं अदयं उक्तं? दयिते! अयं तत् अनुष्ठितुं क्षमः किं?—हे स्त्रिये! तूं कसें हे निष्ठुर भाषण बोललीस? हे प्रिये! हा मी तें करण्यास समर्थ आहे काय?

परिसे असें पृथा जों तों चि ह्मणे त्यांसि कन्यका, 'मातें
द्या, द्यायाची च सुता, हे किमपि न ये चि अन्य कामातें. २८
आत्मा पुत्र, सखा स्त्री, कन्या चिंता चि, सर्वकाळ, जिला
प्रसवोनि वाहति मनीं श्रीमंत हि पितर सर्व काळजिला. २९
बुध, 'कन्या रक्ष' 'तिघांतुनि एका,' तुज ह्मणेल कां? 'टाकीं.'
बापा! कांट्यानें चि प्राज्ञ सुखें काढिताति कांटा कीं.' ३०
ऐसें वदोनि कन्या रडवूनि रडे, तशांत जवळूनि
खवळूनि उठे बाळक, बोले हस्तें तृणासि कवळूनि. ३१
समजावुनि त्यांसि[2] ह्मणे, 'एसें लात्रिंचलासि[3] मालीन;
कां ललतां आललतां? पलतां मीं सागलांत तालीन.' ३२
हासविलीं हर्षविलीं व्यसनार्त तिघें हि बाळशब्दानें.
अब्दानें[4] ग्रीष्मदवाकुळबर्हिकुळें[5] जसींच अब्दानें[6]. ३३
तेव्हां चि पृथादेवी भेटे, अभयोक्ति जी वदे त्यांतें,
संजीवनी च जाणों ती, रोगेंकरुनि जीव देत्यांतें. ३४
रोदनकारण पुसतां विप्र ह्मणे, 'अंब! तापसि! श्रवणें[7]
घ्यावें शिव, अशिवाच्या व्यर्थ चि कां तूं हि तापसि श्रवणें[8]?
या राष्ट्रा बकराक्षस, अजयूथा लांडगा तसा, पौंळी[10].
तद्वेतनदानाची[11] आलीसे आजि मजकडे पाळी. ३६
एक महिष[12], एक पुरुष, शाल्योदनराशि[13] त्यासि भक्षाया

---

१. मातापितरांस. २. आई, बाप आणि बहीण यांना. ३. रात्रिंचरासि. (राक्षसासि). या आर्यैतील बोबड्या भाषेचा विचार करितां, 'त्रि' असें अक्षर नजरचुकीनें लिहिलें गेल्याचें दिसतें. ४. मेघानें. ५. उन्हाळ्यांतील वणव्यानें पीडिलेल्या मोरांची कुळें. ६. अप्+शानें=उदकाच्या दानानें. ७. श्रवणें (कानानें) शिव (कल्याण=शुभ गोष्टी) घ्यावें (ऐकाव्या). ८. ऐकण्यानें. ९. बकऱ्यांच्या कळपाला १०. रक्षितो. ११. त्याचें वेतन (कर) देण्याची. १२. रेडा. १३. साळीच्या भाताची रास.

द्यावा असें असे; या व्यसनीं मज कोण दक्ष[1] रक्षाया ?
विरहभयें एकास हि राक्षसहस्तीं न देववे चि; तसें
धन हि न पुरुष मिळेसें; स्वकुळ चि मीं भूमिदेव[2] वेचितसें. ३८
सहज गजगंड[3] भेदी, हरिचा[4], नव्हता कळा सिकत, करज[5].
अकृतघ्नत्वार्थचि[6] दे शुचिता मळल्या जळासि कतकरज[7]. ३९
तैसा कुलीन जन परदुःखध्वंसीं पटु स्वभावानें,
संकट हरि अरिचें ही, हरिना कां प्रार्थितां स्वभावानें?' ४०
कुंती म्हणे, 'दिला तुज एक स्वसुत, द्विजा ! नको चि रडों.
हा शोकभर स्वशिरीं घेउनि सकुटुंब तूं नको चिरडों.' ४१
विप्र म्हणे, 'शिव ! शिव ! परघातक जो स्वार्थलुब्ध नर कामी,
तो जैसा, तैसा या कर्मे पावेन घोर नरका मीं. ४२
करुनि पराचें अहित स्वहित विहित काय तापसि ! कवीसी.
माते ! असें कसें मज व्हाया याहूनि ताप सिकवीसी'? ४३
कुंती, म्हणे, 'मदात्मज[8] गुरुवरमंत्रें असे महातेजा;
साहों न शकति राक्षस वज्राघातास ही सहाते ज्यां[9]. ४४
सुरवल्लिचा, नव्हे गा ! क्षुद्रलतागुच्छकासम, स्तबक[10].
स्पष्ट मदात्मजचरणीं अर्पील प्राणधन समस्त बक. ४५
परि हें विप्रवरा ! त्वां न प्रकटावें, मनीं च जिरवावें.
विद्यार्थिजनोपद्रव[11] लागेल म्हणोनियां न मिरवावें.' ४६
मग विप्र-पृथा-प्रार्थित[12] भीम धरुनि राक्षसापराध मनीं,

---

१. तयार, समर्थ. २. ब्राह्मण. ३. हत्तींची गंडस्थळें. ४. सिंहाचा. ५. नख. (कर=हात, त्यापासून उत्पन्न झालेले). ६. जलानें आपलें पोषण केलें त्याअर्थी आपण त्याच्याशीं कृतघ्न न व्हावें या हेतूनें. ७. निवळीच्या बीचे चूर्ण. ८. माझा मुलगा. ९. ज्या मदात्मजाला, १०. कल्पलतापुष्पांचा गुच्छ, झुबका. ११. विद्यार्थी लोकांचा त्रास. (राक्षसवधाची गोष्ट जर सर्वश्रुत झाली तर मंत्रविद्या शिकण्याची इच्छा करणाऱ्या लोकांपासून भीमाला उपद्रव होईल). १२. ब्राह्मण आणि कुंती यांनीं प्रार्थिलेला असा.

कोपे, जाणों दहन चि तो होय, प्रार्थना तया धमनी.[1] ४७
तें मान्य करुनि, मुनिला, 'व्हा स्वस्थ' असें चि तो कवि प्रार्थी.
संसारी वित्तार्थी, तैसे चि कुलीन लोक विप्रार्थी. ४८
स्वानुज साहस कांहीं करणार, असें युधिष्ठिरा समजे.
'आकारें चि परें[2]गित कळे' म्हणति कवि युधिष्ठिरासम जे. ४९
पुसतां पृथा कथी तैं धर्म म्हणे, 'अंबे[3]! परिस तोकें[4]-वच.
द्याया काय उचित, जो रणीं सहाणार अरिस, तो कवच[5]?५०
द्यावा परा न तरतां अंबुधिमध्यें कसा स्वनावाडी?
धार्मिक न तो, जना जो न गणुनि शिशुरोदन[6]स्वना वाडी[7].' ५१
कुंती म्हणे, "अरे! बा! पावो द्यावा मुनी कसा असुखा?
आम्हीं सुखें म्हणावें, 'काळा! द्विज सोड, आमुचे असु खा.' ५२
विप्रार्थ तुम्हीं असु हि, स्वर्गीं सुखवावया जनक, वाडा[8].
हें चि हित, न काळास हि पाहुनि लाविति भले जन कवाडा.५३
भीसी कां! अनुभविलें अनुजबळ तुवां न काय गा! रानीं[9]?
पावो ताप पराचा, परि हिमगिरिचा न कांय[10] गारानीं. ५४
पडला निपट[11] शिशुपणीं भीम मंदका[12]वरूनि, ज्यावरि तें
झालें चूर्ण शिळातळ, न धरीं भय, यश तवानुज्या वरितें. ५५
ब्राह्मणसाहाय्यकर क्षत्रिय जो तोचि संत, तोचि तरे,
ऐसें व्यासें कथिलें, म्हणुनि तुम्हां हेंचि संतत[13]ोचित रे!" ५६
जननीस धर्म वर्णी, नवल न वर्णील तीस सुरभी[14] ती.
तन्हिच तसे खळ वधिले तत्पुत्रानीं, जयांसि सुर भीती. ५७

---

१. फुकणी. २. दुसऱ्याचा अभिप्राय. ३. हे आई! ४. [माझें] बालकाचें बोलणें. ५. चिलखत. (उत्तरार्धावरून धर्म असें सूचित करीत आहे कीं, भीमासारखा आपला रक्षक बकाला बळी देणें योग्य नाहीं). ६. स्वन=शब्द. ७. वाढी. ('वाढणें' या क्रियापदाचा 'अन्न वाढणें' असा एक विशिष्ट अर्थ होत असतो). ८. वाढा, अर्पण करा. ९. [हिडिंबवधसमयीं] वनामध्यें. १०. शरीर. ११. केवळ. १२. माड्या मांडीवरून. १३. निरंतर योग्य. १४. कामधेनु.

रात्रौ एकाकी ही शिरतां सागरवनीं[१] न भी मकर,
भीम हि तसा बकवनीं आणि तदन्नीं[२] तसा चि भीमकर. ५८
जेवी भीम, 'बका! ये' ऐसी मारूनि हाक उग्रास[३];
शिरले काय सदुदरीं[४] सदोदनाचे[५] भिवोनि सुग्रास. ५९
हें पाहुनि बक धावे, मानेवरि दे धडाधड बुक्या, तें
होय त्वराशनीं[६] त्या कुरुकीर्तिकुच्यांचिया[७] हित बुक्यातें. ६०
हंसें हि जेववावा जो प्रेमें धरुनियां चिबुक[८] लावा[९],
तो त्या गरुडा झडपी, 'आमरण' म्हणे 'असा चि बुकलावा.'
भीम न सोडी भोजन, राक्षस ताडी बळें जरि बुक्यानीं.
खळ गांजी, परि सादर हरिभजन करी जसा बुध मुक्यानीं[१०].
पांडव जेवुनि आधीं मग राक्षसजीवितासि आचवला.
सन्माणि[११] न कोळलक्षा[१२] ये, येतो काय रांक्षसा चवलीं[१३]? ६३
मारी हरि लीलेनें जेंवि गजा, तेंवि पार्थ[१४] कुणपाशा[१५].
तें सुर म्हणति, 'यमाच्या, गुरु साजति भीमबाहुगुण[१६], पाशा.'
ठेवी नगरद्वारीं परमभयानक अशुद्धिमत्[१७] कुणप,
आणी मातेनें[१८] तो वधिला शिशुरक्तपोग्र[१९] मत्कुणप[२०]. ६५
भीमें हळू चि जावुनि कथिली वार्ता द्विजासि कानीं ती.

---

१. समुद्राच्या पाण्यात. २. बकासुराच्या अन्नीं. ३. भयंकर अशा बकास. ४. साधूच्या पोटांत. ५. चांगल्या भाताचे. ६. त्वरेनें जेवण्याच्या कामीं. ७. कुरुकीर्तिरूप स्त्रीच्या स्तनाला [शोभविणाऱ्या] बुक्यासारखा जो भीम त्याला. ८. हनुवटी. ९. एक क्षुद्र पक्षी. १०. मुकाट्यानें ११. [भीमरूपी] सद्रत्न. १२. मृत्युपुरुषरूपी लक्ष रुपयांना. (राक्षसानें भीमाला मारावयाचें; पण असें न होतां उलट कसें झालें अशी शंका कल्पून कवीनें या चरणात तिचें निरसन केलें आहे). १३. राक्षसरूपी दोन आण्यास. १४. पृथापुत्र. (भीम). १५. प्रेत-भक्षकाला. (कुणपं=शव अश्नाति=खातो, तो कुणपाश). १६. भीमाचे बाहु हेच दोर. १७. अतिशय अपवित्र. १८. नगरीरूप मातेनें. १९. मुलांचें रक्त प्राशन करणारा असा भयंकर. २०. मोठा ढेंकूण.

श्लाघ्यहि[1] करुनि न मिरवी कुळज, सुजन हो ! असी सिका नीती.
' चुकलों, क्षमा करा मज, अपराधसहस्र घातुका[2] घडलें,'
या भावें जाणों तें द्वारीं[3] रक्ष[4] क्षमापना[5] पडलें. ६७
प्रातःकाळीं च तसें बकशव पाहोनि, एकचक्रा[6] तें
यश देती झाली करिवरपाळाच्या[7] चि एक चक्रातें. ६८
म्हणति विचक्षण पुरजन अन्योन्य मनीं धरूनि हरिख, 'चला,
ज्याचा वार[8] तयास चि हेतु पुसों कीं, कसा स्वअंरि खचला ?'
सांगे विप्र, ' मजकडे येतां प्राणघ्न[9] उग्रतर वार,
बहु भ्यालों, अज[10] जैसा भीतो पाहोनि उग्र तरवार. ७०
सकुटुंब रडत होतों तों आला मंत्रसिद्ध विप्र कृती[11],
रोदनहेतु मज पुसे तो सदय महामना शुचिप्रकृती. ७१
ऐकोनि व्यसन वदे, ' मीं देतों अन्न राक्षसापसदा[12].
हरिणवनीं वृक[13] न बरा, मंडूकांच्या[14] बिळांत साप सदा. ७२
मच्चिंता न करावी, स्वस्थ असावें ' असें अभय मातें
देवुनि जाय दमार्यो[15], जेंवि शिवाप्राणवल्लभ[16] यमातें. ७३
त्याचें चि कर्म हें, तो आम्हांला होय पौर हो ! तात.
साधूंसि सहाय सुखें देव सकर्पूरगौर[17] होतात. ७४
ऐसें परिसुनि पौर ब्रह्मोत्सव[18] करिति, गाति महिमा, ते
म्हणति, ' ब्राह्मणचि तुझा पति, गुरु आम्हां प्रजांसि, महिमाते[19] ! '

---

१. स्तुत्य कार्य. २. घातक्याला. ३. नगरद्वारा. ४. राक्षस. (हा शब्द नपुंसकलिंगी आहे). ५. क्षमा मागण्यासाठी. ६. एकचक्रानगरी. (सर्व नगरवासी लोक). ७. गजेंद्रसरक्षक विष्णच्या. ८. पाळीचा दिवस. ९. प्राणनाश करणारा. १०. बोकड ११. कुशल. १२. राक्षसाधमा. १३. लांडगा. १४. बेडकांच्या. १५. माराया. १६. पार्वतीपति (शंकर). १७. कापरासारखा गौरवर्ण जो शंकर त्यासहित. १८. ब्राह्मणानें राक्षसवध केला म्हणून त्याच्या आदरार्थ नागरिकांनीं हा उत्सव केला. १९. भूमाते !

अध्याय बत्तिसावा.

पांडव जेथें होते तेथें वासार्थ[१] एक विप्र हित
शुचि तेजस्वी आला, किरण जसा नीरजीं[२] रविप्रहित[३]. १
तो सांगे, 'द्रुपदमखप्रभवा[४] कृष्णा[५] अयोनिजा[६] कन्या,
तीचा स्वयंवरोत्सव, न कळे कवणा वरील ती धन्या.' २
पांडुसुत तिची पुसती जैसे अनभिज्ञजन[७] कथा नमुनी.
होय श्रोतृश्रोत्रक्षुधिताभकतृप्तिजनक[८] थान मुनी. ३
कथिली द्रोणद्रुपदद्वेषकथा परिभवान्त[९] आधींची[१०],
जी त्या पांच्याळाच्या झाली उत्पत्तिभूमि आधींची[११]. ४
मग विप्रें ऐकविली पुढिल कथा ती असी, "स्वअहितातें[१२]
मारीसा सुत व्हाया, शोधी मुनितें तपस्विमहितातें[१३]. ५
उपयाजाख्यमुनीतें[१४] सेवी बहु, काम तो पुसे आर्य;
द्रुपद तयाला सांगे जें होतें योजिलें मनीं कार्य. ६
'अर्बुदें[१५] गायी देइन तुज, दे द्रोणांतहेतु-सुत[१६] मातें.
नाशीं मद्व्यसनातें, जैसा नाशी विभावसु[१७] तमातें.' ७
मान्य न करी महात्मा; परि नृप, 'जोडीन हात दास्यातें,'
विधुतें चकोरसा तो म्हणे, 'वरामृत वहा' तदास्यातें[१८]. ८
उपयाज म्हणे, 'प्रार्थीं मद्भ्राता ज्येष्ठ याजनामा, जो

---

१. राहण्याकरिता २. कमलामध्यें. ३. सूर्यानें पाठविलेला. ४. द्रुपदाच्या यज्ञापासून उत्पत्ति जीची. ५. द्रौपदी. ६. शुक्रशोणितसंयोगावांचून जन्मलली. ७. अज्ञानी लोक. ८. श्रोत्यांच्या कर्णरूप क्षुधित बालकाची तृप्ति करणारे असें. ९. पराभवापर्यंत. १०. मागचीं. ११. [नानाविध] चिंतांची. १२. स्वकीय शत्रूतें. १३. तपस्व्यांमध्यें पूज्य अशा मुनीतें. १४. उपयाज नांवाच्या ऋषीला. १५. दश-कोटी. १६. द्रोणाच्या नाशास कारण असा. १७. सूर्य. १८. त्याच्या मुखातें.

इच्छा ती सांग तया, तो परम समर्थ योजनामाजी.[1] ९
कार्य करील तुझें, जा; आहे ज्ञाता, परंतु लोभी तो.
'हूं' न म्हणेल इतर जन, पापापासूनि फार जो भीतो. १०
म्हणसील कसा लोभी तरि आचरणावरूनि वळखावें;
भक्षी[2] विजनीं हा जें स्थळशुचिता न कळतां न फळ खावें.'
उपयाजमतें प्रार्थी पुत्रार्थी भूप हा तया, ज्याला
धनलोभांक[3] असे, परि जोडी द्विजराज[4] हात याजाला. १२
याज द्रुपदमनोरथ परिपूर्ण करावया, नय-ज्ञात्या[5]
अनुजा घेऊनि, करी जो[6] देता पुत्रदान यज्ञा त्या. १३
हवनांतीं याज म्हणे, 'ये राज्ञि! क्षिप्र घे वरा[7] हवितें,[8]
होइल मिथुन[9] तुज असें कीं, जें शतपुत्रिमद[10] न राहवितें.' १४
राज्ञी म्हणे, 'मुने! मीं पुण्य-हवि-प्राशना नसें उचिता;
तांतड कां? बा! थांबा, मलिना[11] आहें, घडो मला शुचिता.'
याज म्हणे, 'देवि! रहा किंवा जा; न प्रयोग[12] राहेल.
घनबिंदु[13] चातकीच्या काय विलंबें विलंब साहेल?' १६
देवीच्या आत्मरजोदोषें[14] जेव्हां स्वभाग राहविला,
याज शिखिमुखीं[15] होमीं[16] संततिपीयूषसागरा[17] हविला. १७
कवच[18]-किरीट-शर-धनुश्चर्मासि-धरा विभावसु[19] कुमारा

---

१. यज्ञ करविण्यामध्ये. २. अन्वयार्थ—जे फळ स्थळशुचिता (भूमीची शुद्धता) न कळतां न खावें, [ते फळ] हा विजनीं (एकांतीं) भक्षी. ३. द्रव्यलोभ हाच कलंक. ४. ब्राह्मणश्रेष्ठ किंवा चंद्र. ५. नीति जाणणाऱ्या. ६. जो पुत्रदान देता त्या यज्ञा. ७. श्रेष्ठ. (पवित्र). ८. होमद्रव्यातें. ९. जुळे. १०. शेंकडों पुत्रवानांचा गर्व. ११. अस्पृश्या, अस्नाता, रजस्वला. १२. यज्ञाचा प्रयोग, (अनुष्ठान). १३. मेघजलबिंदु. १४. आपल्या रजोच्या दोषानें. १५. अग्निमुखीं. १६. हवन करी. १७. संततिरूप अमृताचा सागरच अशा. १८. चिलखत, मुगुट, बाण, धनुष्य, ढाल आणि तलवार यांतें धारण करणारा. १९. अग्नि.

प्रसवे वेदी[1] हि महाकन्यारत्ना स्वभावसुकुमारा[2]. १८
कन्यारत्न जसें क्षिति[3] जनकाला[4] व्हावया सुख निवेदी,
तैसें चि द्रुपदाला भाग्यें होवूनियां सु-खनि[5] वेदी[6]. १९
होय नभोवाणी कीं, 'हे सर्वस्त्रीश्वरी[7], सुसत्कार्या
अवतरली देवांच्या सिद्धिप्रति न्यावयासि सत्कार्या. २०
भय जानकीनिमित्तें झालें रात्रिचरां जसें हो! तें,
एतन्निमित्त[8] साध्वस[9] सनृपजनां कौरवां तसें होतें.' २१
ऐसें श्रवण करुनि नरराज हि याज हि सहाप्तजन[10] नाचे.
गाणार सुरहि झाले दिव्यकुमारीकुमारजननाचे[11]. २२
राज्ञी म्हणे, 'मुने! हे कन्या, हा सुत हि कल्पनग मोहो.
माता जाणोत मला, हविराहुति[12] माय, यांसि न गमो हो.' २३
'धृष्टद्युम्न' असें त्या पुत्राचें नाम अर्थ[13] साधूनीं,
'कृष्णा[14]' हें कन्येचें केलें अभिधान[15] सर्व साधूनीं. २४
याजाच्या मंत्रबळें त्यांला वाटे खरी च जननी ती,
मोहप्रदा[16] जऱ्हि तऱ्ही त्या मुनिची गाति साधुजन नीती. २५
द्रोण तयास हि पढवी, जऱ्हि झाला स्वनिधना[17] असें कळलें:
कीं, भावि[18], यश न मळलें यत्नशतें ही कधीं नसे टळलें. २६

---

१. यज्ञपात्रें वगैरे ठेवण्यासाठीं अभिमंत्रित केलेली भूमि. २. जात्याच कोमल अशा. ३. पृथ्वी. ४. जनकराजाला. ५. उत्तम खाण. ६. वेदी [निवेदी=अर्पण करी]. ७. सर्व स्त्रियांमध्यें श्रेष्ठ. ८. ह्या द्रौपदीच्या निमित्तानें. ९. भय. १०. आप्तजनांसह. ११. द्रौपदी आणि धृष्टद्युम्न यांच्या अलौकिक जन्माचे. १२. होमद्रव्याची आहुति. १३. धृष्ट=प्रगल्भ+द्युम्न=वित्त=प्रगल्भतारूप धन, असा अर्थ. १४. वर्णानें काळसर असल्यानें 'कृष्णा' असें नांव ठेविलें. १५. नांव. १६. भ्रम उत्पन्न करणारी. १७. आपल्या नाशासाठीं. १८. अन्वयार्थ—कीं (कारण), न मळलें यश (शुद्ध अशी कीर्ति) यत्नशतींहि टळलें नसे [असें तो द्रोण] भावि (मानी, समजे). द्रोणानीं विचार केला कीं, धृष्टद्युम्नाकरवीं आपण मरणारच; पण आपल्या मारकाला हि द्रोणानीं विद्या पढविली या शुद्ध कीर्तीचा नाश मात्र शेंकडों प्रयत्नांनीं हि होणार नाहीं.

जें न मिळालें अन्या तिळमात्र हि वेचितां हि कायशतें[1],
भृत्यैंजिता[2] अजिता कीं लाभे त्या सुजनायका यश तें." २७

अध्याय तेत्तिसावा.

भेटोनि व्यास म्हणे पौत्रांसि[3], 'तुम्हां सुखाब्धिमज्जन[4] हो;
तुमच्या सत्कीर्तीनें बहु लज्जित अन्य कीर्तिमज्जन[5] हो[6]. १
ऐका सुकथा, कोणी ऋषिकन्या तप करूनि अत्यर्थ,
शंभुप्रति आराधी बहुकाळ तपोवनांत पत्यर्थ[8]. २
दर्शन देउनि हर 'वर माग' असें वचन तो अगाध[9] वदे.
ती पांचदा म्हणे, 'मज देवा! वरदेश्वरा! अगा! धव[10] दे.' ३
शंभु म्हणे, 'पांच दिले; त्यांची जन्मांतरांत[11] नवरी हो.'
ती प्रार्थूनि, म्हणे 'हें काय? सती बहुवरांसि न वरी हो!' ४
देव म्हणे, 'तूं पति दे ऐसें वदलीस पांचदा साचें,
करणें लागे प्रार्थित मज टाकुनि पंचपांच दासाचें.' ५
वर दे वरदेश जिला, झाली ती द्रुपदकन्यका, नातें
येतें तुम्हांकडे हें, जावूं द्यावें न अन्य कानातें. ६
द्रुपदपुरीं च रहा, जा, तेथ तुम्हांला वरील नवरी ती;
तोंवरि हे चि असों[12] द्या, बुध हो! दावूं नका चि नव रीती. ७
पृषत[13]कुळनंदनींच्या व्हाल वरुनि त्या सभाग्य वल्लीला
बहु लाजतील तुमच्या लीलेला सर्वभाग्यवल्लीला.' ८
मुनि गेल्यावरि चिंतिति त्यां[14], सेवी यत्पदांबुजा[15] मा[16] ते,

---

१. देहशतें. २. दासांनीं जिंकिलेल्या अजिता (ईश्वरास). ३. नातवांस. (पांडवांस). ४. सुखरूप सागराचें स्नान. ५. कीर्तिमान् जन. ६. होवो. ७. बहुत. ८. पतीकारितां. ९. गंभीर. १०. पति. ११. अन्य (पुढील) जन्मीं. १२. हेचि (रीति) असों द्या= ब्राह्मणांचाच द्विजवेष ठेवा. १३. पृषत राजाचें कुळ हेंच नंदनवन, त्यांतील. १४. त्या श्रीकृष्णाला. १५. ज्याच्या पदकमलाला. १६. लक्ष्मी.

मग तेथूनि निघाले, व्हाया पांचालराज-जामाते. ९
मार्गासि अहोरात्र क्रमितां रात्रौ धरूनि कोलीत[1],
चाले[2] धनंजय पुढें स्व-पथींच्या घनतमासि[3] सोलीतें[4]. १०
त्या उल्मुकें[5], कुठारें[6] घनवनसें[7], निबिड तिमिर भंगे तें;
आले जों ते पांडव रात्रौ मार्ग क्रमूनि गंगेतें[8], ११
कोपे गंधर्वांचा राजा अंगारपर्ण पाहूनीं,
दांपूनि[9] म्हणे, 'वांचा मागें परतोनि, दूर राहूनीं. १२
इच्छित असाल व्हाया जरि खगपतिगृहबिलेशयासम[10] यीं[11].
नाहीं लंघीत कधीं, जे मुनिवर, ते हि लेश या समयीं[12]. १३
गंधर्व-यक्ष-राक्षस-भाग निशी[13], नर-विभाग दिन, याला
वेदप्रमाण, रक्षिति बुध मर्यादा धरूनि विनयाला. १४
गंधर्वराज मीं, या करिति क्रीडा जळांत मज्जाया[14],
वालिशीं[15] हो! येतां कां प्राणव्यसनाब्धिमाजि मज्जाया[16]?' १५
जिष्णु म्हणे, "रे! मंदा! गंगास्नानासि नियम काळाचा?
कोण करील स्वांबाभिगमीं[17] उत्साहभंग बाळाचा? १६
'रात्रौ थान न प्यावें, प्यावें दिवसा चि,' जो असें वदता
त्यालागि पशुत्वाची साची साजे सुधीमतें[18] पदता[19]. १७
हो दूर मार्ग सोडुनि रविचा तम होतसे जसें दूर.
गृध्र नव्हेचि अरुणसख, आनखशिख[20] विखरितां हि सेंदूर."१८

१. जळते लांकूड. २. पाठांतर—**चाले धनंजय पुढें गतिरोधक पथितमासि कोलीत.** (कोलीत=कोलवीत, दूर करीत. येथील मूळचा चरण लिहिला जातांच कवीनें हें पाठांतर रचून त्याचेपुढे च लिहिलें आहे). ३. निबिड अंधकाराला. ४. कमी करीत, नाहीसा करीत. ५. जळत्या लांकडानें. ६. कुऱ्हाडीनें. ७. दाट अरण्यासारखें. ८. सोमाश्रयायण नामक गंगातीर्थास. ९. दटावून. १०. गरुडाच्या गृहांत गेलेल्या सर्पाप्रमाणें. ११. पुढें या. १२. नियमाला. १३. रात्र. १४. माझ्या स्त्रिया. १५. मूर्ख. १६. बुडण्याकरितां. १७. आपल्या आईकडे जात असतां. १८. सुज्ञांच्या मतानें. १९. स्थानत्व. (पदवी). २०. नखशिखान्त.

गंधर्वराज कोपे, सोडी शर, जे शिखी च तिखटपणें.
दाविति तें, जें भेकीं दाखविति क्षुधित उग्रविख टपणें. १९
खंडी शरासि अर्जुन लीळेनें फिरउनी अलातातें,
धरि मोहुनि अग्न्यस्त्रें; नकुळ म्हणे, 'जिंकिला भला तातें.' २०
केशीं धरूनि त्यातें ओढुनि धर्मासमीप जों आणी
पत्यभयार्थ प्रार्थी जोडुनि कुंभीनसी सती पाणी. २१
धर्म म्हणे, "हे याची मज म्हणत्ये नमुनि बायको, 'पावें,
सोडीं,' सिंहें शशकीं, मशकीं गरुडें हि काय कोपावें?" २२
जिष्णु म्हणे, 'गंधर्वा! देतो तुज अभय आर्य, जा, वांचें.
न सरो त्वदायु, न सरे जेंवि विवाहांत कार्य जावांचें.' २३
गंधर्व म्हणे, 'त्यजिलें म्यां निज अंगारपर्ण हें नाम.
चित्ररथ म्हणा, मज तूं मान्य तसा, जेंवि भार्गवा[10] राम[11]. २४
मीं चाक्षुषी[12] स्व-विद्या देतों, घ्या दिव्य पांचशत वाजी;
श्रीपद्म[13] हो! तुम्हीं निजसख्यरसीं[14] हा द्विरेफ[15] तरवा[16]! जी. २५
घेउनि फळाद्युपायन[17] हर्षवितो तात पदनतापत्या[18],
तैसें करीं, म्हणो, 'हूं' मात्र तुझें दानि[19] वदन, तापत्या[20]!' २६

१. भयकर विषारी सर्प. २. टपून बसणे. ३. कोलिताते. ४. ज्याची देवता अग्नि आहे असे अस्त्र. ५. पतीला अभय मिळावे याकारिता. ६. गंधर्वस्त्रीचे नांव. ७. श्रेष्ठ धर्मराजा. ८. परस्पर बंधुस्त्रियांचें. ९. निखाऱ्यासारखा (तेजस्वी व दुःस्पर्श) पर्ण (रथ) ज्याचा तो. १०. परशुरामास. ११. दाशरथीराम. १२. जगातील कोणता हि पदार्थ आपल्या चक्षुने म्ह० नेत्राने जसा पहावा असें इच्छावे तसा दिसणे ह्या विद्येला 'चाक्षुषी' असे नांव आहे. १३. लक्ष्मीचें [विलासस्थान] जें कमल त्यासारखे. १४. आपली मैत्री हाच [कमलांतील] रस, त्यामध्ये. १५. ज्याच्या नांवांत दोन रेफ आहेत असा भ्रमर (पक्षी) चित्ररथ. १६. तरावयास लावा. १७. फळादिकांची भेट. १८. पदी नम्र झालेल्या मुलाला. १९. दानाविषयीं हूं म्हणो (हुकार देवो). २०. तपतीवंशोद्भवा अर्जुना! (तपती ही सूर्याची कन्या आणि सोमवंशीय संवरणनामक राजाची स्त्री; हिला 'वैवस्वती तपती' असें म्हणतात).

जिष्णु म्हणे, “ सख्य असो, माझें मज ‘ हूं ’ म्हणों न दे शील;
अस्त्रविनिमयें[1] घेऊं विद्या, जरि ‘ हूं ’ म्हणोन देशील. २७
पुसतों तें हि वद खरें आम्हीं कवणा गुणें उणे गमलों ?
धर्षण[2] कां त्वां केलें ? धर्मपथीं तों न लेश हि भ्रमलों. २८
भारत पौरव कौरव आम्हीं, तापत्य, वद, कसे ? वदतां
उच्चारिलें सख्या ! हें ‘ तापत्य ’ असें नवेंचि कीं पद तां[3].” २९
चित्ररथ म्हणे, “ आश्रमें[4]रहित अहां, एक हें तुम्हांत उणें,
आणि पुरोहितें[5] हि नसे, धर्षण केलें कळोनि या चि गुणें. ३०
असतें पुरोहितकवच, लागों देतें न हा उपद्रव तें,
ब्राह्महिमें[6] घन[7], अल्पें अहितोष्णें[8] क्षात्र हें तुप द्रवतें. ३१
वाढो भुजसागरजळबळ, तुमचें वांछिलें पुरो, हित हो;
शक्रें बृहस्पति तसा, विजयार्थ बरा वरा पुरोहित, हो !. ३२
वदलों ‘ तापत्य ’ असें तें सत्य चि, तत्कथा तुम्हीं परिसा.
तुमचा पूर्वज होता संवरण महायशा बळी हरिसा[9]. ३३
साधुमतिमक्षिकांला[10] झाली स्थिति शुद्ध शर्करा ज्याची,
भक्ति सदा वाखाणी निजभक्तजनांत अर्के[11] राज्याची. ३४
अनुरूप[12] वर मिळावा, या कामें तीव्र जी करी तप, ती
अर्क म्हणे, ‘ संवरणा द्याया स्वसुता असे बरी तपती.’ ३५
मृगयेसि एकदा तो जाय मृगानुसरणें, चुके कटका[13],
अश्व हि मरे गिरिवनीं, हिंडे मार्गे भ्रमोनि एकटका[14]. ३६
त्या समयीं एकांतीं दर्शन दे त्या नृपासि ती तपती,

---

१. अस्त्रांच्या अदलाबदलीने. २. प्रतिबंधरूप उपद्रव. ३. त्वां. ४. गृहस्थाश्रम-रहित, स्त्रीरहित. ५. उपाध्याय, कुलगुरु. ६. ब्राह्मणाचें—पुरोहिताचें तेज हाच बर्फ, त्यानें. ७. घट्ट [होतें, थिजतें]. ८. शत्रुरूप उन्हानें. (तुमचा पुरोहित तुमच्याबरोबर असता तर तुमचें तेज घन झालें असतें, असा म्हणण्याचा भाव). ९. सिंहसा. १०. माश्यांला. ११. सूर्य. (संवरणराजा हा सूर्योपासक होता). १२. योग्य, सदृश. १३. सैन्याला. १४. एकटा.

यत्सख्यार्थ सुरसुता[1] सांबशिवातें[2] उपासिती[3], तपती[4]. ३७
भूप[5] म्हणे, 'जन्मुनि जें कुळ केलें धन्य, सांग सुंदरि! तें.
मत्कर्णांनीं केलें वृत्तरस[6] भरावया स्वतुंद[7] रितें. ३८
त्वन्माता जी, साजे रत्नाकर[8] बंधु, आयताक्षि[9]! तिला.
स्वर्गशताधिक महिमा आला आतां चि आयता क्षितिलों[10]. ३९
नयनद्वय, भूरितृषा[11], त्वद्वपु[12] पीयूषवर्षि[13] सुतनो[14]! हें.
हळहळतों बहु, कीं, मीं देशशतदृक्[15] कश्यपर्षिसुत[16] नोहें.' ४०
विनवी असें, परि न ती उत्तर दे भानुजा[17], अदर्शन[18] दे.
तो समय जसा त्याला, ताप चकोरासि तेंवि दर्शी[19] न दे. ४१
संवरणीं होय तिचा, सीतेचा विरह तो जसा रामीं.
सांगों काय बहु? असो; कथितों तुज ती कथा चि सारा[20] मीं.
नृप मूर्छित पडतां, ती भेटोनि म्हणे, "अहो! पहा हे मीं;
कोण कुशळ जन मणिला न म्हणेल 'जडोनियां रहा हेमीं[21].'
मीं तपनसुता[22] तपती, विनवा माझ्या मदर्थ जनकास.
तरती मनोरथातें निजधर्माची धरूनि जन कास. ४४
धर्मेंकरूनि भजतां होताहे विषलता हि सोम-लता[23];
त्यजितां धर्मपथातें धरित्ये पीयूष-वल्लि सोमलता[24]." ४५
'गांधर्वें[25] मजला भज' ऐसें विनवी नृपाळ, परि तपती
पितृसंकोचें[26] गेली; पडला तीचा विलाप करित पती. ४६

---

१. देवांच्या मुली. २. गौरीसह शंकराला. ३. पूजिती. ४. तप करिती. ५. संवरण राजा. ६. वृत्तांतरूप रस. ७. आपलें पोट. ८. रत्नाचा आकर=खाण=समुद्र. ९. हे दीर्घनयने! १०. पृथ्वीला. ११. [पाहण्याची] उत्कट इच्छा. १२. तुझें शरीर. १३. अमृताचा वर्षाव करणारें. १४. हे सुंदरि! १५. सहस्र नेत्र ज्याला तो (इंद्र). १६. इंद्र. १७. तपती. १८. अंतर्धान पावे. १९. अमावास्या. २०. श्रेष्ठ अशी. २१. सुवर्णी. (कोंदणामध्यें). २२. सूर्यकन्या. २३. सोमसंज्ञक वल्ली. २४. सोमलत्व=विषत्व. २५. प्रेमप्रधान अशा विवाह-पद्धतीनें. २६. बापाच्या (सूर्याच्या) धाकामुळें.

शोधीत [1]सचिव आला, झाला [2]कश्मळ समस्त हरिता तें.
करुणा करी तयावरि, जेंवि करावी [3]स्वसूनुवरि तातें. ४७
सचिव म्हणे, 'रविला चि प्रार्थी, दुसरा उपाय न करावा.'
करितां तसें चि भेटे [4]आपव, सरतां चि दिवस अकरावा. ४८
ज्याचें तेज न तापद, ज्या लोपविलें नसे चि [5]चरमागें,
तो [6]अपर अद्भुत तपन, नरपतिस म्हणे, 'अभीष्ट वर मागें.'
भेटोनि जेधवां त्या अभयवरातें मुनींद्र आपव दे,
यापरि संवरण तया प्रभुला कळवूनि आत्मताप वदेः— ५०
'आंगें चि वारिला त्वां [7]प्रणतार्तांचा न ताप वारविला;
यास्तव मदर्थ कन्यारत्नातें माग आपवा ! रविला.' ५१
कार्यार्थ [8]व्योम-पथें गेला हो ! तो [9]रविप्रतिम हर्षी.
श्रीमान् वसिष्ठ भेटे, दुसरा रविसा रविप्रति महर्षी. ५२
सूर्य म्हणे, 'वद तुज जें व्हावें, देतों असंशय मुने ! तें.
म्यां [10]सन्मतितें पुरवुनि [11]आळ सुखविलें, तसें न [12]यमुनेतें.' ५३
मुनितिलक म्हणे, 'झाली पावुनि [13]धात्री [14]अनामया ज्यातें,
तपती मागों आलों मीं त्या संवरणनाम [15]याज्यातें.' ५४
रवि आणवूनि हर्षें मुनिहस्तीं दे [16]तदैवें तनयेतें.
[17]नित्याराधित जें कां कामा वर देत दैवत न ये तें? ५५
गुरुनें दिली जसी ती सद्विद्या कीं [18]सदोषधी रमणी;

---

१. राजाचा अमात्य. २. मोह, मूर्च्छा. ३. स्वपुत्रावर. ४. वसिष्ठ. ५. अस्ताचलानें. (चरम=पश्चिमेचा+अग=पर्वत). ६. दुसरा अलौकिक सूर्यच असा. ७. नम्र अशा पीडितांना किंवा नम्र आणि पीडित यांचा. ८. आकाशमार्गानें. ९. सूर्यासारखा. १०. चांगली आहे बुद्धि ज्यांची अशा सज्जनांला. ११. हट्ट, लळा. १२. ही नदी सूर्याची एक कन्या आहे. १३. पृथ्वी—पंत. १४. सुखरूप, आमय (रोग)-रहित. १५. यजमानासाठी. (याज्य=ज्याच्यासाठी यज्ञ करितात तो.) १६. त्याच वेळी. १७. अन्वय—जें नित्याराधित दैवत तें वर देत कामा कां नये? १८. उत्तम वनस्पति.

तीणें सुखमय केला, जो होता तो सं[1]दोष धीरमणी. ५६
पावोनि तिचें तीतें तो नृप रोगी जसा नवसुधेतें.
भुलला तिला चि राजा, द्वादश वर्षें भजे न वसुधेतें[2]. ५७
तपतीस पुत्र झाला कुरु, तद्वंशीं तुम्हीं म्हणोनि असें
तापत्यनाम, ' पौरव ' ' कौरव ' इत्यादि वंशनाम जसें." ५८
जिष्णु वसिष्ठमुनीचा महिमा गंधर्वपतिमुखें परिसे,
ज्याचे वर्णन[3]-वर्ण त्रास-द दुरितासि[4], करि-कुळा हरिसे. ५९

अध्याय चवतिसावा.

पार्थ म्हणे, ' तो कोण ब्रह्मर्षि असे ? मनोरम हि म्यां तें
तद्यश नसे परिसिलें; सांग सख्या ! तूं तदीय महिम्यातें.' १
गंधर्व म्हणे, "होता कुशिकतनुज[5] गाधि[6] कैन्यकुब्जपती[7],
तत्सुत विश्वामित्र प्रभु, यत्सेवेसि नृप सदा जपती. २
सबळसचिव[8] तो भूपति मृगया करितां वनीं बहु श्रमला;
दैवें वसिष्ठमुनिचें पुण्याश्रमपद विलोकितां रमला. ३
स्वपदनतगाधिजातें[9] सत्कारुनि मुनि म्हणे ' अगा ! राया !
जावें न क्षुधितें त्वां, येउनियां आमुच्या अंगारा[10] या.' ४
वाल्मीकिच्या जन जसा तृप्तिसि पावे कुळासकट कवनीं[11],
मुनिच्या उटजीं[12] तैसा तो गाधिज भूप ही संकटक[13] वनीं. ५
नृपति म्हणे, ' कोठुनि हें आलें साहित्य जेवणा रानीं ?
अस्मद्गृहीं हि न कधीं वरिली ती तृप्ति जेवणारानीं. ६

१. [कामदोषरूप] व्याधिपीडित. २. पृथ्वीतें. ३. वर्णनसंबंधी अक्षरें. ४. पापाला. ५. कुशिक नांवाच्या राजाचा मुलगा. ६. एका राजाचें नांव. ७. कनोज देशाचा राजा. ८. सैन्य आणि अमात्य यांसह. ९. आपल्या चरणीं नम्र झालेल्या विश्वामित्रातें १०. घरा. ११. कवितेंत. (रामायणांत). १२. झोंपडीमध्यें. १३. सैन्यासह.

जें न नृप[1]-प्रासादें तें मुनिच्या भुक्ति[2]-सुख दिलें उटजें,
हें मोटें नवल; अहो ! लाजविला पारिजात[3] कीं कुटजें[4]. ७
वल्कलरुद्राक्ष[5]धर ब्राह्मण अकृतान्ययत्न[6] हा, रानीं
बळ[7] पूजिलें कसें हो ! बहुमूल्य दुकूलरत्नहारानीं[8]?' ८
करितां शोध कळे कीं, उटजीं सुर-धेनु[9]-नंदिनी आहे;
पाहे तीस नृप म्हणे मग मुनिला 'गाय मागतों, द्या हे. ९
अर्बुद[10] गायी देतों, अथवा देतों स्वराज्य भोगाया,
दे गाय, काय विनिमय[11] हा भवदर्थोन[12]? मान्य हो गा ! या.' १०
मुनिवर म्हणे, 'नृपा ! हें वचन तुझें मन्मनासि कंपा दे,
या धेनुबळें माझा हा आश्रम[13]धर्म सांग[14] संपादे. ११
कोण ज्ञाता राज्यस्वीकार करील आधि[15] ज्यामाजी ?
मागों नको, न देय[16], हेय[17] हे धेनु गाधिज्या ! माजी.' १२
विश्वामित्र म्हणे, 'मीं क्षत्रिय, आधार जाण तेज्[18]याचा,
आज्ञा[19]-मानस-भंग न करिती भद्रेच्छु[20] जाणते ज्याचा. १३
स्वाध्याय[21] तुझें बळ, तूं ब्राह्मण, कैंचें असह्य तेज तुला ?
पिप्पलजत्व[22] सम असो; दहनीं[23] तेजस्विता न ते अतुला[24]. १४
मानधन[25] प्रभु मीं, जें वदलों कर्तव्य तें करीन खरें.
ऐसा कोण प्राणी, ज्यातें न करील वश हरी नखरें[26]?' १५

---

१. राजवाड्यानें. २. जेवणाचें सुख. ३. कल्पवृक्ष. ४. कुड्याच्या झाडानें. ५. झाडाच्या साली आणि रुद्राक्ष धारण करणारा. ६. [वेदपठणावांचून] अन्य यत्न न करणारा. ७. सैन्य. ८. रेशमी वस्त्रें आणि रत्नांचे हार, यानीं. ९. कामधेनूची मुलगी. १०. दशकोटी. ११. मोबदला. १२. तुमच्या अर्थाहून (धेनुहून) कमी. १३. गृहस्थाश्रमाचा धर्म. (कर्तव्यकर्म). १४. संपूर्ण. १५. मनोव्यथा. १६. देण्यास योग्य. १७. टाकण्यास योग्य. १८. क्षात्रतेजाचा. (वीर्याचा). १९. आज्ञा व मन मोडणें. (मर्जीविरुद्ध वागणें). २०. कल्याणेच्छु. २१. वेदाध्ययन. २२. पिंपळापासून उत्पन्न होण्याचा गुण. २३. अग्नीचे ठिकाणीं. २४. [illegible]. २५. मान हेंच धन ज्याचें असा. २६. नखानें.

भगवान् वदे, ' बळी तूं, तुझिया चतुरंग[1]सैन्य सांगातें[2].
तुज कर्तव्य असे जें, सिद्ध न करिसी अभीष्ट[3] कां गा! तें?' १६
कौशिकें[4] अनुगांसि[5] म्हणे, ' सोडा हो! धेनुला, चला, हाका.
हा काय रत्नभोक्ता[6]? मारू अनुताप पावुनीं हाका. ' १७
दंडें ताडुनि नेतां, फोडी ती धेनु फार हंबरडे;
तेव्हां आश्रमवासि द्विज[7]-मृग-खग-देवता-कदंब रडे. १८
नेतां बळें चि धांवत येउनि ती मुनिपुढें उभी राहे,
आणूनि लोचनीं जळ, बहु[8]दीनत्वें मुखाकडे पाहे. १९
धेनु म्हणे, " स्वामी! त्वां पालन केलें, करी न बाप तसें.
कां मज उपेक्षिलें हो! मीं खळदंडें उदंड तापतसें.' २०
साधु म्हणे, ' मज हृदयीं शत[9], तुज बाहेर हे कशा[10] लागे.
मीं ब्राह्मण क्षमावान्, माते! रडतीस तूं कशाला! गे? २१
क्षत्रियतेज असें हें, जें तुजला पीडितो कशापातें[11].
मत्तेजक्षांति[12] मला म्हणत्ये ' हां हां! न ओकें[13] शापातें.' २२
मन्मति-दरींत[14] न शिरे कोप-मतंगज[15] विवेक-हरि[16] जागे;
त्यां न त्यजितां नेतो भूप बळें, तुज रुचेल तरि जा गे!" २३
गाय म्हणे, ' भगवंता! नसतां आज्ञा तुझी, न मद्धरणीं[17]
काळ हि बळी; किती हीं[18]? न तृणबळें होय वह्नि बद्ध रणीं.'
विप्र म्हणे, ' नेला कीं दृढबद्ध करूनि वत्स दाव्यानें,

१. चार अंगें (गज, अश्व, रथ व पदाति=पायदळ) ज्याचीं असें सैन्य. २. बरोबर. ३. इच्छित. ४. विश्वामित्र. ५. सेवकांसि. ६. [गोरूपी] रत्नाचा उपभोग घेणारा. ७. ब्राह्मण, पशु, पक्षी व देवता यांचा समुदाय. ८. पुष्कळ. ९. शंभरपट. १०. चाबूक. ११. चाबकाच्या मारानें. १२. माझ्या तपश्चर्येपासून आलेली सहनशीलता १३. देऊं नको. १४. गुहेमध्यें. १५. हत्ती. १६. सिंह. १७. मला हरण करण्याविषयीं. १८. याची काय किंमत?

स्वबळें नृपें मदाश्रम, देह जसा व्यापिला सदा व्यानें. २५
शक्य असेल तरि रहा,' ऐसें मुनि बोलतां चि ती क्षोभे.
ग्रीष्मगर्भध्यान्हार्कप्रतिम तिचा देह तेधवां शोभे. २६
धेनुमिषें त्या मुनिची [6]सुतपस्यासिद्धि कोपली वाटे.
फाटे [7]गाधिजबळतम त्या [8]चपळेच्या धरूनियां [9]वाटे. २७
अंगांपासुनि केले प्रकट तिणें म्लेच्छ, यवन, शबर, शक;
बळ उडविलें तिहीं [10]खगपतिपक्षांहीं जसें सहज मशक. २८
जेंवि दिगंताप्रति ने [11]तिमिरीं [12]तूळीं [13]रविप्रभा [14]वात्या.
सेना तसी नृपबळा, [15]निस्तुळ म्हणती [16]कवि [17]प्रभावा त्या. २९
दशशतसहस्र पीडिति एकैका गाधिजानुगा यवन;
गाय वन स्वर्ग हि, तें दावि पितां आपणांत गाय [18]वन. ३०
'[19]पकडा, लिया, [10]कहां? लो, [20]बे! [21]बिसवामितर [22]भाग [22]जावेगा,'
[23]यवन म्हणति; दाविति त्या, वायु म्हणे 'भूरिभाग' ज्या वेगा.
मागें पाहों न दिलें, तीं बारा कोस पळविलीं कटकें.
यशें हारविलें तेथें किति शस्त्रें, हार, कुंडलें, [24]कटकें? ३२
भूप म्हणे, 'जे नेणाति गोब्राह्मणतेज, ते जन [25]क्षेत्रीं

१. स्वसैन्यानें. २. माझा आश्रम. ३. व्यान नावाच्या वायनें. (हा शरीरात सर्वत्र फिरणारा एक वायु आहे). ४. उन्हाळ्यांतील दोनप्रहरच्या सूर्यासारखा. ५. गाईच्या रूपानें. ६. चांगल्या तपश्चर्येचें सामर्थ्य. ७. विश्वामित्राचें सैन्य हाच अंधकार. ८ विजेच्या. ९. मार्गाला. १०. गरुडाच्या पंखानी. ११. अंधकाराला. १२. कापसाला. १३. सूर्याचें तेज. १४. वावटळ. १५. निरुपम. १६. शहाणे लोक. १७. पराक्रमा. १८. वन (पाणी) पितां ते आपणांत गाय दावी. (गाधिजमुनीच्या सैन्यास ती गाय पाण्यांत हि दिसूं लागली असा भाव). १९. परिशिष्टांत पहा. २०. अरे! २१. विश्वामित्र. २२. पळून जाईल. २३. पाठांतर—**यवन म्हणति; दाखविती शब्दीं, हरि करिवरांसि ज्या वेगा.** २४. कडीं. २५. क्षत्रियांचे ठिकाणीं.

कलिपति, असें न साहुनि शिशु शशभृत्तेज[1] तेज नक्षत्रीं. ३३
धिक् क्षत्रियतेजातें! सार असे लेश या पंचोळसमीं[2];
येणें चि जाहलों हतकाम[3] पराभूत पापलालस[4] मीं. ३४
क्षत्रबळ नाव फुटकी, जें ब्राह्मणतेज तें चि नव नौका.
बुडतों न अन्यथा मीं, तरता व्यसनांत तो हि न वनौका[5]. ३५
प्राज्य हि राज्य हित नव्हे; तप साधावें, तयांत सर्व हितें.
तप न करावें कोणा प्रभुनें विनिमग्न ज्यांत शर्व[6] हि तें?' ३६
निश्चय करूनि, राज्यश्री सोडुनि, सर्व ताप साहूनीं,
होमुनि[7] तपोनळीं[8] वपु, होय अधिक सर्व तापसाहूनीं. ३७
सिद्धि म्हणति, 'पति वरिले व्यर्थ तुम्हीं बहु तपोनि, धिक् क्षणदे[9]!
धिक् स्वाहे[10]! धिक् पद्मिनि[11]! सुख न, जसें हा तपोनिधि क्षण दे.'
ब्रह्मर्षितों[12] वरी त्या पतिस म्हणे, 'तूंहि अच्छ[13] विप्र खरा;
रवि भावी[14] कीं, भुलली निजरुचि[15], अन्यत्र न छवि प्रखरा.' ३९
झाला नृपति वसिष्ठस्पर्धेनें विप्र, तें असो आतां;
विस्तर भय दे, नाहीं तरि, काळाचें हि भय न हें गातां. ४०
त्या मुनिनें[16] सिद्धिबळें[17] मोहुनि सौदासनृपतिच्या[18] मतितें,
केला वसिष्ठ सुतशतशोकार्त[19], किजे जसें महापतितें[20]. ४१

---

१. शश=ससा, त्यास धारण करणारा तो शशभृत्=चंद्र, त्याचें तेज. २. पाचोळ्यासारख्या (क्षत्रियतेजामध्ये). ३. नष्ट झाल्या आहेत इच्छा ज्याच्या तो, हताश, निराश. ४. पाप करण्याविषयीं लाचावलेला. ५. वन हेच ओक=गृह ज्याचे तो वसिष्ठमुनि. ६. शंकर. ७. हवन करूनि, अर्पुनि. ८. तपरूप अग्निमध्ये. ९. हे रात्रि! (क्षण=उत्सव—आनंद—विश्रांति, ती देणारी ती क्षणदा). १०. हे अग्नीच्या स्त्रीचें नांव. ११. हे [सूर्यविकासिनि] कमलिनि! १२. विश्वामित्र जातीचा क्षत्रिय असून आपल्या तपःसामर्थ्यानें ब्रह्मर्षि झाला. १३. शुद्ध. १४. मानी. १५. आपली कांति. १६. विश्वामित्रमुनिनें. १७. तपाच्या सिद्धीच्या सामर्थ्यानें. १८. ऋतुपर्णपुत्र सुदास, त्याचा पुत्र तो सौदास (कल्माषपाद), त्याच्या. १९. शंभर पुत्रांच्या शोकानें पीडित. २०. महापातक्यानें.

ज्येष्ठ सुत वसिष्ठाचा शक्तिमुनि पंथीं[1] वनांत आढळला;
कल्माषपाद[2] मागे पथ, परि कवि तो न सर्वथा ढळला[3]. ४२
संकुचित पथ न सोडी म्हणुनि नृपें ताडिला कशा-पातें.
'धर्मघ्ना! राक्षस हो' दे मुनि या उग्रपाक[4]शापातें. ४३
भेटे राक्षस[5] मंत्री गाधिसुताक्षेकरूनि शापाला.
ग्रासी मोह नृपाला, राहु महाग्रह जसा निशापाला[6]. ४४
मृगमांसभोजनार्थी[7] त्यावरि भेटे द्विज क्षमापतिला,
मान्य करुनि तें विसरे[8], कीं शापें मोह जाहला मतिला. ४५
रात्रौ स्मरलें, सरलें, होतें यद्यपि उदंड परि पळ[9] तें.
दैव प्रसन्न नसतां, वस्तु सकळ भे[10] दिल्याचिपरि पळतें. ४६
'नरमांस द्या' म्हणे[11] नृप, 'कोठुनि आणूं तदर्थ[12] हरिणा मीं.'
नुमजे[13] मोहें कीं, 'हें कर्म मला तापवील परिणामीं.' ४७
करितां तसें चि सूदें[14], उमजे, नुमजेल काय हो! मुनितें[15]?
पेटे जें अति शुष्क क्रोधज्वलनांत काय होमुनि तें. ४८
विप्र म्हणे, 'हा! दुष्टा! ब्राह्मण नरमांस काय रे! खातो?
श्रुतिकृतमर्यादेची[16] जी पुसिली आजि काय रेखा[17] तो? ४९
मीं विप्र, नव्हें राक्षस; राज्यमदांधें न नटि वळखावें.

---

१. मार्गांत. २. सौदासराजाचे हे नांव पडण्याचे कारण, एकदा त्याने गुरूस शाप देण्याकरितां अभिमंत्रित केलेले जल बायकोच्या उपदेशावरून पुन्हां आपल्याच पायावर टाकले. त्यामुळे त्याचे पाय कल्माष म्ह० कृष्णवर्णाचे झाले; यास्तव 'कल्माषपाद' असे याचें नांव पडले. ३. हालला. (मार्ग दिला नाही, हा भाव). ४. ज्याचा परिणाम भयंकर अशा शापातें. ५. किन्नर नामक राक्षस त्या शापाला मंत्री (मसलत देणारा) भेटला. ६. निशापति चंद्राला. ७. मृगमांसयुक्त भोजन इच्छिणारा. ८. मृगमांसभोजन देण्याचें विसरे. ९. मांस. १०. भय. ११. नृप असें आपल्या आचाऱ्यांला म्हणे. १२. त्या ब्राह्मणासाठीं. १३. न+उमजे=जाणेना. १४. आचाऱ्यानें. १५. त्या अन्नार्थी विप्रातें. १६. वेदानीं घालून दिलेल्या मर्यादेची. १७. रेघ.

हें त्वां चि आजिपासुनि राक्षस होवुनि मनुष्यपळ[1] खावें.' ५०
हे दोनें[2] शाप, राक्षस[3], गाधिज, एकामतें चि गुरुं[4] चवघे.
पढवुनि मित्रसहकरें[5] मारविती श्रीवसिष्ठसुत अवघे. ५१
सेवी द्विजरक्तरसा नृपति, वसिष्ठ हि नव्या चि शोकरसा.
सेवन करवी, भरवी, [6]विधि त्याचा शाप, भूप तो करसा. ५२
होय विफळयत्न मुनि स्वतनुत्यागीं धरून कामातें,
मेर्वग्न्यब्धींस[7] म्हणे, "म्हणतां कां हो! 'मरू नका' मातें?"
बद्ध करूनि कर-चरण बुडतां, तोडी महानदी पाशा[8].
कोणा नको सुतेजा? काय पतंगीं लहान दीपाशा[9]? ५४
तोडी पाश, न बुडवी जी सकरुणमानसा धुंनी[10], तीस
ठेउनि नाम विपाशा[11], गाति सबहुमान साधु नीतीस. ५५
जैसा यत्न न सोडी, जरि धन न मिळे, तथापि धनकामी[12],
निधनार्थी[13] मुनि हि म्हणे, 'यत्नीं फळ[14]; आवरूं स्वमन कां मीं?'
शक्तिस्त्री[15] न विसंबे[16] श्वशुरासि, वनीं फिरे तयामागें,
गुरुसेवनें भुलविलें मन कुळज्यांचें, तसें न हेमांगें[17]. ५७
भरि एकदा श्रुतिरवें, तद्गर्भाचें हि, कानना, तुंड[18].

---

१. मनुष्याचे मांस. २. राक्षस होणे व नरमांस खाणें. ३. किन्नरराक्षस. ४. उपदेशक. ५. कल्माषपादाच्या हातें. (मित्रसह आणि वीर्यसह हीं कल्माषपादाचींच दुसरीं नांवें). ६. देव. ७. मेरुपर्वत, अग्नि आणि समुद्र यांस. (मेरुपर्वतावरून कडेलोट केला, अग्नीमध्ये उडी घेतली, समुद्रांत बुडी दिली तरी मरण येईना, म्हणून 'म्हणतां कां हो! मरूं नका मातें?' असें त्यांस संबोधून म्हटलें आहे.). ८. हातपाय बांधून वसिष्ठ नदींत बुडूं लागला, तों तिनें त्याचे पाश (करचरणबंधन) तोडिले. ९. दीपसंबंधीं आशा. १०. नदी. ११. पाशच्छेद करणारी (नदी). १२. द्रव्येच्छु. १३. मरणेच्छु. १४. यत्नीं फळ [मिळतें]. १५. वसिष्ठपुत्रशक्तीची भार्या. १६. न सोडी. १७. सुवर्णपर्वत मेरूनें. १८. त्या शक्तिस्त्रीच्या गर्भस्थ मुलाचें तोंड श्रुतिरवें (वेदघोषानें) कानना (अरण्या) भरून टाकी.

तें[१] कुलक्षयशोकतमीं[२] धरिल हिमकरत्व[३] कां न नातुंड? ५८
ब्रह्मर्षि पुसे, 'वत्से! शक्ति तसा वेद कोण गे! म्हणतो?
वाटे आलिंगावा कडकडुनि, मला दिसेचिना पण तो.' ५९
ती साश्रु[४] अदृश्यंती[५] बोले जोडुनि हात, 'मामाजी!
गर्भ मदुदरीं म्हणतो मज घालायासि हा तमामाजी[६].' ६०
मुनिपति म्हणे, 'अगा! कुळतंतो! संतोषदान[७] नातूंनीं
न दिलें, असें अमृत तव गळतें संतोषदाननातूंनीं[८]. ६१
ऐसें मद्व्यसनशमन[९] कवण दयित सोयरा शिशो! करिला?
तव वेदध्वनिघटजें[१०] केला विषतोयराशिशोक[११] रिता?' ६२
सोडुनि मरणोद्यम शमधन[१२] अनघ[१३] नलिनभवप्रभव[१४] परते;
चित्तीं म्हणे, 'अकृपसे गमले मेर्वादि, सदयतम[१५] पर ते.' ६३
तों मार्गीं भक्षाया मुनिसह तत्कुळकरा[१६] हि उर्वरिता[१७]
तो[१८] भूप ये सुहृत्त्व[१९] त्यजुनि विधिबळें धरूनि उर्वरिता[२०]. ६४
गुरुशापदुरिंधनहततेजा[२१] राजर्षि, वह्नि तो याज्य[२२],
न्हाया पुन्हां प्रकाशित सिंचो मुनि मंत्रपूत[२३] तोयाज्य[२४]. ६५

---

१. तें नातुंड (नातवंड, नातू). २. कुलाच्या संहारामुळें होणारा शोक हाच अंधकार त्यांत. ३. चंद्रत्व. ४. डोळ्यांत अश्रु आले आहेत अशी. ५. शक्तीच्या भार्येचें नांव. ६. मोहांत. ७. संतोषाचे देणें. ८. संतोष देणाऱ्या मुखांतून. ९. माझ्या संकटाचें निरसन. १०. वेदपठनाचा शब्द हाच अगस्त्यमुनि, त्यानें. ११. 'शोक-विष-तोय-राशि' या समासांतील पदक्रम कवीनें यमकसुखार्थ बदलला आहे. १२. शांति हेंच धन ज्याचें तो. १३. निष्पाप. १४. कमलोद्भव ब्रह्मदेवापासून उत्पत्ति ज्याची तो वसिष्ठ. १५. अतिशय दयाळु. १६. त्या वसिष्ठाची कुलवृद्धि करणारा पराशर, त्याला. १७. उरलेल्या. १८. कल्माषपाद. १९. मैत्री. २०. उरु=पुष्कळ+अरिता=शत्रुत्व=दाढवैरीपणा. २१. गुरुशापरूप दुष्ट काष्ठानीं दग्ध तेज ज्याचें असा. २२. यजमान. २३. मंत्रानें पवित्र केलेलें. २४. उदकरूप तूप.

मलिन कुगंधि कुरूप क्रूर कठिन शुष्क राक्षसत्वानें,
तो नृप केला स्मरसा सहसा त्या पुष्कराक्षसत्वानें. ६६
जो निजसत्कीर्ति तिला होवूं दे न वितथा, पिशा पावे.
यद्यपि शापार्ह तिघे, न म्हणे तो कवि तथापि शापावे. ६७
तारुनि नृपासि कुळंकर पुत्र हि दे, न सुकृतासि मुनि वेची.
तत्कीर्तिला नमो श्री शरदृतुच्या लक्ष वेळ पौर्णिमेची. ६८
व्हावा अद्भुत जैसा प्रध्वस्त[11]तमःपराश रविस रवी,
मुनिला सुतशोक तसा होउनि शक्तिज पराशर विसरवी. ६९
तो आज्याला चि म्हणे 'तात;' किजे अधिक काय हो! तातें?
खेद अदृश्यंतीतें दे, श्वशुरा 'तात' म्हणत होता तें. ७०
ती एकदा म्हणे, "'बा' म्हणसि असें चि पसरुनि आज्याला
म्हणुनि तुवां निववावें तें कैंचें? म्हणसि 'तात' आज्याला.
मामाजींस म्हणसि, तें न म्हण; म्हण तयांसि 'आर्य आज्याबा.'
आज्या 'बा[12]' न म्हणावें, गहिवर येतो तया[13] हि माझ्या[14] बा! ७२
राहु निशेच्या, माझ्या राक्षस, करि रोष, नंदना! तिलकीं[15].

१. राक्षस होऊन राहिल्यामुळें. २. मदनासारखा. ३. कमलाक्ष विष्णू-प्रमाणे धैर्य ज्याचें त्या वसिष्ठानें. ४. व्यर्थ. ५. वेड्या राक्षसाला. (वसिष्ठास पिसा झालेला कल्माषपाद सांपडला हा इत्यर्थ). ६. कुलवृद्धि करणारा. ७. कल्माषपादानें राक्षसस्थितींत एका ब्राह्मणास मारून खाल्लें, तेव्हां ब्राह्मणस्त्रीने 'स्वस्त्रीसंग करितांच मरशील' असा शाप दिला, म्हणून कल्माषपादाच्या विनंती-वरून त्याच्या स्त्रीशीं (दमयंतीशीं) दिव्यविधीनें संग करून वसिष्ठानीं एक पुत्र निर्माण केला व तो कल्माषपादराजास दिला. ८. पुण्याला न वेची=न खर्च करी. (वसिष्ठानें नृपपत्नीशीं मैथुन न करितां पुत्र उत्पन्न केला; त्यामुळें परस्त्रीसंगपात-कानें होणारा पुण्यक्षय झाला नाहीं). ९ शोभा. १०. पौर्णिमेची. ११. नाशिली आहे तमोरूप (राहूरूप) शत्रूची आशा ज्यानें असा (पक्षीं) नाशिली आहे तमोगुण-रूप शत्रूची आशा ज्यानें असा. १२. बाप. १३. त्यांना. (वसिष्ठाना). १४. माझ्या बाळा! १५. निशेच्या तिलकीं=चंद्रीं; माझ्या तिलकीं=सौभाग्यतिलकीं (पतीवर).

काय वदावें? दावें[1] गिळिला अल्पद्रु[2] नंदनांतिलें[3] कीं. ७३
ज्यांस म्हणत होती कर जोडुनि विद्या कळा सभा 'बो! जी!'
हरिस हरिणसे झाले नव्याण्णव त्या खळास भावोजी." ७४
पितृघातवृत्त कळतां सर्वां लोकांसि दोष तो[4] लावी,
कीं शक्तोपेक्षकमति[5] ती अघकृन्मतिसवें[6] चि तोलावी. ७५
जैसें सुटों न द्यावें प्राणक्षयतत्परा शरासि, कवी
ब्रह्मर्षि[7] तसें चि करी, निजशांतिकळा पराशरा शिकवी. ७६
'धरिति शिवेच्छु[8] क्षत्रियजन जिंकाया परा शरालीला[9],
संत क्षमेसि धरिती, तुज हेचि रुचो पराशरा! लीला. ७७
व्याघ्रवृकहरिव्याळप्रभृतींचा जो समूह हानिकर,
त्याहूनि कामकोपप्रमुखांचा निपट[10] दुष्ट हा निकर[11]. ७८
बा! सादर अभयाच्या तापस दानींच; हा निकर विखरी
धूतिला धुळींत[12]; देउनि ताप सदा नीच हानि करवि खरी. ७९
जी शीतागाधजळा[13] सरिता[14], शिरतां निवे करी[15] तींत,
निवतो प्रवेशतां जन सर्व हि तैसा विवेकरीतींत. ८०
नाशी स्वसेवनकरा[16], अन्यजना ही, म्हणोन कोपानें
बहु अहित होय, तैसें अहित विषाच्या म्हणों नको पानें. ८१
भृगुकुळज और्वमुनि[17] ही पूर्वी ऐसा चि कोपला होता,
पितृवचनें परि टाकी स्वक्रोधाग्नीस[18] सागरीं पोता[19]. ८२
दे मज हें, लोकांचें भस्म क्रोधें करूं नको, पावें.
कथिला धरूनि हनु[20] नय, अनुनय[21] किति बा! करूं? न कोपावें.

---

१. वणव्यानें. २. लहान वृक्ष, (पतिपक्षी) तरुण. ३. नंदनवनातील. ४. पराशरऋषि. ५. समर्थांची उपेक्षाबुद्धि. ६. पाप करणाऱ्याच्या बुद्धीशीं. ७. वसिष्ठ. ८. कल्याणेच्छु. ९. बाणपंक्तीला. १०. केवळ. ११. समूह. १२. धुळींत विखरी=मातीत पसरी. (नष्ट करी). १३ थंड आणि खोल पाणी जीचें अशी. १४. नदी. १५. हत्ती. १६. आपला अंगीकार करणाराला. १७. ऊरु म्ह० मांडी तीपासून झालेला तो और्व. १८. हा और्वमुनीचा क्रोधाग्नि च समुद्रांतील वडवाग्नि झाला. १९. बाळाला. २०. हनुवटी. २१. आर्जव.

कोपें कुळज[1] जरि, तमें[2] तरि फुगवुनि गल्ल भानु[3] गांठावा.
महिमा क्ष्मा[4]भारताचा बहु तो श्रीवल्लभ[5]ानुगां ठावा. ८४
नंदन[6]शील म्हणति त्या तापाकुळ[7] नंदनाप्रति[8] ज्ञाते.
सोडावी मद्वचनें बापा! कुळनंदना! प्रतिज्ञा[9] ते.' ८५
लोकक्षयसंकल्प त्यागुनि, सुखवुनि मनांत आजोबा,
राक्षससत्र करी, कीं, भाव्यं[10]जसुतसा सुरांत साजो बा[11]. ८६
जैं भस्मसात्[12] पराशर करि मंत्रबळें पुलस्त्यसंततितें[13],
आले संरक्षाया क्रत्वत्रि[14]पुलस्त्यपुलह संत तितें. ८७
त्यासि पुलस्त्य म्हणे, 'बा! तुज पाहुनि सर्व ताप हरपावे,
सद्यः साधुसमागम, तेंवि न नाशूनि ताप हर पावे. ८८
तेजप्रमाण आम्हां तत्त्वज्ञांस प्रमाण न वय जनीं.
तें अद्भुत तेज तुझें दिसलें कोणासि या न नव यजनीं? ८९
हा आर्य[15] हि न क्षांति क्षण दूर करूं न कोपला शांत.
काळ चि निमित्त करितो भलत्यास, करूं नको पलाशांत[16]. ९०
पावे क्षमी सुकृत, सुख, यश, जें पावेचिना अमर्षी[17] तें
विधुतें लक्ष्म[18] तसें हें अकृपपण नसो भवत्समर्षीतें[19]. ९१
साहे न कोपवेगा जो, कीं जो कांपरा शरास रणीं,
त्याची रुचेल शांतिस, कीं कीर्तीस कां पराशरा! सरणी[20]? ९२
कामाची क्रोधाची ज्यांहीं केली जपोनि आज्ञा, ते
चुकले, स्वहिता मुकले, त्यांतें पाहोनि म्हणति 'हा' ज्ञाते. ९३

---

१. कुलीन. २. अंधकारानें. ३. मर्य. ४. क्षमेमध्यें निमग्न असलेल्याचा. ५. लक्ष्मीपति विष्णूच्या सेवकांला. ६. आनंददायक स्वभाव ज्याचा तो. ७. दुःखानें पीडित. ८. पुत्राला. ९. [सर्वलोकनाशाची] प्रतिज्ञा. १०. भक्तियुक्त नारदासारखा. ११. बाप. १२. भस्माधीन. ('सात्' हा प्रत्यय अधीनार्थी होतो; जसें—राजसात्, अग्निसात्.) १३. राक्षसांतें. १४. क्रतु, अत्रि, पुलस्त्य आणि पुलह हे सृष्टिकर्त्या सप्तर्षींपैकीं आहेत. १५. श्रेष्ठ वसिष्ठ. १६. राक्षसाचा नाश. १७. क्रोधी. १८. लांछन. १९. तुझ्यासारख्या ऋषीला. २०. पद्धति.

हित इतर न धन शमसम, बावरि तुज हें न कार्य[1] सत्र[2], पहा;
कवि रविरुचि[3] शुचिभव[4] तव व्हावा वेणें न आर्य[5] स-त्रप[6] हा.'
शक्ति-ज सत्र पुरें करि, सद्वचनांच्या निवे चि तो पानें.
हो पानें सुखद अमृत, परि सद्वचनें चि शांति-सोपानें[7]. ९५
गंधर्वोक्त[8]-वसिष्ठप्रभु-चरितें जिष्णु[9] तो निवाला हो!
प्रेमें म्हणे, 'जसा मीं सर्व हि जन पात्र या शिवाला[10] हो.' ९६
पुसतां पुरोहितें[11], म्हणे, "आचार्यत्वेंकरूनि सौम्यातें
उत्कोचनामतीर्थी क्षिप्र वरा जा नमूनि धौम्यातें[12]. ९७
जाणे, तो गुण जाणे, जे तत्पूर्वज मुनींद्र देवल[13] ते.
तत्पदयुगली[14] म्हणत्ये, 'न सुख स्पर्धेंत बाइ! देव-लते?'" ९८
देउनि अश्वस्त्रातें, ठेवुनि चित्तीं तदुक्तमंत्रास[15],
धौम्याप्रति जातां दे कुदशोसि पदोपदीं हि संत्रासें[16]. ९९
तीर्थी स्वानुजरूपें[17] जी होती तप करीत देवलता[18],
तीणें बहु लाजविली पांडुसुतेच्छित करूनि देव-लता. १००
'यत्[19] ध्रुवमाश्रिततारकमनलसमुरुभवपयोनिधौ म्या तें,
हें यानपात्र[20] वरिलें,' धर्म म्हणे पद धरूनि धौम्यातें. १०१

---

१. करावयास योग्य. २. यज्ञ. (राक्षसयज्ञ). ३. सूर्याप्रमाणें कांति ज्याची तो. ४. शुद्ध जन्म ज्याचा तो. ५. वसिष्ठ. ६. सलज्ज. ७. शांतीच्या पायऱ्या [होतात]. ८. चित्ररथ गंधर्वानें सांगितलेल्या. ९. अर्जुन. १०. कल्याणाला. ११. पुरोहित [कोण करावा असें] पुसतां. १२. ऋषिविशेष. (हा देवलमुनीचा कनिष्ठभ्राता). १३. एका मुनीचें नांव. १४. त्याचें पादद्वय. १५. त्या चित्ररथानें [चाक्षुषी विद्येविषयीं] सांगितलेल्या मंत्रास. १६. भय. १७. आपला धाकटा भाऊ धौम्य याच्या रूपानें. १८. देवलस्त्र. (देवलमुनीचा भाव). १९. उरुभवपयोनिधौ यत् अनलसं, ध्रुवं आश्रिततारकम्=विशालभवसागरामध्यें जें आलस्यरहित होऊन निश्चयानें आश्रितांस तारणारें, तें (पद). २०. नौका.

अध्याय पस्तिसावा.

गेले धन्य कराया पांडूचे नंदन द्रुपदराज्या,
तो गुरु हि जाय संमुचित पसराया नंदनद्रु पदरा ज्या. १
राजसुतांसि रहाया त्या द्रुपदपुरीं कुलाल दे शाला.
काळगति पहा बुध हो!, बा! एखादें भुलाल देशाला. २
मिरवायासि न उरला स्वमहत्वाचा कुला लव सतींत,
रत्नगृहोचित पृथ्वी-पति-सुत वसले कुलाल-वसतींत. ३
सेवुनि भिक्षान्न सुखें, रत होते देव-विप्र-भजनांत,
कोण्हीं हि न ओळखिले, कीं ते दाटूनि विप्रभ जनांत. ४
बहु विप्र, बहु क्षिति-पति, बहु मागध, सूत, बंदिजन आले.
कृष्णा-स्वयंवरोत्सव-दर्शन-भाग्येच्छु देव ही झाले. ५
वरबुद्धि अर्जुनीं च स्थिर होती सर्वदा, परि पुरा जे
आले, ते आदरिले द्रुपदें, पहिले जन्हि स्व-रिपु राजे. ६
झालें जतु-गृह-दाह-श्रवण, परि मना न साच वाटे तें.
वांछित-सिद्ध्यर्थ धरी तो राजा युक्तिच्या च वाटेतें. ७
करवी लक्ष्य व्योमीं पार्थास चि शक्य भेद त्याचा कीं,
चळचक्र तळीं भेदनसाधन, तें सूक्ष्म रंध्र त्या चाकीं. ८
शर पांच मात्र, धनु ही त्र्यंबककोदंडमित्र कठिनपणें.
करवुनि ऐसें मिरवी बहुतांच्या ही मनांसि कठिनपणें. ९

---

१. धौम्य. २. योग्य. ३. कल्पवृक्ष. ४. कुंभार. ५. [मातीचीं भांडीं घडण्याची] जागा. ६. अन्वयार्थ—कुला (कु=पृथ्वी तिला) सतींत (साध्वी स्त्रियांमध्यें) मिरवायासि स्वमहत्वाचा लव (अल्पांश हि) न उरला. ७. रत्नखचित घरामध्यें राहण्यास योग्य. ८. निस्तेज. ९. राजवंशाचें वर्णन करणारे. १०. पुराणवक्ते. ११. स्तुतिपाठक, भाट. १२. द्रौपदीचा स्वयंवरोत्सव पाहण्याच्या भाग्याची इच्छा करणारे. १३. निशाण. १४. चलयंत्र. (बाला च छिद्र होतें). १५. शंकराच्या धनुष्याचें मित्र. १६. घोर प्रतिज्ञेनें.

घोषविलें[1] कीं, ' चढवुनि धनुला पांचा शरांत लक्षातें
भेदील जो कृती, त्या माझी कन्या वरील दक्षातें.' १०
सर्व मिळाले [2]रंगीं विप्र-नृपांहीं सु-मंच शोभविले.
रंगीं ते लोक तसे कमळवनीं जेंवि भृंग लोभविले. ११
बसले होते पांडव विप्रांच्या शिव[3]मया समाज्यांत.
कोण न होतील तदाश्रित, शांति दया सुधासमा ज्यांत? १२
रंगीं धृष्टद्युम्नें धरुनि करीं आणिली स्[4]वसा रमणी
जाणों [5]भुजगें प्रे[6]क्षक-जन-नयन-मनोहर स्[7]वसार मणी. १३
तद्रूपें मोहे सुरजन हि, धरिल धैर्य तो कसा रंग?
मूर्तिमती [8]गीति गमे ती, भुलले ते हि लोक[9]सारंग. १४
वरिलें उमापण तिणें पाववुनि स्व-च्छ[10]वि प्रकाशाला.
तसि नसती तरि मिळते बहु शुभ्र स्वच्छ विप्र काशाला? १५
कर वळविला अ[11]जें जें विष्णुधृ[12]तस्त्रीस्वरूप कित्ता तें,
चित्र तसें चि उतरिलें चतुरें, वाटे कवींद्र-चित्तातें. १६
रंगीं धृष्टद्युम्न स्वभुज उभारुनि म्हणे, ' अहो! परिसा,
भेदील लक्ष तो या मद्भगिनीला वरूनि हो हरि[13]सा.' १७
कृष्णेसि म्हणे, ' वत्से! दे माळा लक्ष्यभेद करित्यातें,
कुल, शील, रूप, सद्गुण असतील स्वानुरूप जरि त्यातें. १८
हा दुर्योधन नृप, हे व्यासवरें बंधु जन्मले शत, गे!
हा कर्ण, ज्यापुढें प[14]रचापश्रुतिकुशळता न लेश तगे. १९
हा शल्य मद्रपति, हा चेदि[15]प, शिशुपाळ, हा जरासंध,

१. जाहीर केलें. २. सभास्थानी. ३. कल्याणरूपा. ४. बहीण. ५. सर्पानें. ६. पाहणाऱ्या लोकांचे नेत्र व मन हरण करणारा. ७. आपलें धनसर्वस्व च असा. ८. गायनकला. ९. लोक हेच हरिण. १०. आपली कांति प्रकाशाला पाववुनि तिणे गौरीत्व वरिलें. ११. ब्रह्मदेवानें. १२. विष्णूनें [अमृतमंथनसमयीं] घेतलेलें स्त्रीचें (मोहिनीचें) रूप. १३. सिंहसा किंवा इंद्रसा. १४. शत्रूचें धनुर्वेदकौशल्य. १५. चेदिदेशाचा राजा.

गंधद्विपं[1]गंध तसा दुःसह यांचा हि शत्रुला गंध. २०
हे राम कृष्ण यदुपति, हे दोघे साधु उद्धवाक्रूर,
गमले रिपु गोपस्त्रीहृद्या, जे परम शुद्ध वाक्[2]क्रूर.' २१
ऐसें समागतां[3]चें कळवी कुळशीळकर्मजन्म तिला.
कीं, लक्ष्यभेदकर ही अकुळज कोण्ही रुचो न सन्मतिला. २२
दुर्योधनादिकांची कन्यारत्नीं च वेधली दृष्टी;
वृष्टि जसि चातकांला, त्यांला तसि ती विरंचिं[4]ची सृ[5]ष्टि. २३
कृष्णेकडे जनाची तसि दृष्टि, श्रीकडे जसी सृष्टी.
भक्ताकडे चि हरिची दृष्टि, जसी वासुराकडे गृष्टी[6]. २४
बळदेवासि म्हणे प्रभु[7], 'आर्या! त्या ब्राह्मणांत तो धर्म,
तो भीम, तो धनंजय, ते यम[8], म्यां वळखिले, नव्हे नर्म[9]. २५
ब्राह्मणवेष असो द्या, तेज पहा, चातका सदा दाते
घनसे निववितिं, मज वश झाले चि; न घातकास दादा! ते.'
'नवल ईटां[10]त मिळाल्या कनकाच्या इष्टिका[11], मला भाचे
गुरुचे बहु[12], यांहुनि शतहर्ष उणे इष्टकामलाभाचे.' २७
ऐसें बलभद्र म्हणे, वर्णी त्या विश्व[13]साक्षिदृष्टीतें,
सृष्टीतें जो रचि तो, यश न जिवें ये सुधाब्द[14]वृष्टीतें. २८
देशोदेशींचे नृप झटले, परि परशुरामसा[15] चाप
न वळे, लवे भुजबळें, तत्ताडित[16] बहुत पावले ताप. २९

---

१. मदोन्मत्त हत्तीचा गंध. २. वाणीने भयंकर असे. (कृष्णास मथुरेस नेले तेव्हांचे अक्रूराचें भाषण आणि उद्धवाचें गोपीसांत्वनपर भाषण त्या गोपीस क्रूर वाटले, असा कथासंदर्भ). ३. जमलेल्यांचें. ४. ब्रह्मदेवाची. ५. द्रौपदीरूप. ६. नूतन प्रसूत झालेली गाय. ७. कृष्ण. ८. नकुलसहदेव. ९. थट्टा. १०. [मातीच्या] विटांत. ११. विटा. १२. गुरूचे (वसुदेवाचे) भाचे (पांडव) मला बहु (मान्य) [आहेत]. १३. सर्व जगाला पाहणारी दृष्टि ज्याची त्या कृष्णाला. १४. अब्द=मेघ. १५. परशुरामासारखा. १६. त्या धनुष्यानें ताडिलेले.

चोळुनि कर, करकर रद् खाउनि, [1]दष्टोष्ठ मो[2]घचापल ते
[3]हतदर्प भूप म्हणती, 'हं[4]त! ह[5]ताः स्म [6]त्वयाद्य [7]चापलते!' ३०
तेव्हां [8]स्वात्युत्साहें [9]हृष्टमना तात [10]उष्ण-कर करणीं
रविसमवर्णे कर्णे चाप चढविलें क्षणांत करकमळीं. ३१
स्वमनीं पांडव म्हणती, 'हा! हा! या [11]दुष्कुळ-प्रसूतानें
नेलें चि लक्ष्य भेदुनि [12]सह कन्यारत्न यश हि [13]सूतानें.' ३२
जों कर्ण म्हणे, 'न शिवों देईन इला दुज्या [14]नवऱ्या मीं,'
तों चि म्हणे ती कृष्णा, '[15]सूतमहं जातुचिन्न वरयामि.' ३३
कर्ण [16]विगुणधनु टाकुनि, पाहुनि रविला, चुरूनि हातातें,
चित्तीं म्हणे, 'कशाला केला निर्माण पुत्र हा तातें? ३४
[17]वैतरणी [18]सुतरा, [19]ऱ्ही बुडवी, निंदोत [20]पाप [21]सुतरेतें.
केला कां बुडवाया दुस्तर-लज्जा-नदींत सुत रेतें?' ३५
शिशुपाळ यत्न करि, परि बोले स्व-मनांत [22]चापदैवत, 'मीं
न कठिन, तुला बुडवितें आठवुनि तुझें चि पाप दैव [23]तमीं.' ३६
[24]मागधजरासुत म्हणे, 'कृष्णा होईल आजि [25]मज्जाया.'

---

१. चाविले ओंठ ज्यानीं ते (भूप). (येथें ओष्ठ शब्द पुढें आला म्हणून पररूप संधि झाला आहे). २. निष्फळ चपलपणा ज्यांचा ते. ३. गतगर्व. ४. हाय! हाय! ५. मारले गेलों. ६. त्वां, आज. ७. हे चापलते! तूं आज आम्हांला ठार बुडविलेस! (लवचीकपणावरून धनुष्याला लतासादृश्य कल्पिण्याचा कविसंप्रदाय आहे). ८. आपल्या अति उत्साहानें. ९. आनंदित आहे मन ज्याचें असा. १०. उष्ण किरण ज्याचे तो सूर्य. ११. नीचकुलोत्पन्नानें. १२. द्रौपदीरूप कन्यारत्नासह. १३. सूतपुत्र कर्णानें. १४. नवऱ्याला. १५. अहं सूतं जातुचित् न वरयामि=मी सूत जो कर्ण त्यास कधी हि वरणार नाही. १६. दोरीनें रहित असें धनु. १७. [पूरक्तमिश्रित] एक नदी; ही यम लोकीं जातांना लागते. १८. तरण्यास सोपी. १९. लज्जा रूपी नदी. २०. पापी लोक. २१. वैतरणीतें. २२. चापरूपी दैवत. २३. अंधकारांत. (दुःखांत). २४. मगधदेशाचा राजा जरासंध. २५. माझी बायको.

त्यासि म्हणे चापलता, ‘लज्जापंकीं[1] तुम्हीं हि मज्जा, या.’ ३७
शल्य हि पडला, झडला मद; न प्रकटूनि शाकिला[2] जे ते
कौतुक पाहत होते, सांपडले ते च केवि न लाजेतें. ३८
पाहति उगे चि दूरुनि न शिवो दे चाप त्या अ[3]-हीन-कुळां
लेखी[4] तृणतुच्छ[5] जसा अबळां बाळां बळी, अही[6] नकुळां[7]. ३९
जाणों तत्तेज[8] म्हणे त्यांला, ‘वश चित्तवृत्ति कामा जी
ती न भली, सावध व्हा; कां करितां निपट मृत्तिका भाजी[9]?’ ४०
‘न बुडो क्षत्रयश’ म्हणुनि उठवी उत्साहदायि[10] मन पार्था;
धर्म हि म्हणे, ‘असो गुरुलब्धा[11] शिक्षा सदैव अनर्पार्था[12].’ ४१
जैं धनुकडे निघे द्विजवृंदांतुनि[13] विप्र एकला जाया,
साधूंसि तो चि सिकवी साधूत्साहातिरेक लाजाया. ४२
कोणही म्हणति, ‘निवारा[14], आम्हां क्षत्रियकृतोपहासाचें[15]
पात्रत्व नवें द्याया सुचपळ बटु[16] जोडितो पहा! साचें.’ ४३
किति म्हणती, “जावूं द्या, होउं न देईल कर्म कुत्सा[17] हें;
पूर्वी श्रीराम जसा, उठलासे हा तसा चि उत्साहें. [illegible]
प्यांला अगस्त्यनामा ब्राह्मण निःशेष नदनदीपातें[18],
विस्मरलां रामातें[19] कां त्या भृगुवंश-सदन-दीपातें[20]? ४५
ब्रह्मतपःकेलिगृह[20] ब्राह्मण न करील काय हो! बोला?
‘विजयोस्तु’ म्हणा, चढला विप्राशीनें[21] न कोण तो मोला?” ४६

---

१. लज्जारूप चिखलांत. २. शहाणे लोक. ३. उत्तम कुलोत्पन्नांला. ४. मानी, गणी. ५. तृणासारखा क्षुद्र. (कस्पटासमान). ६. सर्प. ७. मुंगसांला. ८. त्या राजांचें तेज. ९. भाजी (तेजाची). १०. उत्साह देणारे. ११. द्रोणगुरूपासून प्राप्त झालेली. १२. सफला. (व्यर्थ नव्हे अशी). १३. ब्राह्मणसमुदायांतून. १४. निवारण करा. (आवरून धरा.) १५ क्षत्रियांच्या केलेल्या थट्टेचें. १६. लहान मुलगा. १७ निंदा. १८. नद आणि नद्या यांचें पालन करणाऱ्या समुद्रातें. १९. भृगुऋषींचा वंश हेंच घर त्यांतील दीपच अशा परशुरामातें. २०. ब्रह्मरूप तपश्चर्येच्या क्रीडेचें स्थानच असा. २१. ब्राह्मणांच्या आशीर्वादानें.

पावे तत्काळ [1]महाबुद्धिप्रति पार्थ [2]तोकें, विप्राशी
त्या माता [3]कामदुघा, कारुण्य [4]स्तन्यें, तो [5]कवि प्राशी. ४७
नमिला आर्यी पार्थें [6]विश्वप्रियसुहृदकृत्रिम पिनाकी;
ह्मणती [7]यद्यशा सेवुनि, 'अमृतीं गोडी नसे किमपि' [8]नाकी. ४८
मग हृदयीं आठविला कुशलकर [9]कुशेशयाक्ष [10]कंसारी,
यत्स्मरणें [11]शुचिमतियतिपतिगतिला योग्य होय [12]संसारी. ४९
करुनि प्रदक्षिणा, धनु उचलूनि, ख्याति तो करी मोटी,
चापाच्या चि न केवळ नरवीरांच्या हि वांकवी [13]कोटी. ५०
यंत्रच्छिद्रद्वारें पांच हि शर एकदा चि सोडूनीं
पाडी पळांत पृथिवीवरि [14]पुरुषप्रवर लक्ष्य तोडूनीं. ५१
प्रीति मुनिगणाच्या, ऱ्ही राज्यांच्या, कीर्ति [15]सोमवंशाच्या
घाली कंठीं माळा, कृष्णा त्या [16]श्रीमरुत्वदंशाच्या. ५२
आशीर्वादांच्या द्विज, पुष्पांच्या करिति सुर हि वृष्टीतें;
द्रुपदपुरी जनकपुरीसम सुखदा होय साधुदृष्टीतें. ५३
ब्राह्मण नाचति रंगीं, आनंदें उडविति [17]स्वचैलातें;
तें [18]तोयें होय हो! यश खळनृपजन [19]चित्ततप्ततैलातें. ५४
[20]सत्कांतलाभचिंता उत्साहें उचलितां चि धनु [21]सरली.
[22]सद्गुणरक्ता कृष्णा [23]कृष्णाजिनधारका हि अनुसरली. ५५

---

१. मोठेपणाला. २. बालक. ३. मनोरथ पूर्ण करणाऱ्या. ४. दूध. ५. अर्जुन. ६. विश्वाचा प्रियमित्र व स्वतःसिद्ध असा शंकर. ७. ज्या शंकराचें यश. ८. देव. ९. कमलनयन. (कुशेशय=कमल). १०. कृष्ण. (कंसशत्रु). ११. पवित्र बुद्धि ज्याची अशा श्रेष्ठ संन्याशाच्या गतीला. १२. प्रापंचिक मनुष्य. १३. धनुष्याचीं टोकें, (वीरपक्षीं) कोटिसंख्या. १४. पुरुषोत्तम. (अर्जुन). १५. चंद्रकुलोत्पन्न राजांच्या. १६. इंद्राच्या अंशाच्या. (अर्जुनाच्या). १७. स्ववस्त्रातें. १८. पाणी. १९. चित्तरूप तापलेल्या तेलातें. २०. चांगला पति कसा मिळेल ही काळजी. २१. नाहींशी झाली. २२. सद्गुणाचे ठायीं अनुरक्त झालेली. २३. हरिणाचें कातडें धारण करणाऱ्या हि [पण गुणवान् अशा अर्जुनाला].

कोपोनि कर्णशल्यप्रमुख नृपति ह्मणति, 'हा द्रुपद खोटा,
आह्मां मानधनांचा केला अपमान, घात हा मोठा. ५६
मुख्य स्वयंवरीं अधिकारी क्षत्रिय, न विप्र, हें कळलें;
भलतें चि बळें करितो, श्रुतियश[1] पेशा खळामुळें मळतें. ५७
विप्र नव्हे वध्य, वधा द्रुपदा, न करो दुजा अशा अनया[2].
चढवा गुण[3], व्या शर, हूं, धर्मार्थ मुहूर्त[4] दृढ करा मन, या. ५८
आह्मां नृपांत भलत्या एका स्वमतें वरील नवरी ती.
विप्र स्वयंवरवधूवर, हे स्थिति नाशहेतु, नव रीति. ५९
नवरी न वरील परा जरि, तरि दीप्तानळांत[5] होमा[6] ती
वारुन[7] तें; जें अनया कारण, त्याची[8] पळांत हो माती.' ६०
युद्धोद्यतनृपचक्रत्रस्तमति[9] द्रुपद काळजी वाहे;
विप्रांसि ह्मणे, 'माझ्या झाले चि नृपाळ काळ जीवा हे.' ६१
कमळवनावरि गजसे द्रुपदावरि धावले बळी वैर[10] ते;
त्यांवरि सज्य करुनि धनु धन्वीश्वर[11] जिष्णु सिंहसा परते. ६२
सरळ सबळ जवळ द्रुम समयीं मिळतां कशास कोदंड[12]?
वाटे, भीम परतला काळ, कवळिला न वृक्ष तो दंड[13]. ६३
शरणागताभिमानी समरोद्यत[14] सर्व विप्र पाहोनीं
अर्जुन बोले, डोले सुरगुरु[15] रोमांचभार वाहोनीं. ६४
'षडरिघ्न[16] तुह्मीं गुरु हो! षडरिजित[17]सद्मासि काय हरिना मीं?

---

१. वेदाचें यश. (विप्राला स्वयंवराचा अधिकार नाहीं अशी वेदाज्ञा आहे; तिचें उल्लंघन द्रुपदानें होऊं देणें ह्मणजे श्रुतियश मळविणेंच होय). २. अन्याया. ३. धनुष्याची दोरी. ४. घटकाभर. ५. प्रज्वलित अग्नीमध्यें. ६. जाळा. ७. ब्राह्मणास वरणें. ८. अन्यायाला कारण जी द्रौपदी तिची. ९. लढाईस तयार झालेल्या राजसमूहानें भयभीत केली आहे बुद्धि ज्याची असा. १०. शत्रु. ११. धनुर्धाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ. १२. धनुष्य. १३. यमदंड. १४. युद्ध करण्याविषयी तयार. १५. बृहस्पती. १६. षड्रिपूंचा नाश करणारे. १७. षड्रिपूंनी जिंकलेल्या लोकांच्या गर्वाला.

[1]अरि हरिनें [2]सुचलावे अघदलनीं बळ उदंड हरिनामीं. ६५
[3]युष्मदभयवर आह्मांकरवीं करवील दुष्ट-मद-नाशा.
साधुपुढें [4]अहिताशा, शंभुपुढें जेंवि दुष्ट [5]मदनाशा.' ६६
भीमार्जुन शत्रूंवरि फिरतां दावी [6]मुकुंद रामातें:
ज्या पाहे त्यासि ह्मणे [7]बळ, 'तूं बहु सुखद सुंदरा! मातें.' ६७
कर्णासीं भीमानुज, शल्यासीं भीमसेन युद्ध करी.
[8]तत्तेजस्तब्ध इतर नृप झाले, जेंवि [9]पंकरुद्ध करी. ६८
रणविस्तर काशाला? [10]हेमाक्ष-रणीं [11]महाकिरी टिकला,
कीं अर्जुन कर्ण-रणीं; अरिस हि बहु तोषवी [12]किरीटिकलीं. ६९
कर्ण ह्मणे, 'विप्रवरा! आनंद दिला तुवां भला आजि;
ऐसी नसे चि पूर्वीं आढळली [13]कामुका मला [14]आजि. ७०
तूं [15]चापवेद, कीं वा [16]भार्गव, कीं शक्र, कीं स्वयें विष्णु?
कीं मजसीं झगडेसा होता सुत एक पांडुचा जिष्णु? ७१
या पांचांमध्यें तूं कोण? वद स्पष्ट, जाणत्या कळतें.
वरि गारसा हिरा परि, त्या [17]कवचें तेज काय हो! [18]मळतें?' ७२
पार्थ ह्मणे, 'मीं कार्मुकवेद नव्हें, राम हीं नव्हे, आहें
विप्र गुरुप्रिय, अस्त्रीं, शस्त्रीं [19]पटु [20]चित्र ह्मणसि कां गा! हें? ७३
गुरुचा प्रसाद ज्यावरि काळास हि तो कदापि आटेना;
वाटे नारायणसा, अजितपरा तत्सुकीर्ति वाटेना.' ७४
या [21]विप्रवेषवासवि-मुखवर्णानीं भरूनियां कर्ण

---

१. चक्र. २. पापनाश करण्याच्या कामीं. ३. तुमचा अभय देणारा वर. ४. अकल्याणाची इच्छा. ५. मदनाची इच्छा. ६. श्रीकृष्ण. ७. बळराम. ८. त्याच्या पराक्रमाने स्तब्ध. ९. चिखलांत रुतलेले. १०. हिरण्याक्ष–**पंत.** ११. आदिवराह–**पंत.** १२. अर्जुनाची युद्धकला. १३. युद्धाची इच्छा करणाऱ्या. १४. युद्ध. १५. [मूर्तिमंत] धनुर्वेद. १६. परशुराम. १७. वरील आच्छादनानें. १८. कमी होतें. १९. कुशल, पटाइत. २०. आश्चर्य. २१. ब्राह्मणाचा वेष धारण केलेल्या अर्जुनाच्या तोंडच्या अक्षरानीं.

परते, पुरतें आणे, 'जय्य[1] नव्हे ब्राह्मतेज[2]' हें कर्ण. ७५
त्या भीमानें हि सुचिर[3] रुचिर[4] समर अमरतोषकर[5] केला;
यत्कीर्तिनें विरेसा दिला जडात्मत्वदोष[6] करकेला[7]. ७६
भीमें शल्य क्षितिवरि कंदुकसा[8] भुजरणांत[9] आपटुनीं,
हांसविले मुनि, न तसे शिशु हि कधीं हास्यरसकथापटुनीं[10].
शल्यपराभव पाहुनि कर्णादिक सर्व शंकले, वर[11] तें
दाविति, परि धैर्य उडे आधीं, मग मद्रपति[12]-कलेवर तें. ७८
नृप ह्मणती, 'हे ब्राह्मण आह्मांला भीड फार वेदाची.
मानधनांसि न साहे वार्ता अपमानजन्यखेदाची. ७९
कोठील ब्राह्मण हे तेजस्वी भीमजिष्णुसे धीट?
शोधूं, बरें करूं, करणें तें न विचारितां नव्हे नीट.' ८०
ऐसें वदोनि गेले नृप निजशिबिरासि[13] कीर्ति हारवुनीं,
झाले म्लानश्री ते द्विजतेजें, जेंवि पुष्पहार वुनीं. ८१
साग्रज[14] जिष्णु हि बहु त्या द्रुपदसुरद्रुप्रसूनमाळेला[15],
सांभाळुनि स्ववस्त्रच्छायेंत क्षिप्र जाय शाळेला. ८२
वदले, 'भिक्षा घेउनि आलों, ये जननि! घे' असें कवि ते,
तच्चिंतातिमिरहृदयपद्मांचे[16] प्रेक्षणीय जे सविते[17]. ८३
शाळेंत पृथा बोले, 'भिक्षा माझ्यासमीप ती ठेवा,
हो तृप्तिदा सुधासी[18], सर्व भ्राते मिळा, सुखें सेवा.' ८४

---

१. जिंकण्यास शक्य. २. ब्राह्मणाचे तेज. ३. फार वेळ. ४. मनोहर. ५. देवांना आनंदकारक. ६. अचेतन देहत्वरूप दोष. ७. गारेला. ८. चेंडूसारखा ९. बाहुयुद्धांत. १०. हास्यरसाच्या गोष्टी सांगण्यांत कुशल अशा लोकांनीं. ११. वरवर ते (धैर्य) दाविति. १२. शल्याचें शरीर. १३. सैन्याच्या तळावर. (छावणींत). १४. वडील बंधु भीम त्यासह. १५. द्रुपदरूप कल्पवृक्षाच्या पुष्पमाळेला (द्रौपदीला). १६. तिची (कुंतीची) चिंता हाच अंधकार आणि हृदय हेंच कमळ यांचे. १७. सूर्य. १८. अमृतासारखी.

नमितां द्रुपदसुतेतें घाडुनि कुंती ह्मणे, 'अहा देवा!
वदल्यें कसें असें, कीं, सर्व भ्राते मिळा, सुखें सेवा.' ८५
मलतें चि वदे सासू, सासूंचा जाहली न परि सून;
कुंती [2]अधर्मभीता मुदितां[3] ही होय वृत्त परिसून. ८६
गौरवुनि धरूनि करीं नेउनि धर्माकडे सुने[4], त्या तें
सांगोनि, पुसे [5]अनृताधर्महर सुयुक्ति त्या सुनेत्यातें[6]. ८७
मातेला समजाउनि धर्म म्हणे, 'अर्जुना! इचा [7]विधिनें
पाणि स्वीकारावा आतां त्वां शक्तिकीर्तिच्या निधिनें.' ८८
जिष्णु म्हणे, '[8]गुरुलंघन अज्ञ जन करो, करी न परि वेत्ता[9],
मीं तों न आपणाला जाणत जाणत करीन परिवेत्ता[10]. ८९
त्वां, भीमें, म्यां, नकुळें, सहदेवें कार्य[11] पाणिपीडन[12], तें
व्हावें क्रमें चि, धर्म्यव्यवहारीं धरु नये चि भीड नतें[13].' ९०
धर्म विचार करी तो, अनुज्यांच्या आपुल्या हि नयना तें
रुचलें स्त्रीरत्न, मनें एक चि धारिलें, त्यजूनि नय नातें[14]. ९१
[15]जनकें हि चुंबिली, जी चुंबावी नंदनें[16] हि नलिनी[17], ती,
धरिली त्या [18]कृष्णारतमतिनीं अति नीचसी च [19]अळिनीती. ९२
मज गंगेत निवाया म्हणति, न चिंतूनि शुद्धि, 'मज्जन हो;'
तैसे चि पांडुसुत त्या लावण्यनदींत, [20]बुद्धिमज्जन हो! ९३

---

१. विकल्पाधीन. २. अनेकपतित्वाच्या अधर्माला भ्यालेली. ३. आनंदित. ४. सुनेला. ५. असत्यरूप अधर्म नाहींसा करणारी. (आपणास खोटें बोलल्याच्या दोषापासून सोडविणारी). ६. उत्तम मार्ग दाखविणाऱ्या (धर्माला). ७. शास्त्रपद्धतीनें. ८. वडिलांचा उपमर्द. ९. जाणता. १०. ज्येष्ठ बंधूपूर्वी विवाह करणारा तो परिवेत्ता. ११. करावें. १२. पाणिग्रहण. (विवाह). १३. नम्रानें. १४. पत्नीपणाचें नातें. १५. बापानें. १६. मुलानें. १७. कम-लिनी. १८. द्रौपदीचे ठायीं रमलें आहे मन ज्यांचें त्यांनीं. १९. भ्रमरांची रीति. २०. बुद्धिमान लोक.

धर्म म्हणे, 'ज्या ध्येया[1] अनुसरले हे स्वबंधु बघवे, तें
धरिलें माझ्या हि मनें[2] कोणास हि न पुसतां चि यच घेतें. ९४
झालें यश जिंकलवया मन, या अन्यया न यश; होगंळितें[4]
जैं भेदें कटक[3], किजे तैं रायें युद्ध काय हो! गळितें[5]? ९५
व्यासोक्ति[6] पूर्वोक्ति[7] असी अस्मद्वृत्ति[8] हि पहा तसी च खरें.
प्रभुच्या कोण न संमत देतो दासांसि कीर्तिचीं चंवरें[9]? ९६
ज्याची हे स्त्री होइल होतिल रिपु त्या स्वबंधुचे अन्य[10];
जो वासिता-सहचर[11] द्विप, होती तदरि[12] मदकरी[13] वन्य.' ९७
धर्म भ्रात्यांसि म्हणे, 'पांचाची हे सती असो भार्या;
श्रुतिची मातेची सम आज्ञा आम्हां नव्हे चि परिहार्या[14].' ९८

अध्याय छत्तिसावा.

प्रभु राम कृष्ण दोघे गेले शाळेसि त्या कुलालाच्या;
तद्भस्मभाग्य[15], भाळीं[16] न बुक्याच्या तें न वा[17] गुलालाच्या. १
सांगुनि नाम, युधिष्ठिर नमिला यमिलालसाकरयशानीं[18];
ध्यावें[19] श्रितशिरिषांहीं[20] ज्यांप्रति, जैसें हरिप्रति ईशानीं. २

---

१. ध्यानास्पद वस्तूला. २. आपल्या मुलास=मदनास. (मदन हा मनापासून उत्पन्न होतो म्हणून त्याला 'मनाचा पुत्र' म्हणतात). ३. हांकून लावणारें कटक=सैन्य. ४. पराभव पावे. ५. धैर्य खचलेल्या (रायें). ६. अ० ३३, गीति १ ते ८ पहा. ७. मागची ८४ वी गीति पहा. ८. सज्जनास मान्य. ९. चामरें. १०. इतर बंधु त्याचे वैरी होतील. ११. हस्तिणीचा सोबती. १२. त्याचे शत्रु. १३. हत्ती. १४. उल्लंघन करण्याजोगी. १५. त्या कुंभारवाड्यांतील राखेचें भाग्य. १६. कपाळीं. (नशीबीं). १७. अथवा. १८. जितेंद्रिय योग्यांनीं इच्छा करण्याजोगी यशें ज्यांचीं त्यांनीं. १९. आश्रितांच्या अनुसरणारांनीं. २०. सहयानीं.

म्हणति पृथेला, 'आत्याबाई! नमिताति हे तुला भाचे.'
यत्पदरजांहुनि[1] उणे इष्टाच्या सर्व हेतु[2] लाभाचे. ३
हरि भीमासि नमी, दे आलिंगन जिष्णुला, तया यमळ[3]
नमिति; वृकोदर भेटे रामा, यांचितनें चि जाय मळ[4]. ४
कुंती म्हणे, "असे तों ताप न, अमृताब्धिची हरी[5] लहरी[6],
झालें चि, म्हणत होत्यें मीं जें कीं, 'व्यसन हें हरील हरी.' ५
या दिनतुळेसि[7] पावे न दिवाळी, पाडवा हि न, न दसरा;
आम्हांसि भेटलां, हें तेंवि, जसा वाळतां चि वन-द[8] सरा[9]. ६
हे द्वारका, न भार्गवशाळा[10], मज भेटलें चि माहेर;
आहे रक्षाव्रतरुचि[11] करुणा तुमच्या चि आंत बाहेर." ७
ज्याच्या स्वरोमकूपीं[12] सतत सुखस्वस्थ[13] सत्यपांड[14] वसे,
धर्म म्हणे त्या प्रभुला, 'कळलों हे कोंवि सत्य पांडवसे?' ८
कृष्ण म्हणे, "असतां ही गूढ कसा अग्नि भारता! कळतो?
ओंकळिला[15] मृगमद[16] जरि बहुयत्नें वास काय आकळतो? ९
लोपे कोंवि[17] न कुवासें[18], पावे ख्यातीस मंद न सुवासें[19],
कळतो चि जाणत्याला सर्वतरुश्रेष्ठ चंदन सुवासें. १०
आहेत वीर बहु जरि, परि भेदाया पणा असाध्या या
निपुण तुम्हीं च, मज इतर नाहीं जी! आपणाअसा[20] ध्यांया[21]. ११
व्यसन चुकविलें, पहिला लोकीं हा लाभ साजिरा, ज्या जी
प्रथम असावी ती ही कीर्ति मिळाली च आजि राज्याजी! १२

---

१. ज्यांच्या पायांच्या धुळीहून. २. कारण. ३. नकुल, सहदेव. ४. पाप. ५. कृष्ण. ६. लाट. ७. दिवसाच्या तुलनेस. ८. मेघ. ९. सरोवराला. १०. कुंभार शाळा. ११. रक्षणाच्या व्रताची आवड. १२. रोमरंध्राचे ठायीं. (येथील 'स्व' निरर्थक दिसतो). १३. सहजपणानें स्वस्थ. १४. सत्य लोकाचा पालन कर्ता ब्रह्मा, त्याचें अंड=ब्रह्मांड. १५. आवरिला. १६. कस्तूरी. १७. शहाणा. १८. वाईट वासानें. १९. चांगल्या वासानें. २०. आपणासारखा. २१. ध्यान करावा, चिंतावा.

वाटे, म्हणेल त्यांची[1] मति त्यांला[2] कीं, 'तुम्हीं नभा उखळा'
मूर्ख भलतें चि करिती, सज्जन ही आवडे न भाउ खळा. १३
वृद्धि असावी तुमची, शत्रूंचे सर्व गर्व हरपावे;
व्यसनीं बुडवूं पाहति खळ ज्यां, त्या सज्जनांसि हर पावे. १४
द्यावा निरोप आम्हां, झालों भेटोनि आज सानंद.
धर्म तुम्हांला व्यसनीं रक्षक, मज साग्रजा जसा नंद. १५
प्रिय आमुचे बहिश्चर[3] पंचप्राण[4] चि तुम्हीं; न अस्वहित[5]
कोणही ही होवूं दे; भवद्वन[6] स्वहित, अन्य अ-स्वहित." १६
ऐसें वदोनि ते प्रभु[7] करिती कोणांसि न कळतां गमन;
मग भिक्षान्नें केलें रात्रौ त्या साधुनीं क्षुधाशमन. १७
राहोनि गुप्त धृष्टद्युम्नें तच्छोध लाविला आंगें[8].
त्यातें द्रुपदनृप पुसे, 'वत्सेची गति कसी? सुता! सांग.' १८
धृष्टद्युम्न म्हणे, 'ज्या पुरुषें नेली स्वसा महाभागें[9],
गेलों कुलालशाळेप्रति शोध करावया तयामागें. १९
ते पांच बंधु, आहे माता त्यांची जसी सुरी[10] तीतें
त्यांतें पाहुनि झालों हृष्ट विलोकूनि ही सुरीतीतें[11]. २०
त्यांचें विलोकिलें म्यां तैसें कोठें हि दिव्य तेज नसे;
आश्चर्यरूप पांच हि न पहावे ते धरापते! जनसे[12]. २१
भिक्षान्न त्यांसि वाढुनि, मग कृष्णा तें चि जेविली नमुनी,
गमलें नसेल तैसें सुख त्यां, ब्रह्मीं हि जे विलिन मुनी. २२
त्यांच्या चि पायथां ती निजली; ते राशि रत्न[13]-हेमाचे
गणिले कुशशयनीन[14] चि कृष्णेनें हे पलंग, हे माचे. २३

---

१. दुर्योधनाची. २. दुःशासनादिकांला. ३. शरीराबाहेर संचार करणारे. ४. प्राण, अपान, व्यान, उदान आणि समान असे शरीरांतील पांच प्राण (वायु) आहेत. ५. प्राणनाश. (असु+अहित). ६. तुमचें रक्षण. ७. कृष्णबळराम. ८. स्वतः. ९. महाभाग्यवान् पुरुषें. १०. देवकी. ११. सदाचारातें. १२. सामान्य लोकांसारखे. १३. रत्नें आणि सुवर्ण यांचे. १४. दर्भशय्येहून उणें.

मज त्यांच्या[1] शौर्यादिव्यवहारीं क्षत्रियत्व आढळलें;
जन्हि भिक्षुवेष शिव[2] तरि, तेज तया त्यजुनि काय गा! ढळलें?
न जळाले पांडव ते, होईन चि सत्यतर्क[3] बहुधा मीं;
न विशेष[4] विप्रवेषीं त्यांच्या[5] दिसतो, विशेष बहु धामीं.[6]' २५
राजा म्हणे, 'असो हा वत्सा! तव सत्य तर्क रे! तें हो,
जें दमयंतीजनका[7] सुख; मुख हें पात्र शर्करेतें[8] हो.' २६
प्रातःकाळीं धाडी मग पार्षत[9] त्यांकडे पुरोध्यासें[10].
'देवद्विजप्रसादें' तो हि म्हणे, 'नृपतिचा पुरो ध्यास.' २७
त्यांसि[11] उपाध्याय म्हणे, 'स्वयशोर्थ[12] करा कृपा, सकळ वाहो
आधि[13] महासुखपूरें[14], कुळ नाम तुम्हीं नृपास कळवा हो! २८
झाला द्रुपद बहु सुखी, आजि तुम्हां न्हाणणार[15], कनकानें
पूजील, पूजिले ते जैसे दशरथकुमार जनकानें. २९
वाटे, होता अर्जुन वर व्हावा, तो चि काम पुरला हो!
बुध हो! निजकुळ कळवा, हें मिथिळेच्या[16] यशासि पुर लाहो.' ३०
पूजुनि धर्म म्हणे, 'कां नृप करितो खेद? जें गत न ये तें.
हा पण, कीं लक्ष्याचा भेदक जो, तो चि योग्य तनयेतें. ३१
जालें तें चि, मनोरथ पुरला असतां किमर्थ हा शोध?
समजा मनीं, कसें यश मेळविता अकुळें[17] भलतसा योधें[18]?' ३२
यापरि धर्म वदे, तों द्रुपदें प्रेषूनि[19] आप्त 'जेवा या,'
ऐसे प्रार्थुनि नेले, गेले स्वरथीं बसोनि जेवाया. ३३

१. त्यांच्या युद्धादिकांसंबंधानें झालेल्या गोष्टींत. २. ईश्वर–पंत. ३. खरा आहे तर्क ज्याचा असा. ४. विशेष प्रकारचा गुण. ५. अर्जुनाच्या. ६. तेजामध्यें. ७. भीमराजास. ८. साखरेतें. (मुखांत साखर पडो=तुझें बोलणें खरें होवो). ९. द्रुपद. (पृषतपुत्र). १०. उपाध्यायास. ११. पांडवांस. १२. आपली कीर्ति वाढावी यास्तव. १३. मनोव्यथा. १४. महासुखाच्या पूरानें. १५. न्हाऊं घालणार. १६. ही जनकराजाची नगरी. १७. कुलहीन. १८. योद्धा. १९. पाठवून.

ऐकुनि धर्मोक्त पुरोहितवदनें इष्ट होय तो लेश,
चिंताब्धिमग्नमतिभूद्धारा[1] योजी उपायकोलेश[2]. ३४

ज्या ज्या वर्णा[3] जें जें व्यवहारा योग्य वस्तु सर्व हि तें,
तद्दृष्टीस पडेसें मांडविलें पार्षतें सुधी[4]-महितें. ३५

वर्णपरीक्षार्थ असें केलें कीं वस्तु जें तयां इष्ट
त्यावरुनि जाति त्यांची जाणावी ते अशिष्ट कीं शिष्ट. ३६

पाहुनि त्यांसि जन म्हणाति, 'अहा! पहा हो अहो! अजि! नर[5]हि तें
उडविति सुरत्व रूपें; करितिल हे काय कीं अजि नरहितें!' ३७

द्रुपदा ते द्रुप[6] दाते स्वर्गींहुनि वाटले गृहा आले;
आधीं तें आधींतें[7] तद्दर्शन नुरवि, सर्व ही धाले[8]. ३८

बसतां वरासनीं[9] कीं भोजन करितां न शंकले चुकले.
श्रीमद्गुणवत्त्वें[10] ते पांडुतनय जिष्णु[11]-विष्णुसीं तुकले[12]. ३९

त्या विविधवस्तुमध्यें जें जें धनुरादि वस्तु समर[13]-हित,
तिकडे चि ते पहाति, जैसे विषयांकडे चि शम[14]रहित. ४०

असकृत्[15] भागवत[16] जसें मुमुक्षुहीं[17] धीरजनकृतस्तुतिहीं[18],
अवलोकिलें, धरुनियां बहु आदर संगरार्ह वस्तु तिहीं. ४१

---

१. चितारूप समुद्रांत बुडालेली जी बुद्धिरूप पृथ्वी तिच्या उद्धाराला. २. (उपायरूप) महावराह—पंत. ३. जातीला. (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र असे चार वर्ण आहेत). ४. सुज्ञांस मान्य अशा द्रुपदानें. ५. अन्वयार्थ—नर हि [आपल्या] रूपें ते सुरत्व उडविति=हे पांडव मनुष्य असून [आपल्या] रूपानें देवपणाचा (अर्थात देवांचा) तिरस्कार करितात. (हे पांडव देवांपेक्षां हि सौंदर्यानें अधिक आहेत हा भावार्थ). ६. कल्पवृक्ष. ७. मनोव्यथांतें. ८. तृप्त झाले. ९. श्रेष्ठ आसनावर. १०. श्रीमंतांच्या गुणांनी संपन्न असल्यामुळें. ११. इंद्र. १२. तुलना पावले. १३. युद्धोपयोगी. १४. मनोनिग्रहरहित, विषयी लोक. १५. वारंवार. १६. श्रीमद्भागवत ग्रंथ. १७. मोक्षार्थी जनांनीं. १८. सुज्ञ लोकांनीं केली आहे स्तुति ज्यांची त्यांनीं. (हें मुमुक्षु व तिहीं यांचें विशेषण).

नृप, तच्चेष्टितें[1] पाहुनि विप्र न ते, पांडुसुत, असें समजे.
सुवासि झांकिले ही कळति गुण ख्यात[2] मृगमदासम[3] जे. ४२
धर्मासि मग म्हणे, 'हो! पूर्ण करा सर्व कामना, मातें
सांगा स्वनाम, सांगति जैसे गुरुराज रामनामातें. ४३
माझें मानस आहे तुमच्या बहु साभिलाष[4] कुलनामीं,
पावेन श्रवण करुनि पीतामृततुष्टपुष्टतुलना[5] मीं. ४४
विधिनें करीन कन्यादानमहोत्सव, ह्मणून कामातें
पुरवा हो! पुर[6] वाहो सुखपुरीं पर[7] ह्मणू नका मातें.' ४५
धर्म म्हणे, 'नरनाथा! युष्मत्कृत[8] तर्क जे न ते लटिकेः
तज्ज्ञातज्ञपरीक्षेमाजि[9] पळ हि घृतपणें[10] न तेल टिके. ४६
भूदेव[11] नहों, क्षत्रिय आम्हीं श्रीपांडुराजसुत, राया!
हा विप्रवेषसेत्ववलंब[12] व्यसनार्णवासि[13] उतराया. ४७
ओळख गा! ओळ[14] खगावरि[15] घनसा, राजसत्तमा! राया!
हे ते चि, जपत होता ज्यां तो[16] मदमद्यमत्त[17] माराया.' ४८
द्रुपद म्हणे, 'मीं च सुखी, न असा पावोनि अन्य कामातें,
झाली ताराया शतपुत्रवरा[18] धन्य कन्यका मातें. ४९
व्यसनीं सहाय झाला रामाला काननांत[19] वानर ही,
होइल सहाय मग तुज भीष्माच्या कां न नातवा नर ही? ५०
विहितें[20] चि सत्कार्यार्थें[21] स्वप्राणांचा विनाश पंथकीरतां[22].
दैवाधीन सकळ, परि मज तें भय दाविना शपथ करितां.' ५१

---

१. त्यांचें आचरण. २. प्रख्यात. ३. कस्तुरीसारखे. ४. इच्छायुक्त. ५. अमृतप्राशनानें जो तुष्ट आणि पुष्ट झाला त्याची समता. ६. नगर. ७. परका. ८. तुम्हीं केलेले. ९. तें जाणणारे व न जाणणारे यांच्या परीक्षेंत. १०. तूप म्हणून. ११. ब्राह्मण. १२. ब्राह्मणवेषरूप सेतूचा आश्रय. १३. संकटरूप सागरास. १४. वळ. (प्रसन्न हो). १५. पांखरावर. (चातकावर). १६. दुर्योधन. १७. मदरूप मद्यानें मस्त झालेला. १८. शंभर पुत्रांपेक्षां श्रेष्ठ अशी. १९. अरण्यांत. २०. योग्य. २१. साधूंच्या कार्यासाठीं. २२. स्वीकारतां.

करुनि समाधान असें पंचायतना[1]परी च तो भावें
पूजी पांडुकुटुंबा; सुज्ञ पूज्यासि कां न लोभावें? ५२
'पाणिग्रहण करावें कृष्णेचें अर्जुनें विधानानें,'
हें धर्माप्रति म्हणतां द्रुपदानें प्रीतिच्या [2]निधानानें, ५३
धर्म म्हणे, 'मीं आधीं मग भीमप्रभृति बंधु हे तीतें
विधिनें धरितील करीं, धरिति जसे वीर एक [3]हेतीतें.' ५४
द्रुपद म्हणे, 'धर्मज्ञा! सविधि वरावी तुवां चि, अथवा हे
एकें चि [4]युष्मदनुजें; म्हणसी ऐसा जगीं न पथ वाहे.' ५५
धर्म म्हणे, 'मातेची आज्ञा आम्हां नृपा! श्रुतिसमान;
धर्मज्ञ साधु देती मान गुरूक्तिस, जसा श्रुतिस मान. ५६
बहुतां ऋषींस भजली [5]जटिलाख्या गौतमी, तथैव सती
[6]वार्क्षी [7]दशप्रचेतःस्त्री, यत्कीर्तीस सत्सभा [8]वसती.' ५७
धर्मोक्तें वक्ता परि केवळ पांचाळ [9]कोंडला: गावें
[10]तत्कालागत-शुकगुरु-सद्यश, तेथें चि तोंड लागावें. ५८
द्रुपदातें एकांतीं नेउनियां [11]देवगुह्य सांगाया,
व्यास म्हणे, "धर्माचें शुचि मत, होसी न मान्य कां गा! या?
पूर्वी सत्रीं [12]दीक्षित यम असतां राहिलें [13]प्रजाशमन,
त्यास्तव [14]सेंद्रसुरांचें इच्छी [15]अमरप्रजाविनाश मन. ६०

---

१. शिव, विष्णु, सूय, गणपति, आणि देवी यांच्या समूहास 'पंचायतन' म्हणतात. २. स्थानाने. (द्रुपदानें). ३. तरवारीते. ४. तुझ्या धाकट्या बधूने. ५. जटिला ही गौतमऋषींची कन्या; ती सर्व धर्मरक्षकामध्ये श्रेष्ठ असून सात ऋषींची भार्या होती. ६. वृक्षापासून उत्पन्न झालेली मारीषासंज्ञक कन्या. ७. प्राचीनबर्हिराजाचे समुद्रकन्या सवर्णा हिच्या ठायीं झालले जे प्रचेतःसंज्ञक दहा पुत्र, त्यांची स्त्री. ८. राहण्याचे ठिकाण. ९. कुंठित झाला. १०. त्या च वेळी [तेथें] आलेल्या व्यासाचें उत्तम यश. ११. देवांचें रहस्य. १२. ज्याने यज्ञदीक्षा घेतली तो. १३. प्रजा मारण्याचें काम १४. इद्रासहित देवांचें. १५. मृत्युरहित झालेल्या प्रजांचा नाश.

विधि विनविला तिहीं, तो सांगे सत्रीं यमाकडे जावा,
येतां विलोकिली श्रीगंगा-स्रोतांत[1] ऐश्वरी[2] माया. ६१
हेमाब्ज[3] येत होतें वाहत त्याचा करावया शोध,
एकाकी[4] शक्र तिथें अवलंबुनि देवसिंधुचें[5] रोधं[6]. ६२
गंगेंत पावकद्युति[7] योषा[8] दूरूनि देखिली रडती.
तीचे, होती कांचनपद्म, जळीं अश्रुबिंदु जे पडती. ६३
शक्र म्हणे, 'कोणाची तूं, दुःखा पात्र दुःसहा यर जी'?
ती 'सांगूं काय?' म्हणे, 'पुसतां चि तरि स्वयें[9] पहा या[10] जी!'
स्त्रीसह जातां हरि[11] गिरिवर[12]शिखरीं अशनिला[13] करीं वाहे.
सिद्धासनस्थ अक्षक्रीडारत[14] दिव्य दंपती[15] पाहे. ६५
दावि प्रभुत्व[16] शब्दें तों त्या पुरुषें[17] विलोकिला मात्र,
झाला स्तंभितगात्र[18] छात्र[19] गुरूचा[20] भयाब्धिला[21] पात्र. ६६
त्या स्त्रीस म्हणे तो प्रभु[22], 'आण पुढें फार दावितो बळ हा.'
स्त्री स्पर्शतां चि पडला छिन्नांघ्रिद्रुम[23] जसा तसा बळहा[24]. ६७
आज्ञा करूनि करवी त्यां[25] हातीं दूर अद्रिच्या शिखरा.
तेव्हां शक्र समजला कीं, हा चि प्रभु बळांबुराशि[26] खरा. ६८
शिखरपिधानापनयन[27] करितां चि गुहेंत [28]तो पुरुष चवघे[29]
पाहे बहुतेजस्वी, मंजूषेमाजि मणि[30] तसे अवघे. ६९

---

१. प्रवाहांत. २. ईश्वराची (माया=अद्भुत कृति.). ३. सुवर्णकमल. ४. एकटा. ५. गंगेचें ६. तीर. ७. अग्नीसारखी तेजस्वी. ८. स्त्री. ९. स्वयें या. १०. अजि! ११. इंद्र. १२. श्रेष्ठ पर्वताच्या शिखरावर. (हिमालयावर). १३. वज्राला. १४. फांसे खेळण्यामध्यें निमग्न. १५. जोडपें. (शिवपार्वति). १६. सत्ता. १७. शंकरानें. १८. स्तब्ध झालें शरीर ज्याचें असा. १९. शिष्य (इंद्र.) २०. बृहस्पतीचा. २१. भीतीच्या समुद्रीला. (अतिशय भीतीला). २२. ईश्वर. (शंकर). २३. ज्याचीं मुळें तुटलीं आहेत असा वृक्ष. २४. इंद्र. (बलनामक राक्षसास मारणारा). २५. त्या इंद्राच्या. २६. बलसागर. २७. शिखर हेंच पिधान (झांकण) त्याचें अपनयन (दूरीकरण). २८. हे चारी पुरुष पूर्वींचे इंद्र होत. २९. पेटीमध्यें. ३०. रत्नें.

‘चौघांत पांचवा हो’ ह्मणतां, हरि त्या महेश्वरां[1] कुपिता
नमुनि म्हणे, ‘विश्वगुरो! होताति कु-पुत्र परि नव्हे कु-पिता.
देव ह्मणे, ‘रे! यावरि अप्रमत्त तुह्मीं कदापि व्हाना कीं?
जा, होउनि नर, भूभरें[2] हरुनि पुन्हा वासयोग्य[3] व्हा नाकीं[4]. ७१
बहुभोगासक्त तुह्मीं नव्हतां चि मदर्चनीं[5] बरे जागे[6],
पांचांसि दिली स्वश्री[7] हे स्त्री[8]; मुलि! तूं हि जन्म घे, जा गे!’
ती कृष्णा, हे पांडव झाले ते पांच इंद्र मानव, रे!
त्वत्कन्येचे पांच हि होणार चि हे नरोत्तमा! नवरे. ७३
तैसे चि भूमिभरपरिहारार्थ सहाय यांसि लोकेशें
सित असित कच दिले, बळ शुक्लें, कृष्णें हि कृष्ण तो केशें[9].”
सांगोनि देवगुह्य, व्यास स्वकमंडलुस्थ तीर्थजळ
लावुनि नयनीं देता झाला द्रुपदासि दिव्यदृष्टि पळ. ७५
शक्रांश एक, पहिले च्यार; असे इंद्र पांच त्या रूपें
अवलोकिले प्रसादें मुनिच्या तत्काळ पार्षतें भूपें. ७६
मुनिला नमुनि विमोहद्रुपदें[10] स्वीकारिली तदाज्ञा ते.
कन्या पांचांसि दिली; झाले बहु हृष्टधी[11] तदा ज्ञाते. ७७
द्रुपद पृथेसि म्हणे, ‘म्यां वरिले कुरुकीर्तिहेतु[12] जामाते,
परि पाळावी दिधली कन्या सेवेसि हे तुज्या माते!’ ७८

---

१. शंकराला. २. पृथ्वीचा भार. ३. राहण्यास योग्य असे. ४. स्वर्गीं. ५. माझ्या पूजेविषयी. ६. जागृत, सावध. ७. स्वर्गलक्ष्मी. ८. इंद्रास घेऊन शंकराकडे गेलेली स्त्री. ९. भगवान नारायणानें. [शंकराच्या आज्ञेप्रमाणें च (७१ वी गीति पहा.) भगवान् नारायणाने हि ह्या पांची इंद्रांना आज्ञा केली व त्यांना सहाय्य करण्यासाठीं सित=पांढरा व असित=काळा असे आपले दोन केश उपटून यदुकुळांत टाकले. तेव्हां श्वेतकेशाचा अवतार बळराम व कृष्णकेशाचा श्रीकृष्ण झाला अशी कथा आहे]. १०. पांच पांडवाशीं एका मुलीचा विवाह कसा लवावा याविषयींचा मोह ज्याचा दूर झाला आहे अशा द्रुपदानें. ११ अत्यंत संतुष्ट आहे मन ज्यांचें. १२. कुरुकुळाच्या कीर्तिस कारणीभूत असे.

कृष्णें पांडव गज-रथ-हय-दासी-दास-रत्न-धन-दानें
गौरविले ऐसे ज्यां पाहुनि व्हावें सलज्ज धन[1]दानें. ७९
पांडववृत्तश्रवणीं स्वउर क्षाळुनि [2]उदश्रुबिंदूनीं
गेले स्वयंवरागत नृप, [3]भीष्मास हि मनांत निंदूनीं. ८०
दुर्योधन कर्ण शकुनि बहु निंदुनि त्या [4]पुरोचना यवना
[5]भवना गेले, लावुनि वैर हरीसीं [6]करी जसे स्व-वना. ८१

अध्याय सदतिसावा.

विदुर म्हणे, '[7]राज्याजी! [8]कौरव उदयासि पावले जाणा,'
धृतराष्ट्र म्हणे, 'कृष्णेसह [9]मन्नमना [10]सुयोधना आणा.' १
[11]क्षत्ता म्हणे, 'नृपाळा! नमना आतां चि आणितों, पण ती
पांडवभार्या कृष्णा आहे [12]निजपितृपुरीं, असें म्हणती.' २
अंध म्हणे, 'गा! विदुरा! झालें हें वृत्त अमृत कानांतें.
जें द्रुपदासीं घडलें तें न यशस्कर गमेल कां नांतें? ३
[13]यांच्या [13]त्यांच्या ठाई समता ममता न [14]तातता दुसरी,
तत्सुख मत्सुख, हे तनु होत चि होती [15]तदाधिनें [16]उसरी.' ४
विदुर म्हणे, '[17]गा! [17]बापा! बुद्धि असावी असी च आर्याची;

---

१. कुबेरानें. २. नेत्रांतन जे अश्रुबिंदु बाहेर आले त्यानीं. ३. त्यानीं धृतराष्ट्राची तर निंदा केली च; पण भीष्माची हि केली. ४. लाक्षागृहासकट पांडवांस जाळून टाकण्याची कामगिरी याच्याकडे होती. ५. गृहाला. ६. हत्ती. ७. हे राजा धृतराष्ट्रा! ८. (विदुरमतें) कुरुकुलोत्पन्न पांडव; (परंतु धृतराष्ट्रमतें) स्वपुत्र. ९. मला नमन करण्याकरितां. १०. दुर्योधनाला. ११. दासीपुत्र. (विदुर). १२. आपल्या बापाच्या नगरीं. १३. कौरवांच्या व पांडवांच्या. १४. पितृत्व. १५. त्या पांडवाच्या चिंतेने. १६. सुकविलेल्या अळु इत्यादि भाज्या. (तनु वाळून शुष्क होत होती असा भावार्थ). १७. पाठांतर—**शतवर्षे.**

या लोकीं परलोकीं संपत्तीहूनि हे चि कार्याची[1]. ५
नसतां विदुर, सुयोधन धृतराष्ट्राला म्हणे, ' अहो! तात!
मज बहु दुःखद तुमचे आतांचे मंत्रवर्ण[2] होतात. ६
करिसि सपत्नगुणस्तुति[3]; मानिसि रिपुवृद्धिला स्ववृद्धि नृपा!
व्यर्थ अपत्यें कां हीं? कांहीं यांवरि कसी नसे चि कृपा?' ७
प्रज्ञाचक्षु म्हणे, ' मज पडतो संकोच फार विदुराचा,
सर्व[4] हि हेतु सुखाचा स्वापत्यांच्या तसा न विधुराचा[5]. ८
पांडवगुणवर्णन तें विदुरमनोधारणार्थ हें साचें;
वरि सरस, आंत नीरस मद्भाषण मित्र[6] होय फेंसाचें. ९
इनकांत[7] काय येतो मंदाक्षाच्या[8] त्यजूनि काच मना?
मज हित तूं चि, न धर्म, प्राणांच्या तो करील आचमना[9]. १०
दुष्कर हि करीन, वदा धरिला स्वमनांत निजहितोपाय;
छेदावा गतिहेतु[10] हि जो विषरुग्दुष्ट[11] निज हि तो पाय.' ११
स्वमत सुयोधन सांगे, ' भेदावा[12] द्रुपद भूरिधनदानें[13];
येणें कोण चळेना? काय महातरु चळेल न नदानें? १२
कीं जें अन्योन्य असे पावेल प्रेम अंत, राया! तें.
जेणें योजावें त्या पांचांत स्त्र्यादिअंतरायातें[14]. १३
कीं भीम मारवावा देवुनि क्ष्वेड[15] हें चि भद्र[16] हित,
मरतील चि, वांचोनि हि काय? शव[17] चि ते समस्त तद्रहित[18].'

---

१. कामाची, उपयोगाची. २. मसलतीचीं अक्षरें (बोलणी). ३. शत्रूंच्या गुणाची स्तुति. ४. पित्रादि–**पंत.** ५. संकटाचा, दुःखाचा. ६. फेसाचे मित्र=फेंसासारिखे दिसावयास सरस परंतु वस्तुतः नीरस. ७. सूर्यकांत. ८. मंद दृष्टी ज्याची त्याच्या. ९. तो माझे प्राण घेईल, असा भाव. १०. चालण्याच्या उपयोगी असा. ११. विषयुक्त रोगानें दूषित झालेला. १२. फितूर करावा १३. पुष्कळ द्रव्याच्या देणगीनें. १४. स्त्रियादिक विघ्नातें. १५. विष. १६. कल्याण. १७. प्रेत. १८. भीमरहित.

ऐशा सांगे तो खळ मूर्ख पित्याजवळि नैककूपाया,[1]
सुविचारहंस भेटति कैसे कुविचारभेककूपा[2] या ? १५
कर्ण म्हणे, 'राया ! हें व्यर्थ, जसें बुद्धिहीन मृगपोर[3]
योजावें पढवुनि वधयुक्ति विदारावयासि मृगपोर[4]. १६
तों वणवा विझवावा, जों भेटि तया दिली नसे वातें;
यदुबळ न भेटतां अरि मारा, जें अन्य मत न सेवा तें. १७
ऐसें स्वमत तुम्हांला कथितों मीं आप्त म्हणुनि मायेनें.
मज आजि आजिनें[5] फळसिद्धि दिसे जसि, तसी न मायेनें[6].'
धृतराष्ट्र म्हणे, 'कर्णा ! कथितो शक्रासि जीवं[7] जेंवि हित,
कीं यदुवरासि[8] उद्धव, सांगशि मज तूं तसें चि जें विहित.' १९
मग भीष्म-द्रोण-विदुर संमत घ्याया समीप आणविले.
त्यांला वृद्ध[9]-सुयोधन-कर्णांनीं निजविचार जाणविले. २०
गांगेय म्हणे, 'वत्सा ! गांधारीनंदना ! स्वभावांसीं
न बरा विरोध दुष्टांसीं हिं[10]; करिल कोण सुस्वभावांसीं[11] ? २१
मज ते तुम्हीं सम, जसा धृतराष्ट्र, तसा चि पांडुराजा गा !
कुरुवंश हा जयास्तव सुयशा डिंडीरपांडुरा[12] जागा[13]. २२
तुमचें तसें चि त्यांचें राज्य; तयां भाग द्या सम; न्यूनें[14]
अंशें, अनिष्ट, धरितां धन्व करीं अर्जुनें समन्यूनें. २३
वैरें भस्म करावें न कुरुकुळा, जेंवि कानना दावें[15];
यश सुख पुण्य मिळे, मग बंधूनीं नीट कां न नांदावें ? २४

---

१. अनेक दुष्ट उपायाला. २. दुष्ट विचाररूप बेडूक आत असलेल्या विहिरीला (दुर्योधनाला). ३. हरिणबालक. ४. सिंहहृदय–**पंत**. ५. युद्धानें. ६. कपटानें. ७. बृहस्पति. ८. श्रीकृष्णासि. ९. वृद्ध धृतराष्ट्. १०. दुष्टांसीं हि स्वभावासीं. ११. चागला स्वभाव ज्यांचा अशासीं. १२. फेंसाप्रमाणें शुभ्र अशा सुयशा. १३. स्थान. (पात्र). १४. अन्वयार्थ—न्यूनें (कमी—उण्या) अंशें (असम राज्यभाग दिल्यानें) समन्यूनें (सक्रोधें) अर्जुनें धन्व (धनुष्य) करी धरितां अनिष्ट [होईल]. १५. वणव्यानें.

सामजळें[1] प्रक्षाळा, व्याकुळ करितें महापयश[2] मातें
तप्त[3] हि सन्मन धरितें पुनरपि वरितें महापय[4] शमातें[5]. २५
साधील[6] हरि[7]-मुखीं ही कोण्ही घालूनि हात कवळा[8] हो!
दुर्मिळ पांडुसुतामिष[9], न तुम्हीं व्हा आत्मघातक, वळा हो!'
द्रोण म्हणे, 'धृतराष्ट्रा! पुसतां, जें युक्त तें चि सांगावें;
सुजनीं, सुजनें त्यागुनि हरिगीत, ग्राम्यगीत[10] कां गावें? २७
तिकडे सामपटु[11] पुरुष शीघ्र तुम्हांकडुन आत्मसम जावा,
द्या अर्धराज्य त्यांला, आणा, चित्तीं शिरोनि समजावा[12]. २८
धाडा उत्तम वस्त्रें रत्नालंकार हार अथवा जी
हे संपत्ति समर्पा, प्रेषा[13] पत्ति[14], द्विपेंद्र, रथ, वाजी[15].' २९
कर्ण म्हणे, "मेळउनि प्रभुपासूनि[16] प्रभूत[17] धन मान,
बहु अंतरंग[18] होउनि करिति[19] स्वार्थार्जनीं[20] न अनमान. ३०
प्रभुचें न कथिति, आपण यद्यपि नयधर्मपटु, तथापि हित;
अद्भुत हितशत्रुत्व[21] न उमजे सद्रीतिसत्कथापिहित[22]. ३१
शठमित्रमंत्रपान[23] प्राज्ञमतें परम विषम[24] रायाला;
हें घडतां नलगे चि प्राशावें इतर विष मरायाला. ३२
शिष्ट म्हणति, 'दिष्ट[25] खरें सुखदुःखद विष्टपीं[26],' दुजें इष्ट,

१. सख्यरूप उदकानें. २. मोठा अपकीर्ति. ३. संतापलेले (पक्षीं) कढलेलें. ४. दूध. ५. शांतीतें (पक्षीं) शीतत्वातें. ६. मिळवील. ७. सिंह. ८. ग्रासाला, घासाला. ९. पांडवरूपी मांस. १०. अश्लील, बीभत्स असें गीत. ११. सख्य घडवून आणण्यांत कुशल. १२. समजूत करा. १३. पाठवा. १४. पायदळ. १५. घोडे. १६. राजा धृतराष्ट्रापासून १७. पुष्कळ. १८. जिवलग. १९. [भीष्मद्रोण] करितां. २०. स्वतांचा मतलब साधण्यांत. २१. हित दाखवून केलें जाणारें शत्रुत्व. २२. उत्तम रीति आणि उत्तम कथा यानीं आच्छादित असें (हितशत्रुत्व). २३. लबाड मित्रांच्या मसलतीचें सेवन, (त्याच्या मसलतीप्रमाणें वागणें). २४. संकट. २५. दैव २६. जगत्-पंत.

किंवा अनिष्ट करितें[1] मिष नसें, अन्य कल्पन[2] क्लिष्ट[3]. ३३
लोकांत सावधपणें शब्दें हित अहित ओळखा, वागा,
दुर्योधना! सख्या बहु बोलुनि म्यां काय बोळ खावा गा?"
द्रोण म्हणे, 'आम्हीं हितशत्रु, न तूं, सुप्तसर्प[4] तुडवाया
सांगसि जो दाटूनि व्यसनविषमहार्णवांत[5] बुडवाया. ३५
रे कर्ण! दीर्घदर्शी[6] जो तो चि मनुष्य, अन्यथा नरसा
दिसला तऱ्हि पशु, ज्या दे, मातेचें त्या न अन्य थान रसा. ३६
सेवि तया वृद्धाचें मंत्रित हितें[7], हितें तसें न तरुणाचें;
विष म्हणसि कसें त्याला, अमृताधिक उक्त जें सकरुणाचें? ३७
झाला असतां प्राप्त क्षयनामा[8] काळवल्लभ[9] व्याधी[10],
क्षीणायुला[11] चि वाटे वैद्याची स्वाहिता[12] चि भव्या धी.' ३८
विदुर ह्मणे, 'दादाजी! करिताहे ज्यासि आ पतित[13] ऊनीं[14],
पाजिलिया हि धरावें तिळभरि हि न तें चि आप[15] तितवूनी[16].
तैसें चि हें; गुरूक्ता तापत्रयतप्त[17] सुज्ञ आ पत्करी[18],
जड[19] चि न घे, ज्याची[20] करि अमृत न सुरसिंधुचें[21] हि आप सरी[22].
भीष्मोक्तासि न देसी मन, देउनि काय त्यांविना[23] कर्णे[24]?
गुरुसूक्तासि[25] हि तुमचा हितकरवर[26] सूक्त मानिना[27] कर्ण. ४१

---

१. करणारे. २. कल्पना, तर्क. ३. असंगत, अयुक्तिक. ४. निजलेला साप. ५. संकट हेच विष, त्याच्या मोठ्या समुद्रात. ६. दूरवर विचार करणारा. ७. हितकर ८. क्षय नावाचा. ९. काळाचा मित्र. १०. रोग. ११. ज्याचें आयुष्य सरले त्यास. १२. आपल्या अकल्याणाची. १३. पडलेला. १४. उन्हामध्ये. १५. पाणी. १६. चालनी—**पंत**. १७. आधिभौतिक, (पंचमहाभूतापासून होणारा धरणिकंपादि) आध्यात्मिक, (शरीरास होणारा ज्वरादि रोगरूप) आधिदैविक (देवापासून होणारा अनावृष्टि, अतिवृष्टि इ०) ह्या त्रिविध तापांनी संतप्त झालेला. १८. स्वीकारतो. १९. मूर्ख. २०. ज्या गुरूक्ताची. २१. भागीरथीचें. २२. बरोबरी. २३. मनावांचून. २४. कान. २५. गुरु द्रोणाच्या हितवचनास. २६. हित करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ. २७. मानिना.

काय न हितवाग्गुरु[1] हे ? हितवाग्गुरुहूनि काय गा ! बाळ?
टाकूनि सार सुज्ञा ! गोळा करितोसि काय गाबाळ ? ४२
दुर्योधनकर्णशकुनिमंत्र महाघातकर अगा ! राया !
बाळोक्ता वश होउनि लाविशि शोकाग्नि कां अगारा या ? ४३
पूर्वजसंपादित जें करितो ज्ञाता भला जतन यश तें;
तुझिया तों लोभहतज्ञानें[2] त्यजिली च लाज तनयशतें. ४४
पांच न ते, पांचशतें, पांडुतनय वीरधीरहीरमणी[4];
हे[5] काच साच, नाचति, परि राज्यश्री[6] न मंदधीरमणी[7]. ४५
धर्मीं युधिष्ठिर निरत, युधिष्ठिरीं सबळ[8] वृष्णिवर[9] शौरी[10],
त्या शौरिचा चि ठायीं विजयश्री, जेंवि शंकरीं गौरी. ४६
यदुसिंह[11] सहाय जयां, त्यांला वधितील बाळ हे ? राया !
न समर्थ वक्रनेत्रें पांडुकुमारांसि काळ हेरायां[12]. ४७
तें या कुळाहिताच्या[13] त्वां केलें दृढ न मानस त्यागा;
अद्यापि तरी राया ! ती माझी उक्ति मान सत्या गा !' ४८
धृतराष्ट्र म्हणे, 'विदुरा ! सर्वज्ञा ! भरतकुळहिता ! भ्रात्या !
युष्मद्वचना[14] भजतों मीं, जेंवि भजे शिखी[15] हिताभ्रां[16] त्या. ४९
ज्यास्तव मज लावितसे आचार्य द्रोण बोल[17] तात[18] हि तें
कर्म कशास ? अगा ! जे हितें[19], वचनें ते चि बोलतात [20]हितें.
माझे चि पुत्र पांडव, त्यांचें, यांचें हि होय सम राज्य,

---

१. हित बोलणारे गुरु. २. लोभानें नष्ट झाले ज्ञान ज्यांचें त्या. ३. शंभर पुत्रांनीं. ४. शूर व स्थिरचित्त अशा पुरुषामध्यें हिरे (श्रेष्ठ). ५. हे तुझे दुर्योधनादि शतपुत्र. ६. राज्यलक्ष्मी. ७. मूर्खांची स्त्री. ८. बळरामासहित. ९. यादवांत श्रेष्ठ. १०. शूरकुलोत्पन्न श्रीकृष्ण. ११. यादववर श्रीकृष्ण. (सिंह, शार्दूल वगैरे शब्द श्रेष्ठत्ववाचक आहेत). १२. पाहण्यास. १३. कुळाचा शत्रु दुर्योधन त्याच्या. १४. तुमच्या भाषणाला. १५. मोर. १६. हितकारक अशा मेघाळा. १७. शब्द, दोष. १८. भीष्म. १९. हित करणारे, स्नेही. २०. हितकारक [वचनें]

वैराग्नि पेटवाया दाटुनि सिंचील कोण समराज्य[1]? ५१
जा, पांडव घेउनि ये, जें लागेल प्रभूत[2] वसु[3], ने तें.
पाहोत तूर्ण विदुरा! भीष्मद्रोणप्रभू तव सुनेतें. ५२
मान्य बृहस्पतिला तूं वक्त्यांचा साधुराय, काव्या[4] हीं;
आम्हांवरि प्रसन्नस्वांत[5] करीं बंधुनायका! व्याही[6].' ५३
राजाज्ञेनें भेटे विदुर द्रुपदा नृपा संदिष्टातें[7].
मग पांडवबलभद्रप्रभुसहिता सांवळ्या सदिष्टातें[8]. ५४
वस्त्राळंकारांहीं द्रुपदप्रमुखांसि कवि[9] अळंकारी,
विदुराप्रियार्थ सर्वांसह घे तो भोजकुळकळंकारी[10]. ५५
विदुर म्हणे द्रुपदातें, 'तुज म्हणतो यां[11] मुखें असें व्याही[12]:
नातें तुझें मधुर हें न रसा मधुरत्व देवसेव्यां[13] ही. ५६
नंदननाम[14] सुतीं ऋत[15] केलें त्वां हें करूनि नव नातें;
श्रवणें जसी सुखदता[16] यां[17] आजि, सुरांचिया हि न वनातें[18]. ५७
सोतेस्तव अर्कातें[19], कृष्णेस्तवें[20] कीं स्ववंश सोमातें[21]
बहु मान्य आजि, राया! यावरि सुतविरह हा नसो मातें. ५८
या मागें न तसें, मज आजि जसें दुःख एक गा! राया!
कृष्णाविलोकनसुखा पात्र न गारां[22] नसोनि गारा यां[23]. ५९
ज्यांहीं साकेतींचें[24] श्रुत केलें कुतुक, नरवरा! ते तें
या गजपुरीं[25] स्मरोत प्रेक्षुनि सस्त्रीक नर वरातेतें.' ६०

१. युद्धरूपी तूप. २. पुष्कळ. ३. द्रव्य. ४. शुक्राचार्याला. ५. प्रसन्न मन ज्याचे असा. ६. द्रुपदराजा. ७. देवयुक्त—**पंत**. ८. साधूंना इष्ट अशा कृष्णाने. ९. ज्ञाता विदुर. १०. कंसशत्रु—**पंत**. ११. या माझ्या मुखाने. १२. धृतराष्ट्र—**पंत**. १३. देवांनी सेवन करण्यास योग्य अशा (रसा हि=अमृताला सुद्धां). १४. नंदन (आनंद देणारा, पुत्र) हें नांव. १५. सत्य—**पंत**. १६. सुख देण्याचा गुण. १७. या (पुत्रवाचक) नंदननामातें. १८. नंदननामक वनातें. १९. सूर्यातें. २०. द्रौपदीमुळे. २१. चंद्रातें. २२. खांचा. २३. अस्मन्नेत्रयोः—**पंत**. २४. अयोध्येचें. २५. हस्तिनापुरी.

द्रुपद म्हणे, 'विदुरा ! म्यां काय वदावें ? तुला सकळ कळतें;
प्रेक्षकमन बहु चरणें[1] चुरितां वंद्यां[2] फुलास कळकळतें[3]. ६१
वर्तेन तसें चि, जसें विहित तुम्हीं परम आप्त सांगाल,
अमृत भरवितां सकृपें[4] फुगवील स्वहितकामें[5] कां गाल[6]?' ६२
धर्म म्हणे, 'ताता[7] ! तूं द्रुपदनृपति, रामकृष्ण परमहित
सांगाल तसें चि करूं, आम्हां न तुम्हांपरीस पर महित[8]. ६३
कृष्ण म्हणे 'धर्मा ! जा कीं आला न्यावया स्वयें चुलता,
धृतराष्ट्र वांचला त्वत्कुशळें, नाहीं तरी उरीं उलता[9]. ६४
कोणें हि पाविजेल स्वप्नीं हि विनाश न विदुराधीनें[10].
व्याकुळ होऊं देइल न तुम्हां हा साधु कवि दुराधीनें[11].' ६५
प्रणतां देतें ज्याच्या पदपद्माचें सदा रज गतीतें[12],
त्या प्रभुमतें परततां, बहु सुखविति ते सदार[13] जगतीतें. ६६
कृष्णाग्रजावरज[14] बळकृष्णाश्रित करुनि कीर्तिला जतन
कृष्णात्मज-कुलनंदन[15] कृष्णापति[16] वीर पावले वतनें[17]. ६७
धृतराष्ट्रनृप-प्रहितें[18]-द्रोण-कृप-विकर्ण-चित्रसेनांहीं[19],
नगरांत आणिले ते पांडव वेष्टूनि चित्रें[20] सेनांहीं. ६८
पौर म्हणति, 'जसि द्यावी येउनि गहना[21] प्रभा[22] वसंतानें,

१. पायानें. २. वंदन करण्यास योग्य अशा. ३. हळहळते. ४. सदय मनुष्यानें. ५. स्वहितेच्छु. ६. गाल फुगविणे हे कोपाचें चिन्ह आहे. ७. बापा! विदुरा! ८. मान्य, पूज्य. ९. फुटला असता. (मेला असता). १०. विदुराच्या अधीन अशा (कोणे हि). ११. दुष्ट मनोव्यथेनें. १२. सद्गतीतें, मोक्षातें. १३. भार्या द्रौपदीसह. १४. अर्जुन, त्याचे वडीलबंधु धर्म, भीम व धाकटे बंधु नकुलसहदेव. १५. व्यासनंदन पांडु-**पंत.** (पांडूच्या वंशांतील पुत्र पांडव). १६. द्रौपदीपति. १७. पूर्वार्जित हक्काची जागा. (हा शब्द अरबी भाषेंतील आहे.) १८. पाठविलेले. १९. हे उभयतां धृतराष्ट्रपुत्र होत. (विकर्ण हा पापभीरु आणि सत्यवादी होता). २०. नानाविध. २१. अरण्याला. २२. शोभा.

तसि पांडुच्या[1] दिली या नगरा अतुळप्रभाव[2] संतानें[3].' ६९
म्हणति स्त्रिया, 'पुरश्री[4] जाउनि समजाउनि, स्वयें भार्या
होउनि, घेउनि आली, वाटे द्रुपदात्मजा न हे आर्या. ७०
पांडव नव्हेत, हे घन, यांची हे सहचरी सुतनु[5] शंपा[6].
या स्वविरहदव[7]हतपुरविपिनीं केली उदंड अनुकंपा. ७१
सितकाक[8] मानसश्रीकर[9] नोहे करुनियां अधं[10] मराळीं[11],
शालि[12] कनकपात्रोचित[13] न धरुनि हि सुवृत्तता[14], अधम[15] राळीं[16].७२
प्रभु रामकृष्ण हे तों चिंतामणि[17]चे श्रिता[18] जना वाडे,
आपत्सरिदुत्तारक[19] धर्मांचे आप्तराज[20] नावाडे.' ७३
ऐसें श्रवण करीत प्रियजनहृन्नीरजांसि[21] फुलवीत,
उलवीत असदुरांतें[22], कुरुराज्यश्रीमनासि भुलवीत, ७४
जाउनि पांडव भीष्मप्रमुखगुरुजनाचिया पदीं नमनें
करुनि, निजप्रासादामाजि सुखें राहिले अदीनमनें[23]. ७५
कांही काळ कुरुपुरीं[24] होते, सामें तयासि मग राजा
अंध म्हणे, 'राज्यार्ध स्वीकारा, या त्यजुनि नगरा, जा. ७६
राज्य करा, नगर रचा, वसवा वासार्ह[25] खांडवप्रस्थ[26].

---

१. पांडु राजाच्या. २. निरुपम पराक्रम जिचा. अशा ३. संततीनें. ४. नगरलक्ष्मी किंवा नगराची शोभा. ५. चारुगात्री. (सुंदरी). ६. वीज. ७. आपल्या वियोगरूप वणव्यानें दग्ध झालेल्या नगररूप अरण्यामध्यें. ८. पांढरा कावळा. ९. मानससरोवराला शोभा देणारा. १०. खालीं (धिक्कृत) करून. 'अधः' हें अव्यय विसर्गांत असून हि येथें त्याचा अकारान्त उपयोग केला आहे. ११. हंसाला. १२. भात. १३. सुवर्णपात्रांत [राहायास] योग्य. १४. उत्कृष्ट वर्तुलाकारता. १५. कमी प्रतीचा. १६. एक धान्य. १७. इष्टवस्तु देणाऱ्या मण्याचे. १८. आश्रित लोकांना. १९. विपत्तिरूप नदीच्या परतीरास नेणारे. २०. आप्तांमध्यें श्रेष्ठ. २१. प्रियजनांच्या हृदयरूप कमळांस. २२. दुष्टांच्या वक्षस्थलातें. २३. उदार (मोकळ्या) मनानें. २४. हस्तिनापुरीं. २५. राहण्यास योग्य. २६. इन्द्रप्रस्थ.

[1]चांदाची वृद्धि असो, नांदो सानंद [2]सानुग स्वस्थ. ७७
भ्रात्यांत पुन्हां [3]विग्रह न प्रकटावा, न [4]पूर्व तापावे;
कुलजविरोधें संतत ताप [5]गुरुमनीं [6]अपूर्वता पावे.' ७८
वंदुनि पित्यासि साच्युत पांडव हि [7]चतुर्मुखांडवप्रस्था
स्वयशासि घालवाया बाहिर, गेले स्वखांडवप्रस्था. ७९
तेथें [8]त्रिभुवनशिल्पी प्रभु आपण कथुनि युक्तिला, पुर तें
जें रचवी धर्माचें, निरुपम झालें नसेल कां पुरतें? ८०
प्रभु पुर असें रची कीं, हरिसा सानंद [9]धर्मसुत राहो,
सर्व जनास हि [10]दुस्तर [11]सुरभोगेच्छापगा हि [12]सुतरा हो. ८१
जें प्रभुदर्शन दुर्लभ [13]कामित नाकीं हि तें हि तें पुरवी,
मग कोणतीं न [14]संश्रितलोकांचीं कामितें हितें पुर [15]वो? ८२
तें न पुर, प्रभुनें रसपूर्ण स्वजनासि वाढिलें पात्र.
चोळिति [16]निजागुणें कर बहु मलिनप्रकृति मक्षिका मात्र. ८३
स्थापुनि [17]सन्मणिकनकप्रासादीं पांडवांसि राम-हरी
गेले द्वारवतीतें गात्यांचा श्रम [18]यदीय नाम हरी. ८४

---

१. द्वितीया चंद्रवत—**पंत** २. सेवकांसह. ३. तंटा. ४. पूर्वज. ५ वडिलांच्या मनात. ६. ताप अपूर्वता पावे=पश्चात्ताप होई. ७. ब्रह्मांडाच्या तटावर राहणाऱ्या. ८. त्रैलोक्य रचणारा कारागीर. ९. यमपुत्र. (धर्मराज). १०. तरून जाण्यास कठीण. ११. देवांचे उपभोगांची इच्छा हीच कोणी नदी ती. १२. तरण्यास सुलभ. १३. इच्छित. १४. आश्रित जनांची. १५. वितें. (देते, पर्ण करितें.) १६. आपल्या अगुणें (दुर्गुणानें). १७. उत्तम रत्नें आणि सोनें यानीं मढविलेल्या राजवाड्यांत. १८. ज्यांचें.

अध्याय अडतिसावा.

इंद्रप्रस्थीं, राया! धर्माला म्हणति लोक 'हा राम,
साधु, विवेकी, [१]कामद; अधिक न [२]जड [३]कल्पभूरुहाराम.' १
न पराचें, आवडलें धर्माचें त्या प्रजेसि नव राज्य;
[४]रसनेसि [५]वराज्य जसें [६]गव्य चि, [७]माहिषं गमेल न वराज्य. २
तेथें नारद आला, पूजुनियां त्यासि धर्म तन्नमना
कृष्णेसि आणवी, ती वंदी, मुनि होय [८]सुप्रसन्नमना. ३
तीस म्हणे, 'सति! पति[९]मतिरतिदा हो, राज्ञि! पुत्रि! हा राजा
सानुज नांदो तुजसीं चिर, विरह नसो, करा विहारा, जा.' ४
कृष्णा जाय, मग म्हणे श्रीनारद पांडवांसि, "[१०]पौरव हो!
[११]नयशीलधर्मरक्षाप्राप्त तुम्हां सत्सभेंत गौरव हो. ५
एक स्त्री पांच तुम्हीं, भेद घडेना असी करा नीति;
प्रीति[१२]क्षतिकरविषयापासुनि बहु साधुमानसीं भीति. ६
धर्मा! एकस्त्रीच्छु भ्राते [१३]भेदासि पावले मागें,
[१४]एकात्मे ही मेले, ऐकावें तें तुवां महाभागें. ७
[१५]कनककशिपुकुळसंभव होते [१६]सुंदोपसुंद, ते देहें
कीं नामें भिन्न, मनें एक चि, विख्यात अद्भुतस्नेहें. ८
ब्रह्मांडाचा स्वतपस्तेजें अतितप्त करुनि ते मध्य,
[१७]परमेष्ठिवरें झाले अतुळबळ [१८]स्वेतराखिलावध्य. ९

---

१. इच्छा पूर्ण करणारा. २. अचेतन. ३. कल्पवृक्षांचा बाग. ४. जिभेला. ५. उत्तम तूप. ६. गाईचे. ७. म्हशीचें. ८. सुप्रसन्न मन ज्याचें असा. ९. पतीच्या मनाला आनंद देणारी. १० पुरुकुलोत्पन्न पांडव. ११. नीति व सदाचरण यांनीं केलेलें जें धर्मरक्षण त्यापासून मिळालेले. १२. प्रेमाचा नाश करणाऱ्या विषयापासून. १३. विरोधास, शत्रुत्वास. १४. एका जिवाचे. १५. हिरण्यकशिपूच्या कुळांत ज्यांचा जन्म असे. १६. सुंद व उपसुंद. १७. ब्रह्मदेवाच्या वरामुळें. १८. स्वतांशिवाय इतर सर्वांकडून मारले जाण्यास अशक्य.

[1]त्रस्ततरसुरप्रार्थितविधिवचनें चतुर [2]विश्वकर्मा तें
व्यसन हराया, द्याया निजकौशल्यें सुरांसि [3]शर्मातें, १०
लोक[4]त्रयस्थ तिळतिळ उत्तम लावण्य मेळउनि यत्नें
स्त्रीरत्न रची, जाणों अवयव ते न खचिलीं च तीं रत्नें. ११
नामें तिळोत्तमा ती, लावण्य तिचें नृपा! अपार चि तें,
जेणें [5]वेधावें चि क्षण तरि, जें मन [6]महातपा रचितें. १२
नीस म्हणे [7]द्रुहिण, '[8]अये! देवि! त्रैलोक्यसुंदरि! [9]पुनीते!
वारीं ताप, जगा जे दिधले सुंदोपसुंदरिपुनीं ते.' १३
ती, भुलले सुर हरिहर पाहुनि [10]लोकैकसुंदरा [11]ज्याला,
[12]ब्रह्मनियोगें दावी तें मोहक वदन [13]सुंदराज्याला. १४
[14]विंध्यवनीं [15]ललनाजनपरिवृत ते दैत्यराज [16]पीतसुर,
[17]स्वर्गाधिपत्य साधुनि होते स्वबळेंकरूनि [18]भीतसुर. १५
[19]पुष्पावचयव्याजें, जैसी [20]चपळा घनीं, वनीं चपळ
फिरतां तिला पहाती, स्थिर पाहुनि बैसती न नीच पळ. १६
अवलोकितां चि चित्तें तद्रूपीं जेंवि सुंद रमला हो!
उपसुंद ही म्हणे, 'हें प्राप्त स्त्रीरत्न सुंदर मला हो.' १७
धावुनि धरिति कर तिचे सोडुनि सुंदोपसुंद रीतीतें,
दोघांचें हि कटाक्षें अनुमोदी कृत्य सुंदरी ती तें. १८
सुंद म्हणे, 'म्यां वरिली, सर परता, त्यजुनि हात तो डावा;

---

१. अतिशय पीडित अशा देवानी प्रार्थिलेल्या ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेनें. २. देवांचा शिल्पी; ह्यास 'त्वष्टा' हि म्हणतात. ३. सुखातें. ४. त्रैलोक्यांतील. ५. भुलवावें. ६. मोठ्या तपश्चर्येला. ७. ब्रह्मदेव. ८. अगे! ९. पवित्रे! १०. लोकांमध्यें एकच (अद्वितीय) सुंदर अशा. ११. ज्या वदनाला. १२. ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेनें. १३. राक्षसराजा सुंद याला. १४. विंध्यपर्वतावरील अरण्यांत. १५. स्त्रीजनानीं वेष्टित. १६. मद्य प्यालेले. १७. स्वर्गाचें स्वामित्व. १८. भय पावले आहेत देव ज्यापासून असे. १९. फुलें वेंचण्याच्या मिषानें. २०. वीज.

गुरुदारधर्षणोद्यत[1] जो, तो लागेल हात तोडावा' १९
उपसुंद म्हणे, 'माझी न करावी धर्महानि, करकरुनीं
कां धरिला मृदुकर ? सर, हर ! हर ! मरशील हा निकर[2] करुनीं.'
सुंद जसा, उपसुंद हि दे, दैत्यां दे[3] जसें गगन[4] गाळी[5],
ज्यासि अमर्ष[6] रुचे, तो अंध विवेकासि कां मग न गाळी[7] ? २१
सुंदीं जैसा काम क्रोध उठे, तदनुजीं तसा चि तदा.
बिंबप्रतिबिंब चि तें; घे ज्येष्ठ, कनिष्ठ ही तसीच गदा. २२
सुंदाची उपसुंदीं, उपसुंदाची गदा पडे सुंदीं,
तन्मरणमुदुद्धासें[8] गणपतिच्या कळ[9] नुठेल कां तुंदीं[10] ? २३
परम सखे होते, परि एकस्त्रीरत्नभोगकामुक ते
मेले चि, जरि न ऐसें करिते, तरि जीवनासि कां मुकते ? २४
म्हणुनि तुम्हीं स्वस्नेहप्राणयशोव्यय[11] न होय, सुख वाढे,
ऐसें वर्ता बुध हो ! कटु हि सदुपदेश हित, जसें काढे." २५
पांडव म्हणति, 'गुरुवरें हित कथिलें, अमृत पाजिलें कानीं,
अवलोकिला बहुदिसां राजर्षी पांडु आजि लेंकानीं. २६
आम्हांत जो द्रुपदजासहिता पाहेल केलिच्या[12] भंवनीं[13],
तो ब्रह्मचारिधर्में वर्तेल द्वादशाब्दकाळ[14] वनीं.' २७
समय[15] असा करउनि मुनि गेल्यावरि एकदा असें घडले.
गोधन[16] कोणा एका विप्राचें दस्युच्या[17] करीं पडलें. २८
तो द्विज शक्रप्रस्थीं[18] हाका मारी म्हणे, "अगा ! राया !

१. वडील [बंधूच्या] स्त्रीचें धर्षण (अपमान) करण्यास तयार झालेला. २. अमर्थ, नीचपणा. ३. देणाऱ्याला. ४. आकाश. ५. शिवी. (आपणास गाळी देणाराला गगन जसें [उलट] गाळी देते म्ह. प्रतिध्वनि करिते). ६. क्रोध. ७. टाकी. ८. त्यांच्या मरणाच्या आनंदानें आलेल्या हास्यानें. ९. तिडीक. १० पोटांत. ११. आपला स्नेह, जीव आणि कीर्ति यांचा नाश. १२. क्रीडेच्या. १३. मंदिरांत. १४. बारा वर्षें. १५. नियम. (शपथ). १६. गाई. १७. चोराच्या. १८. इंद्रप्रस्थामध्यें (मेजम).

संरक्षितोसि राष्ट्राप्रति, कीं तूं आपुल्या अगारा या? २९
दुष्टविनाशें यश बहु वाढो म्हणती, न तें खचो, राजे;
ते साधु भूप, देती सुख साधुजनासि, दुःख चोरा जे. ३०
चोरापहृत[1]-ब्राह्मणगोधन, निजकीर्तिधन, उठा, राखा,
न ह्मणो पुनरपि भगवान् राम[2], 'क्षत्रियकुळा कुठारा[3]! स्वा.'
न द्विजगोधन केवळ नेलें, तुमचें हि सुयश, धांवा हो!
धांवा रे पांडव हो! म्हणतां रक्षार्ह वस्तु कां वाहो[4]?" ३२
तें ऐकतां चि, 'मा[5] भैर्विप्र!' म्हणे सद्वनैकरस[6] कृष्ण[7].
परि तैं शस्त्रागारीं होता श्रीधर्मभूवर[8] सकृष्ण[9]. ३३
वासवि[10] पडे विचारीं कीं, 'कैसा स्वकृतनियम मोडावा?
रक्षण न करुनि कैसा विप्राचा अप्रसाद जोडावा? ३४
विप्रार्थ चि रक्षावा; लागो निजनियमलंघनें शब्द.
बारा सारावे वनवासीं, बुध शत हि सारिती अब्द.' ३५
निश्चय करुनि असा तो शस्त्रागारीं शिरे, नमूनि नृपा,
धनु घेउनि, चोर वधुनि, संपादी कार्य करुनि विप्रकृपा. ३६
मग बहुकष्टें धर्में आज्ञा दिधली, सुखें म, वनवासा.
तीर्थाटनीं धनंजय उत्सव[11] पावे सदा नवनवासा. ३७
त्या तीर्थपरा[12] प्रभुला बहु मानवती सुरर्षि[13]नाकर्षी;
कामाकुळा[14] उलूपी[15] गंगाद्वारीं जळांत आकर्षी. ३८
ती ऐरावत[16]नागपवंशजकौरव्यकन्यका आर्या
नेऊनि नागलोकीं पितृगेहीं होय जिष्णुची भार्या. ३९

१. चोरानीं हरण केलेलें. २. परशुराम. ३. परशो! ४. वाहून जावो. (नष्ट होवो). ५. हे ब्राह्मणा! भिऊं नको. ६. साधूंच्या रक्षणाविषयी मोठी आवड ज्यास तो. ७. अर्जुन. ८. श्रीधर्मराजा. ९. द्रौपदीसह. १०. अर्जुन. ११. आनंद. १२. तीर्थाटन करण्याविषयीं तत्पर अशा. १३. देव; ऋषि आणि स्वर्गांत राहणारे ऋषिविशेष. १४. मदनपीडित अशी. १५. एक नागकन्या. १६. सर्पश्रेष्ठ ऐरावताचा वंशज कौरव्य, त्याची कन्या.

चित्रांगदा हि वरिली मणिपूराधीश-चित्रवाहन-जा
ज्ञात्यासि न व्रतच्युति[1], विषयांचा वाहवि प्रवाह न ज्या. ४०
तैश्या चि पावल्या ज्या होत्या ग्राहत्व[2] अप्सरा[3] शापें,
त्या पांच हि उद्धरिल्या, तीर्थीं पार्थें हरूनियां पापें. ४१
तीर्थें पाहत पाहत गेला तो वासवि प्रभासा[4] जों,
भेटुनि कृष्ण म्हणे, 'ये दोघे सुखऊनि यदुसभा साजों.' ४२
जो देवाश्रयगर्वितमणिसानुप्रति[5] हि रैवतक[6] दापी[7];
तेथें ने, न विसंबे क्षण ही तें इष्ट दैवत कदापी. ४३
मिरवीत स्वपुरींत प्रभुनें नेला सिताश्व[8] वासवसा.
वृष्णि म्हणति, 'अर्जुनजी! येथें चि पुरे करा प्रवास, वसा.'
वसुदेवें आदरिला बहु करुनि तदात्मरंजना भाचा;
सर्वत्र मान पावे साधु सखा भक्त कंजनाभाचा[9]. ४५
कुंतीसुतें सुभद्रा नवरी वसुदेवकन्यका सुरुची[10]
देखिलि अनुजा[11] मनुजाकारधरा त्या विरंचिच्या[12] गुरुची[13]. ४६
अमृतांशुची[14] अहंकृति[15] सर्व जिच्या नाशिली मुखानें ती
तद्धृतिस[16] होय हृदयीं हाणुनि नयनां शिलीमुखा[17] नेती. ४७

१. व्रतभंग २. मुसरीचा जन्म. ३. वर्गा, सौरभेयी, समीचि, बुद्बुदा व लता ह्या पांच अप्सरांनीं (देववेश्यांनीं) एकदा एका तपस्वी विप्राचा तपोभंग करण्याचा केलेला प्रयत्न साध्य न होतां उलट त्या विप्रानें त्यांस ' तुम्ही शंभर वर्षें जलामध्यें नक्र होऊन रहाल ' असा शाप दिला; परंतु त्या अप्सरा शरण आल्यासें पाहून त्यानें पुन्हां उःशाप दिला कीं, ' शतवर्षांतीं कोणी थोर पुरुष येऊन तुमचा उद्धार करील.' ह्या उःशापाप्रमाणें अर्जुनानें येऊन त्या अप्सरांचें ग्राहत्व दूर केलें. ४. द्वारकेजवळच्या एका तीर्थाला. ५. देववसतीमुळें गर्वित अशा मेरु पर्वताला ही. ६. द्वारकेजवळील एक पर्वत. ७. दटावी. ८. ज्याच्या रथाचे घोडे पांढरे आहेत असा अर्जुन. ९. नाभिस्थानीं कमल ज्याच्या, त्या कृष्णाचा. १०. चांगली तेजस्वी. ११. धाकटी बहीण. १२. ब्रह्मदेवाच्या. १३. बापाची. (कृष्णाची). १४. चंद्राची. १५. अहंकार १६. त्या अर्जुनाच्या धैर्यास. १७. नेत्ररूप बाणाला.

जाणोनि भाव भक्तप्रियकर हांसे, म्हणे, 'मन कुलीनें
त्वां न दिलें, परि नेलें करुनि बळ पहा कसें पटु[1] मुलीनें.' ४८
पार्थ म्हणे, 'तूं चेत[2]श्चोर, तसी च स्वसा तुझी देवा!
मोहावा स्मर[3]हर, हर! हर! तेथें आमुचा किती केवा?' ४९
करुनि कृपा कृष्ण म्हणे, 'अर्जुनजी! तरि मुलीस पळवा हो!
पळ वाहो कोपें बळ[4], हे तनु[5] अतनु[6]-ज्वरें न पळवा हो.' ५०
शीघ्रचरें[7] चर[8] प्रेषुनि, धर्माज्ञा[9] आणवूनि, मग तीतें
पळवी; पळ वीशानें[10], हरिलीसें वाटवूनि जगतीतें. ५१
रैवतनग[11]ोत्सवीं ती हरिली ऐकोनि राम कर चोळी,
नुरवो[12] रिपुदार[13]जनीं जो तच्छो[14]भाविरामकर चोळी[15]. ५२
यादव सर्व हि झाले सिद्ध, परि हरि स्वयें न लेश वदे.
बळभद्र म्हणे, 'ऐका यादव हो! न मन यांत केशव दे. ५३
बसला उगाच मौनव्रत धरुनि, स्वस्थ कुतुक पाहतसे,
थांबा यासि पुसों द्या, कां हा स्वातिक्रमासि[16] साहतसे.' ५४
ऐसें म्हणोनि बळ, बळ[17] पळभरि तें स्थिर करूनि, भावाला
आपण पुसे, 'उगा कां? वद, जाणों दे त्वदीयभावाला[18]. ५५
माझ्या मतें वधावें त्या यदुकुरुकीर्तिनाशका पापा[19],
जेणें भलें म्हणविलें पाजुनि पय पाळिल्या खळा सापा. ५६

---

१. चतुर. २. मन हरण करणारा चोर. ३. मदनहर. (शंकर). ४. बळराम. ५. शरीर. ६. काम—**पंत**. कामज्वराने, कामसंतापाने. ७. लौकर चालणारा. ८. दूत. ९. श्रीमद्भागवत दशमस्कंध अ० ८६, यांत अर्जुनानें त्रिदंडी संन्यास घेऊन सुभद्राहरण केल्याचें वर्णन आहे व पंतानीं हि आपल्या 'मंत्रभागवत' व 'कृष्ण-विजय' ह्या ग्रंथांत त्याचा अनुवाद केला आहे; परंतु प्रस्तुतचें वर्णन त्या वर्ण-नाहून भिन्न आहे असें दिसून येतें. १०. गरुड—**पंत**. ११. रैवतकपर्वतावरील उत्साहांत. १२. उरवीत नसे. १३. शत्रुस्त्रियांचे ठायीं. १४. त्या रिपुस्त्रियांच्या शोभेचा नाश करणारा (जो राम). १५. कंचुकी. १६. आपल्या अपमानास. १७. सैन्य. १८. तुझ्या हेतुला. १९. दुष्टाला. (अर्जुनाला.).

आम्हीं, तुझा सखा, या भावें तो पूजिला सदा सुरसा[1];
सर्पा अर्पावें जें, विषपण येतें तया पया सुरसा[2]. ५७
ज्यांतें[3] सदन्नें[4] जेवी, भंगी[5] हाणोनि दुष्ट लत्ता तें,
न कृतघ्न उपेक्षावा, शीघ्र वधावें अशा प्रमत्तातें. ५८
स्वयशोघ्न[6] जो, वधावा, तुज आजि उपेक्षणीय कां गमला?
करिसी काय विचार? स्पष्टतर[7] स्वमत शीघ्र सांग मला.' ५९
कृष्ण म्हणे, 'दादाजी! पडला आहे असा विचार मला,
कीं भगिनीहरणास्तव जिष्णु तुम्हां दुष्ट वध्यसा गमला! ६०
कन्येच्या लाभाचा निश्चय नाहीं स्वयंवरीं स्पष्ट,
घ्यावें दान, दिलें तरि हें कर्म हि मानधनजना[8] कष्ट[9]. ६१
धन देउनि घ्यावी, तरि न अपत्याचा भला करी विकरा,
चित्तीं या दोषांच्यां आणुनि त्या पंडितोत्तमें निकरीं[10], ६२
युक्त प्रसह्यहरण[11] क्षत्रप्रभवांसि[12], या चि भावानें[13],
यदुकुरुकुळकीर्तिकरें नवरी हरिली महाप्रभावानें[14]. ६३
मज तों ऐसें दिसतें कीं, जो धर्मज्ञ शुद्ध कुळ ज्याचें,
तो अन्याय करीना; धर्मी च मन प्रसन्न कुळज्याचें[15]. ६४
किं चें[16], पराभव त्याचा श्रीकंठें[17] करूं म्हणेल, तरि त्याला
नाहीं अशक्य कांहीं, दृक्पातें[18] भुवन भस्म करित्याला. ६५
शक्ति पुरहरावांचुनि[19] पार्थपरिभवीं नसे चि अन्यास;
पण[20] न घडतां मरण, कीं मानधनजनास युक्त सन्यास. ६६
न सुचे, कन्या अन्या धन्या कवणा वरासि अर्पावी;

१. देवासारखा. २. मधुर अशा पया. ३. ज्या पात्रांत. ४. उत्तम अन्नें. ५. फोडी. ६. आपल्या यशाचा नाश करणारा. ७. अगदीं स्पष्टपणें. ८. मान हेंच धन ज्याचें अशा पुरुषाला. ९. कष्टदायक. १०. दोषांच्या समूहाला. ११. बलात्कारानें हरण करणें. १२. क्षत्रियकुलोत्पन्न पुरुषांला. १३. हेतूनें. १४. मोठ्या पराक्रमानें. १५. कुलीनाचें. १६. आणखी असें कीं. १७. शंकर. १८. दृष्टि फेंकण्यानें. १९. त्रिपुरारि शंकरावांचून. २०. प्रतिज्ञा.

क्षितिधरें[1] एक चि, न तुजा, कद्रू[2] हि तशा तुज्या न सर्पाची.
यास्तव मज वाटतसे सुज्ञ प्रेषूनि पार्थ फिरवावा,
जिरवावा कोप मनीं, भगिनीसह तो पुरांत मिरवावा.' ६८
केलें तसें चि रामें; वृष्णिपुरीं लग्नकार्य साधूनीं[3]
पार्थ स्वपुरा आला, गौरविला बंधुपौरसाधूनीं. ६९
कुंतीतें नमुनि, तिची आज्ञा घेऊनि, फार शंकितसा[4]
कृष्णेकडे हळूहळु एकाकी जिष्णु जाय अंकितसा[5]. ७०
प्रणयें[6] प्रिया[7] प्रियातें[9] स्मित[8] करुनि म्हणे तया नरमणीतें,
'दृष्टि निववीली, जा जी! स्ववियोगें द्या भया न रमणीतें. ७१
हा[10] प्रेमबंध पहिला, दुसरा तो प्रेमबंध, दृढ अन्य;
भाराचा ही बंध प्रथम श्लथ[11] होय जाणती वन्य[12]. ७२
मधुप[13] नव्या नलिनीला सोडुनि पहिलीस काय सेवील?
कां सद्यः[14] पक्वान्न त्यजुनि रसिक यातयाम[15] जेवील? ७३
जिष्णु म्हणे तद्रचितें[16] मज मिळतिल हे न गोडवे[17] दास्यें;
लागति तुझ्या मुखें हे बोल, जसे शब्द गोड वेदास्यें[18]. ७४
दास्यें तुझी सुमति हे[19] सुखविल, सुरसिंधु[20] जेंवि गौरीची;
मूर्ति धरूनि तुजकडे आली हे प्रीति जाण शौरीची[21].' ७५
बहु रंजवी प्रियेच्या करुनि परोपरि सुसांत्वन मनातें.
गोपीवेषें[22] प्रेषी, सुशिवेला[23] द्रुपदजांघ्रिनमनातें. ७६

---

१. शेष—**पंत.** २. नागमाता—**पंत.** ३. सपादन. ४. सुभद्रेशी दुसरें लग्न केल्यामुळें द्रौपदी आपणावर रागावेल ह्याविषयीं शंकित असा. ५. सेवकसा. ६. प्रेमानें. ७. द्रौपदी. ८. हास्य. ९. आवडती जी सुभद्रा तिला. १०. हा माझा प्रेमबंध. ११. शिथिल, सैल. १२. रानटी लोक. १३. भ्रमर. १४. तत्काल. १५. गतरस—**पंत.** (शिळे). १६. सुभद्रेने केलेल्या दास्याने. १७. आपल्यावर एखाद्याचें प्रेम असून तो ते विसरला असतां त्याच्यासंबंधानें आपल्या मुखांतून जे उद्गार निघतात त्यांस 'गोडवे' म्हणतात. १८. वेदमुखानें. १९. ही सुभद्रा. २०. देवनदी. (गंगा). २१. कृष्णाची. २२. गवळणीच्या वेषानें. २३. सु-भद्रेला. (शिव=भद्र).

कृष्णेसि [1]पट्टमहिषीवेषें यावा न कोप या भावें
वेष तसा करवी, कीं, [2]आवृत लावण्य तें तिचें व्हावें. ७७
परि ती फार चि शोभे, [3]गुंजाशिखिपिच्छधातुधर तीचे
भ्राते झाले [4]चेतोहर सांगा कोणत्या न [5]गेरतीचे? ७८
'देवि! तुझी [6]प्रेष्या मीं' नमुनि असें ती म्हणे [7]स्वसवतीतें·
कृष्णा बहु [8]मानवली त्या नम्रपणें तिच्या [9]प्रसवतीतें. ७९
[10]कृष्णा भेटोनि म्हणे, 'नित्य असो [11]निःसपत्न तव नवरा,
नव नव राज्यसुख पहा, पाव [12]सुताद्यखिलभव्यभवनवरा.' ८०
साक्रूरोद्धवसात्यकिवृष्णिकटकयुक्त रामकृष्ण मग
आले आंदण घेउनि, भक्तांचे मूर्तिमंत [13]देवनग. ८१
भरिलें तिहीं धनें पुर, राष्ट्र हि बहु धर्मगृह न केवळ तें;
चातकमुख चि भरी कीं [14]अभ्र भरायासि भूमिके वळतें. ८२
बळ जाय, कृष्ण राहे, ठेवी न सुत, न वधु, न सेना, कीं
जें सुख भक्तगृहीं या हरिस, [15]तया हरिस [15]तें नसे नाकीं. ८३
शक्रप्रस्थीं असतां झाला [16]नरवेष विष्णुला भाचा.
फार चि [17]कामुक हो त्या [18]स्वसख्यासह [19]त्या चि जिष्णु लाभाचा.
म्हणति, '[20]पितृकृतध्यानें झाला तो [21]बाल कृष्ण साच' कवी.
आजवळीं निजचित्रें जो भासे बाळकृष्णसा, चकवी. ८५
धरिली [22]प्रभुनें, बहु निजरूपनिरत जिष्णु म्हणुनियां, तनु ती,

---

१. अभिषिक्त राणीच्या वेषानें. २. आच्छादित. ३. गुंजा, मयूरपिसें आणि गेरिकादि धातुरस धारण करणारे. ४. मनोहर. ५. कुलीनस्त्रीचें (गृहरत= घरामध्यें—आपल्या संसारामध्यें—रत ती—गरत). ६. दासी. ७. सुभद्रा. ८. मान्य झाली. ९. मातेला. (देवकीला). १०. द्रौपदी. ११. शत्रुरहित. १२. पुत्रादि सर्व सुखांचें घरच अशा वराला. १३. कल्पवृक्ष. १४. मेघ. १५. त्या इन्द्रास. १६. मानववेषधारी. १७. सस्पृह. १८. आपला मित्र श्रीकृष्ण त्यासह. १९. पुत्र—**पंत.** २०. बापानें केलेल्या कृष्णाच्या ध्यानानें. २१. अभिमन्यु. २२. कृष्णानें.

हा तर्क फार बरवा, एक असो दोष, फार यांत नुती.[1] ८६
तो अभिमन्यु[2] बहिश्चर साक्षात् स्वप्राण पद्मनाभाचा,[3]
आत्मा[4] हि तसा त्याच्या वल्लभ न गमे, जसा मना भाचा. ८७
प्रसवे कृष्णा पांचापासुनि सुत पांच, त्यांत जो ज्येष्ठ
तो प्रतिविंध्य महात्मा, दुसरा सुतसोम गुरुजनप्रेष्ठ.[6] ८८
श्रुतकर्मा आणि शतानीक श्रुतसेननाम एवं[7] च
धर्मज भीमज जिष्णुज नकुळज सहदेवज क्रमें पंच. ८९
दोघां कृष्णांसि जसा आवडला तद्गुणांस[9] ही फार,
विद्या कळा मग न कां सौभद्रगळांत घालिती हार? ९०
प्रतिविंध्यादि कुमार स्वपितृसम ज्ञानशौर्यरूपगुणें;
अत्याग्रहें पहातां, दिसलें वय एक मात्र त्यांत उणें. ९१
एके समयीं ससुहृज्जन[10] ते[11] सद्देवतरु[12] निके[13] लीला
दाविति विषयिजनांच्या,[14] त्या श्रीयमुनेंत करुनि केली[15]लों. ९२
तेथें द्विजरूप अनळ[16] एकांतीं त्यां प्रभूंसि भेटोनीं,
मागे खांडववन तो व्हाया नीरोग[17] त्यांत पेटोनीं. ९३
श्वेतकिनृप[18] घृतधारा द्वादश वर्षें मुखीं सतत ओती,
बहु धा[19] म्हणा न देती झाली निजसेवनीं हळु हि 'ओ'[20] ती.
श्वेतकिची ब्रह्मांडीं अप्रतिमा[21] कीर्ति हे, तुपा प्याला

---

१. स्तुति. २. 'अभिमन्यु' हे नांव स्वभावद्योतक आहे. (अभि=निर्भय+मन्यमान=क्रोधवान). ३. श्रीकृष्णाचा. ४. [स्वतःचा] जीव हि. ५. द्रौपदी. ६. प्रेष्ठ=प्रिय. ७. याप्रमाणें. ८. कृष्णार्जुन यांना. ९. त्यांच्या (कृष्णार्जुनांच्या) गुणांला. १०. मित्रजनांसह. ११. कृष्णार्जुन—**पंत.** १२. साधूंना कल्पवृक्षासारखे. १३. खरे. १४. विषयासक्त [अशा सामान्य] जनांच्या. १५. क्रीडेला. १६. अग्नि. १७. रोगरहित. १८. यानें असंख्य यज्ञ केले, त्यामुळे अग्नीचे ठिकाणीं यज्ञांतील तुपानें फार जाड्य आलें. १९. तृप्त हो. २०. घृतधारा—**पंत.** २१. निरुपमा.

झाला रुग्ण[1] अनळ; आसि न दुजी पूतत्वहेतु[2] पाप्याला. ९५
चक्र[3] दिलें गुरुं[4] कृष्णा, कुरुकृष्णा[5] अक्षयेषुधर[6] भाते,
गांडीवधनु, कपिध्वजरथ[7], हय जे हरिति शीतकरभा[8] ते. ९६
दिव्यरथीं बैसुनि ते कृष्ण म्हणति, 'भय तुला न वाटावें,
आरोग्यार्थ ज्वलना ! खांडववन-भेषजासि[9] चाटावें.' ९७
रक्षिति दहना गहनांसह[10] नानाजातिसत्वरस[11] खात्या;
होतां सहाय ईश्वर, भेटे धांवोनि सत्वर सखा[12] त्या. ९८
माधवपांडव[13] खांडवगहना दहनासि देति भक्षाया.
यत्न करी परि सामर[14] शक्र न झाला समर्थ रक्षाया. ९९
आला सर्वांचा हि प्राणघ्न[15] महोग्र[16] एकदा समय,
खग[17] च्यार, पांचवा अहि[18], वांचे तैसा चि एक दास मय[19]. १००
मातेनें[20] वांचविला तक्षकसुत अश्वसेन, जनकानें[21]
शार्ङ्गकपक्षी, पार्थें मय, हें परिसो हितार्थि जन कानें. १०१
शरणागतासि हे चि व्यसनीं देणार शर्म परम [22]तिघे.

---

१. रोगी. २. पवित्रतेस कारण. ३. वज्रनाभ नांवाचें चक्र. ४. सर्वोत्तमा. ५. कुरुवंशजा अर्जुना. ६. अक्षय बाण धरणार. ७. कपि (वानर—मारुति) आहे ध्वजावर ज्याच्या असा रथ. ८. चंद्राची कांति. ९. औषधास. १०. अरण्यासह. ११. अनेकविध प्राणी आणि रस. १२. वायु—**पंत.** १३. कृष्णार्जुन. १४. देवांसह. १५. प्राणनाशक. १६. मोठा भयंकर. १७. पक्षी. १८. सर्प. १९. मयासुर. २०. आईनें. [तक्षकसर्पाची स्त्री स्वपुत्राचें मुख व पुच्छ आपल्या मुखांत धरून वनाबाहेर निघून जात असतां अर्जुनानें तिला ठार मारलें, तेव्हां इन्द्रानें तिच्या मुलास (अश्वसेनास) रक्षिलें. तात्पर्य, आईनें स्वतःचा प्राण दिला, पण मुलास रक्षिलें]. २१. बापानें—**पंत.** (मंदपालनामक मुनीनें, पुत्रवान् लोकांना प्राप्त होणारी गति आपणास मिळावी म्हणून पक्षियोनींत जन्म घेऊन, जरितानामक पक्षिणीचे ठायीं संतति उत्पन्न केली; ते हे चार शार्ङ्गकपक्षी. मंदपालानें अग्नीची प्रार्थना करून यांस वांचविलें). २२. कृष्ण, अर्जुन, आणि अग्नि.

या तत्वातें येथें मूर्ख न घे, स्वहितधर्मपरमति[1] घे. १०२
श्रीरामनामगुरुपद[2] सुनिपुणवादक, मयूरमुख[3] वाद्य,
श्रीरामदया गाती[4], गीतें[5] जयग्रंथ[6], पर्व हें आद्य[7]. १०३

ऐकों[8] सज्जन हो! भवद्वच[9] खरें, आश्चर्य म्यां पाहिलें,
वाल्मीकिप्रभृतिस्वबंदिनिकरीं[10] दीना मला बाहिलें[11].
केलें प्राकृत[12] काव्य, ईश्वरपदीं धत्तूररसें[13] वाहिलें,
सांगों काय वरप्रसाद? अजि! तें व्यासें[14] हि कीं साहिलें. १०४

इति श्रीमहाभारते[15] श्रीरामनंदनमयूरेश्वरविरचित आदिपर्व संपूर्णम् ॥

॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥

---

१. स्वहितधर्मपरायण बुद्धि ज्याची तो. २. श्रीरामनामरूपी गुरूचे चरण हाच कुशल वादक (वाद्य वाजविणारा). ३. [माझे] मयूरकवीचें मुख हेंच वाद्य. ४. गाणारी. ५. गाणे. ६. भारतग्रंथ. ७. पहिले. ८. कविजनांचा असा सांप्रदाय आहे की, ग्रंथसमाप्तीचे वेळी शेवटील एकदोन पद्ये भिन्नवृत्तांत रचावयाची. मोरोपंतांनी हि तशाच काही हेतने या आदिपर्वाची समाप्ति शार्दूलविक्रीडित वृत्तानें केली असावी. ९. तुमचे वचन. १०. वाल्मीकिप्रमुख जे आपले स्तुतिपाठक त्यांच्या समूहांत. ११. बोलाविलें. १२. मराठी. १३. धोत्र्याच्या फलासारखे. १४. व्यासानी सुद्धां माझी कृति सहन केली (मान्य केली). १५. पंतांनी आपल्या आर्याभिरचित भारताचा '**आर्याभारत**' असा विशिष्ट नामनिर्देश अन्यत्र केलेला असल्यामुळे आम्ही या एकाच नांवाचा सर्वत्र उपयोग केला आहे.

सभापर्व.

अध्याय पहिला.

पांचाळीपतिस म्हणे मय[2], 'कांहीं सांग आपुली सेवा.'
पार्थ म्हणे, 'सख्य असो, अथवा हें माग यादवा देवा.' १
श्रीपति त्यासि म्हणे, 'तूं शिल्पचमत्कारकोटिजनक[3] मया!
निर्मुनि दे रुचिर[4] सभास्थाना निर्दोषरत्नकनकमया[5].' २
आज्ञा करुनि असि, प्रभु भेटवुनीं सबहुमान धर्मातें
स्वपुरीस[6] जाय; मग करि भगवदुदित[7] दैत्य विश्वकर्मा[8] तें. ३
देवानीं हि करावा ज्यांच्या[9] स्वेष्टार्थ[10] नवस भात्यातें,
अनृणत्वार्थ[11] मयासुर निर्मुनि दे दिव्य नव सभा त्यातें. ४
स्थळ तें जळ, जळ तें स्थळ भासे, जीमाजि रत्न[12]-सारस-भा
भुलवि भ्रमरां अमरांस हि, ती चित्रा[13] चि रत्नसार[14] सभा. ५
भीमाला आणुनि दे वृषपर्व्याच्या[15] गदोत्तमगदेतें,

१. द्रौपदीपति अर्जुनास. २. खांडववनदाहप्रसंगीं अर्जुनानें आपलें रक्षण केल्याचे उपकार स्मरून ते ऋण फेडण्याकरितां मयासुर अर्जुनास 'कांही सेवा सांग' असें म्हणत आहे. ३. कलाकौशल्याचे कोट्यवधि अद्भुत प्रकार निर्माण करणारा. ४. सुंदर. ५. शुद्ध रत्नें आणि सुवर्ण यांनीं युक्त अशा. ६. आपल्या नगरीस. (द्वारकेस). ७. श्रीकृष्णानें सांगितलेलें. ८. विश्व (सर्व जगत्) कर्म (कृतीनें साध्य) ज्यास तो विश्वकर्मा दैत्य=मयासुर. मयासुरास देवशिल्प्याचें 'विश्वकर्मा' हें नांव विशेषण करून लाविलें आहे. ९. ज्या अर्जुनाच्या. १०. आपल्या इष्ट हेतूकरितां. ११. ऋणमुक्तीकरितां. १२. रत्नकमलांची कांति. १३. चित्रविचित्र. १४. उत्कृष्टरत्नें जीमध्यें आहेत अशी. १५. असुराधिपतीच्या.

म्हणति रिपु जिचें दर्शन आधीं भय, मृत्युचें हि मग देतें. ६
दे देव[1]दत्तशंख स्वत्रात्या अर्जुनास दास मय,
घे मागोनि असें कीं, 'मज भेटीला असो सदा [2]समय.' ७
त्या मयसभेंत शोभे धर्म [3]सुधर्मासभेंत वासवसा;
बुध अन्योन्य म्हणति, 'कां जातां ? या; हा चि [4]नाकवास; वसा.'
[5]अर्थिजनासह धाडुनि [6]गुण दे साधूंसि धर्म सहवास,
[7]कमळाकर मधुपांतें जेंवि प्रे[8]षूनि वायुसह वास. ९
नव नव नवल कराया न धरी लेश हि [9]इंचीं च आळस [10]भा;
राजर्षि महर्षि सकळ येथें, शून्या चि भूमिपाळसभा. १०
नित्य नवे चि महोत्सवकोटींचे त्या सभेंत भर [11]भरती.
विस्तर कशास ? परि हरिदासगृहींची उदंड [12]भरभर ती. ११
तेथें [13]ज्ञानविशारद, [14]शारदशशिगौर, गौ[15]रवार्ह, कवी,
[16]दुस्तरभवाब्धिपारद नारद येउनि सुनीतिला शिकवी. १२
तच्चरण प्रक्षाळुनि, जें चिंतिति [17]पर महर्षि, तें पाणी
सेवुनि, जोडिले कुरुकुलतिलकें परमहर्षितें [18]पाणी. १३
तो मुनि धर्माभि म्हणे, 'वात्सल्य करी पिता परम [19]तोकीं,
तैसें [20]भवान् स्वराष्ट्रीं करुनि, निवारूनि ताप, रमतो [21]कीं ? १४
जे राजधर्म [22]सुरतरुसख [23]मखसे सुखद उद्धवद नाकीं

१. हा महाशंख वरुणाचा होता. २. वेळ. (परवानगी). ३. देवसभेंत. ४. स्वर्गवास. ५. याचकांवरोवर. ६. स्वसद्गुणवाता. ७. कमलांची खाण. (सरोवर). ८. पाठवून. ९. या सभेची. १०. कांति. ११. उत्कर्ष पावती. १२. भरभराट. १३. ज्ञाननिपुण. १४ शरदृतूंतील चंद्राप्रमाणे गोरकांतीचा. १५. सत्कारास योग्य. १६. तरून जाण्यास कठीण अशा संसारसमुद्राच्या पैलतीरास नेणारा. १७. श्रेष्ठ. १८. हात. १९. अपत्याचे ठायीं. (लहान मुलावर.) २०. तूं. ('भवान' शब्दाचा प्रयोग असला ह्मणजे क्रियापद तृतीयपुरुषी असते.) २१. हें प्रश्नार्थक अव्यय. याचा पर्याय 'ना' हा रूढ आहे. २२. कल्पवृक्षाचे मित्र. २३. यज्ञसे.

त्यांसि जपोनि, [1]गुरूंच्या देसी यश परमशुद्ध वदना कीं ? १५
वर्तत आले जैसें पूरुकुळज साधु भीष्मपर्यंत,
वर्तेसि तसें चि कीं तूं? करिसी कीं सद्यशोर्थ [2]अर्यंत ? १६
नाम खरें केलें कीं ? सुखद जसा मेघ [3]कोटिकेकींतें,
[4]सुयशा तसा कवींतें, सद्यश कवणा नको ? टिके कीं तें ?' १७
धर्म म्हणे, 'गुरुराया ! बहु काय वदों तुम्हांपुढें देवा !
तुमचा प्रसाद इच्छुनि करितों [5]सत्रास दास मीं सेवा. १८
[6]युष्मत्पद, [7]राज्यपद प्रभुजी ! करितों जपोनि [8]परिचरणः
मीं तों अशक्त मंद चि, तुमचे श्रितकल्पवृक्ष परि चरण.' १९
यापरि वदोनि [9]हितमितवर्णा [10]कर्णामृता खऱ्या वचना
मुनिस म्हणे धर्म, 'तुम्हीं विश्वाची सर्व जाणतां रचना. २०
मयकृत सभा जसी हे, ऐसी कीं ईपरीस जरि बरवी
कोठें असेल, सांगा; सत्य [11]जगच्चक्षु तूं असा न रवी.' २१
हांसोनि म्हणे नारद "भूवरि तों हे चि [12]दिव्यरुचि, राज्या !
ऐक, सभा तुज कथितों देवांच्या ईपरीस रुचिरा ज्या. २२
शक्रसभा [13]सार्धशतकयोजनदीर्घा, तसी च विस्तीर्णा
शतयोजनें, तदाश्रित [14]जनता ती [15]सर्वदुःखनिस्तीर्णा. २३
वाल्मीकिमुनि पराशर दुर्वासा याज्ञवल्क्य [16]मूर्तमख,
तेथें शुक्र बृहस्पति जलद हरिश्चंद्र, [17]सर्व [18]वायुसख. २४

---

१. वडील माणसांच्या. २. शत्रूंचा नाश. ३. कोट्यावधि मयूरांना. ४. सुकीर्तिमान् [असा तूं]. ५. सभय. (काळजीपूर्वक). ६. आपले चरण. ७. राज्य. ८. सेवा. ९. हितकारक आणि परिमित अक्षरें ज्यांच्या ठायीं अशा. १०. कर्णमधुर अशा. ११. 'जगच्चक्षु' असें सूर्यास म्हणतात. परंतु तूं च जगच्चक्षु सत्य, सूर्य नव्हे. १२. देदीप्यमान कांति जिची अशी. १३. दीडशें योजनें (सहाशें कोस) लांबीची. १४. जनसमूह. १५. सर्व दुःखांतून पार पडलेली. १६. मूर्तिमंत यश. १७. अग्नि एकंदर सत्तावीस असल्यामुळें 'सर्व' म्हटलें आहे. १८. वायुमित्र. (अग्नि).

तीमाजि अप्सराजन नाचे, गंधर्ववृंद आलापी,
या सु-रसा सुरसा[1] जन[2] सुकृती[3] आतृप्ति[4] तेथ आला पी. २५
कोट्यब्द[5] तपश्चर्या करितां तनु रात्रिंदिवस भागावी,
क्षणमात्र ती पहावी असि सुखदा फार, किति सभा गावी?
धर्मा! यमधर्मसभा शतयोजनविस्तृता असी मोटी,
राजर्षिब्रह्मर्षिप्रवरांच्या[6] जींत नांदती कोटी. २७
जींत ययाति-नहुष-नळ शिबि-जनक-भरत-मंदालसातनय[7],
मुचुकुंद-दाशरथि-नृग-निमि-शंतनु-पांडु-कुशिक-वैन्य-गय. २८
वरुणसभा हि असी च प्रह्लादप्रमुख दितिदनुज[8] राजे
तेथें वासुक्यादिक वसति अहि ख्यात कुरुकुळवरा! जे. २९
गंगा यमुना विदिशा इत्यादि नद्या उपासिती वरुणा,
त्यांवरि वरुणसभेची वत्सांवरि सुरभिची[9] जसी करुणा. ३०
धर्मा! जी धनदसभा[10], ती ही शतयोजनायता रम्या,
शम्यानंदकरी[11] शिवपदपूता[12] तज्जनेतरागम्या[13]. ३१
शिवसख[14]सभेंत निरुपम सुख; सुर मुनि सिद्ध मूर्तनग[15] वसती;
तेथें चि ते पहावे जे जे अन्यत्र संत न गवसती[16]. ३२
सुखगीतनृत्य तेथें, मजला ही ती चि एक थारा हो;
स्मरला स्मरहर[17], भरला[18] कंठ, न वदवे चि ते कथा, राहो. ३३
जो हा भगवान् तेजोमंडलरूपी जगास भासविता[19]

१. देवासारखा. २. [तेथे आलेला] मनुष्य. ३. पुण्यवान, भाग्यशाली. ४. तृप्ति होईपर्यंत. ५. कोटि वर्षें. ६. प्रवर=श्रेष्ठ. ७. अलर्क—**पंत**. ८. दैत्य आणि दानव. ९. कामधेनूची. १०. कुबेराची सभा. ११. जितेंद्रिय साधूंना आनंद देणारी. १२. शंकराच्या चरणाने पवित्र झालेली. १३. त्या कुबेराच्या लोकांवांचून इतरांना अगम्य (अप्रवेश्य). १४. शिवमित्र कुबेराच्या सभेंत. १५. मूर्तिमंत पर्वत. (हिमवान, पारियात्र, विंध्य, कैलास इ० पर्वत). १६. सांपडती. १७. मदनशत्रु, शंकर. १८. गळा दाटून आला. १९. प्रकाशित करणारा.

कथिता झाला पूर्वीं मद्गुरूंची[1] मज अगा ! सभा सविता[2]. ३४
तद्दर्शनकामुक[3] मीं पुसता झालों उपाय तपनातें[4];
वदला रवि कीं, 'तप कर, जपनातें[5] किति ? समर्थ तप-नातें.'
केलें तप[6] तपनोदितें[7] दशशतवर्षें हिमाचळीं, मग मीं
झालों कृतकृत्य, तपीं बहु शक्ति, न पारिजातकीं[8] अगमीं. ३६
ब्रह्मसभा चि गुरु[9] सभा, तन्न्यूना वर्णिल्या सुरसभा ज्याः
दैव्युत्थ[10] शाकभाज्या किंवा हे[11] शाक, या सुरस भाज्या ? ३७
प्रभुमूर्ति सभा झाली पुरवाया काम[12] दासभावाचे,
याहुनि न वर्णवे बहु माझ्या नी कामदा सभा वाचे. ३८
जें जें असे त्रिलोकीं जंगम[13] कीं स्थाणु[14] सर्व तें व्यक्त[15]
त्यां पाहिलें नृपा ! हरिमूर्तींत जसें चि पाहतो भक्त. ३९
कथिल्या, विलोकिल्या ज्या, त्या चि सभा तूज पांच वीरा ! याः
येथें तुझी हि अधिका, जसि त्या चौघींत पांचवी राया !" ४०
धर्म म्हणे, 'गुरुराया ! पुरवीं माझी दुजी हि ही आळ[16],
त्वां यमधर्मसभेंत चि कथिले कीं प्रायशः[17] क्ष्मापाळ[18]. ४१
वरुणसभेंत दितिदनुज सरिदब्धिव्याळ[19] वर्णिले लक्षः
धनपतिसभेंत गुह्यक[20] राक्षस गंधर्व अप्सरा त्र्यक्ष[21]. ४२

१. माझ्या पित्याचा. (ब्रह्मदेवाचा). २. सूर्य. ३. ब्रह्मसभा पाहण्यास उत्सुक असा. ४. सूर्यातें. ५. ब्रह्मनामाचा जप करणे हे नाते किती ? तपनातें च समर्थ; यासाठी तप कर. ६. ब्रह्मव्रत. ७. उदित=सांगितलेले. ८. पारिजातक नामक कल्पवृक्षाचे ठायी. ९. मोठी. १०. शाकंभरी—**पंत.** देवीपासून उत्पन्न झालेल्या आदिमायेने, देवांच्या विनंतीवरून त्यांच्या शत्रूंचे निर्दालन करण्याकरिता वेळोवेळी घेतलेल्या अवतारांपैकी 'शाकंभरी' हा एक होय. ह्या अवतारांत देवीने जीवांच्या पोषणासाठी शाकभाज्या (फळभाज्या) निर्माण केल्या अशी कथा आहे. (सप्तशती). ११. हे मनुष्यकृत. १२. दासाच्या मनांतील हेतु. १३. जाग्यावरून हलणारें. १४. स्थावर, न हलणारें. १५. स्पष्ट. १६. आवड. १७. बहुधा. १८. राजे. १९. नद्या, समुद्र आणि सर्प. २०. देवयोनिविशेष. २१. त्र्यंबक. (शंकर).

ब्रह्मसभेंत महर्षि श्रुतिशास्त्रें मूर्तदैवतें सर्व
शक्रादि लोकपाळक कथिले, मुनि वालखिल्य हरि[2] शर्व[3]. ४३
इंद्रसभेंत सकळ सुर गंधर्व वराप्सरा पर-महर्षी
त्यांत हरिश्चंद्र नृपति एक चि सुरनाथसा[4] परम-हर्षी. ४४
पुण्य हरिश्चंद्राचें काय, प्रिय ज्यास्तव त्रिदशपतिला[5]?
हें सांगोनि, स्वामी! या शिष्याच्या प्रमोद द्या मतिला.' ४५
देवर्षि म्हणे, "नृप तो सम्राट्[6] प्रभु राजसूयमखकर्ता,
इतर करद[7], परंदमिता[8], एक हरिश्चंद्र सर्वभूभर्ता. ४६
सत्कार हरिश्चंद्रीं पाहुनि तव तात पांडु वदला हें
कीं, 'सांग सुतासि मुने! जेणें तैसें चि मीं हि पद लाहें[9].' ४७
सुरपतिसभेंत भोगूं सौख्य तव पिता महासवें[10] साधो[11]
हें,[12] नांदसील तूं ही सपितृप्रपितामहासवें[13], साधो! ४८
हा राजसूयमहिमा, परि याची सिद्धि दुर्घट स्पष्ट;
बहुविघ्न[14] क्षत्रक्षय[15], कर्ता बहु मग हि पावतो कष्ट." ४९
सांगोनि असें गेला मुनि, कृष्ण पहावयासि तेथूनीं;
कीं सुज्ञ हि न असे[16] जे, घेती भरवुनि निजास्य[17] ते थूनीं[18]. ५०
धर्म म्हणे, 'कष्ट घडो, हो जें होणें असेल, परि तात
व्हावा पूर्णमनोरथ, सत्पुत्र गुरूक्त[19] सर्व करितात. ५१
पुसतां ऋत्विग्[20], बंधु, व्यास, सचिव, आप्त म्हणति, 'देवा[21]! हूं.

१. आदि० अ० ४।११०. ते १३३ पहा. २. विष्णु ३. शंकर. ४. इन्द्रासारखा. ५. देवाधिपति इन्द्राला. ६. सार्वभौम. (सम्यक=चांगल्या रीतीने+राजते=शोभतो तो, सम्राट). ७. कर देणारे. ८. शत्रूंचे दमन करणारा. ९. मिळवीन. १०. महायज्ञानें. ११. संपादन करो. १२. हरिश्चंद्रासारखे पद. (इन्द्राला प्रिय असणें). १३. बाप, आजा व पणजा यांसहवर्तमान. १४. ज्यांत बहुत विघ्ने आहेत असा. १५. ज्यांत क्षत्रियांचा नाश होतो असा. (राजसूय). १६. नारदसमान भक्त—पंत. १७. आपलें तोंड. १८. थुंकीने. १९. गुरूनें (बापाने) सांगितलेलें. २०. कुलगुरु. २१. हे धर्मराजा!

ईश गुरूक्तकरास [1]व्यसननदीं सर्वथा न दे वाहूं.' ५२
धर्म म्हणे, 'सिद्धि भजे [2]यन्मंत्रा, जेंवि वासवा रंभा,
त्या [3]स्वसख्या प्रथम पुसों मंत्र, मग करूं [4]शिवा [5]सेवारंभा.' ५३
करुनि विचार असा, पटु दूत [6]द्रुत धाडिला मुरारिकडे,
ज्याच्या चरणस्मरणें [7]अत्यघटित सर्वकार्यसिद्धि घडे. ५४
तो इंद्रसेननामा दूत नव्हे, शुद्ध भाव [8]रायाचा,
कीं [9]तद्भक्तिवधूचा हार [10]श्रीवल्लभा [11]वरायाचा. ५५
मधुपास जसा पद्माप्रति आणी, बळ करूं न दे [12]वास,
घेउनि आला धर्माप्रति अत्युत्सुक करून देवास. ५६
त्या [13]संकल्पबिभीषणरामातें [14]सन्मनोभिरामातें
धर्म कथी [15]पितृवाचिकजनितोत्कटराजसूयकामातें. ५७
कृष्ण म्हणे, '[16]कुरुराया! धन्य ह्मणतसे सदेव शक्र तुला,
तूं न करिसील बापा! स्वगुणांहीं कोणत्या वश [17]क्रतुला? ५८
परि एक जरासंध प्रबळ क्षितिपाळ काळ आजि तसा,
[18]तो चि पळालों त्रासें, ज्या आह्मां बहु तुम्हीं [19]संभाजितसा. ५९
करिति जतन वतन, [20]पतन मत न भल्यांला, तथापि तें वरिती;
त्यजिली स्वराजधानी मथुरा [21]अमरावती च भूवरि ती. ६०
हर आर्जवूनि तेणें राजे [22]षडशीति कोंडिले असतो,

---

१. संकटरूप नदामध्यें. २. ज्याच्या मसलतीस. ३. आपल्या मित्रास. (कृष्णास). ४. मंगलप्रद. ५. यज्ञारंभा. ६. लवकर. ७. घडण्यास अतिशय कठीण. ८. धर्मराजाचा. ९. धर्माच्या कृष्णभक्तिरूप वधूचा. १०. लक्ष्मीपति श्रीकृष्णास. ११. वरण्याच्या हेतूनें पाठविलेला. १२. मृगंध. १३. संकल्परूप बिभीषणाच्या रामास. १४. सज्जनांच्या मनास संतोष देणाऱ्यातें. १५. पांडुनिदेश–पंत. (पांडुनिदेशानें उत्पन्न झालेल्या प्रबळ अशा राजसूययज्ञाच्या इच्छेतें). १६. धर्मराजा! १७. यज्ञाला. १८. तो च (मी कृष्ण). १९. पूजित अहां. २०. अन्वय–पतन भल्यांला मत (मान्य) न; तथापि तें (पतन) वरितीं; [परि] वतन जतन करिती. २१. इन्द्राची नगरी. २२. शायशी.

हरणार असु[1] हरुनि वसु[2] तद्‌सिलता[3], न गणिका तसी अ-सती.
मूर्धाभिषिक्त राजे पशुसे षडशीति बद्ध आहेत.
पशुपतिपुढें वधावे शत, ऐसा त्या कुबुद्धिचा हेत. ६२
त्यां राज्यांला मुक्त न करितां, त्या न वधितां जरासंधा,
साम्राज्य राजसूयें कैचें? इतरां सुदुस्तरा संधा[4].' ६३
धर्म म्हणे, 'अघटित तूं म्हणसि, तरि घडेल काय अन्यास?
तरि राजसूय राहो, आज्ञा दे घ्यावयासि सन्यास.' ६४
भीम म्हणे, 'देवा! कां माझ्या अवमानितोसि बाहूंतें?
वर्णिसि मनमानेसें, चाल जरासंधतेज पाहूं तें. ६५
अथवा, हे किति त्याला, जो तूं निजबाहुचा अनादरिता,
यच्छ्रितधनुचा[5] न हरुनि रिपुयश फिरला कधीं न नाद रिता.'
कृष्ण म्हणे, 'गा! भीमा! मतिबळ[6] बळ हें चि मान्य सु-कवीतें;
भुजबळ तें एखादे समयीं तत्काळ ओंठ सुकवीतें.' ६७
जिष्णु म्हणे, 'परि एक चि हें आम्हां त्वत्पदानुगां[7]! ठावें,
सर्वत्र तूं यशस्वी, त्वद्दासें यश[8] सुखें चि गांठावें. ६८
दुर्घट अरिपरिभव सव अजित[9] यशस्वींद्र[10] तूं परि सहाय,
म्हणवील काय लोहाकरवीं[11] हि कधीं तरी परिस 'हाय'? ६९
देशिल यश मद्धनुतें अभिमानी तूं वृकोदरगदेतें;
अयशें सिंहासनग[12] न वपु हर्ष यशें वृकोदरग दे तें.' ७०
धर्म पुसे, प्रभु सांगे, मगधवरोत्पत्ति[13] ती असी परिसाः-
"होता बृहद्रथनृपति सद्गुणसंपन्न, विक्रमी हरिसा. ७१

---

१. प्राण. २. द्रव्य. ३. त्या जरासधाची तलवार. ४. प्रतिज्ञा. ५. ज्या (तुझ्या) आश्रितांच्या (अर्जुनादि भक्तांच्या) धनुष्याचा टणत्कार. ६. बुद्धीचे बळ. ७. तुझ्या चरणसेवकांना. ८. यश. ९. कधी न जिंकलेला असा. १०. यशस्वी लोकांत श्रेष्ठ. ११. लोखंडाकडून. १२. अन्वयार्थ—सिंहासनग वपु (सिंहासनस्थ शरीर) अयशें हर्ष न दे; पण तें वृकोदरग (लांडग्याच्या उदरांत गेलेलें) वपु यशें हर्ष दे. १३. जरासंधाची जन्मकथा.

[1]अनपत्यत्वसुदुःखित तो वरदा चंडकौशिका ऋषितें
सुखवी करूनि सेवा, चित्तें [2]सुतदर्शनामृतीं [3]तृषितें. ७२
'माग वर' असें म्हणतां, [4]सुतवर मागे नृपाळ तो नमुनीं;
आम्रतरुतळीं होता ध्यानस्थ क्षण तपोनिधान मुनी. ७३
तों [5]अंकीं आम्राचें एक सरस फळ गळोनि उतरे, तें
देउनि म्हणे मुनि, 'असो येणें, जरि तुज न होय सुत रेतें. ७४
पावेल पुत्ररूपें हें फळ [6]परिणामें, दे [7]स्वजायेतें.
जा, निश्चयें नराकृति होउनि, सुख यश गृहीं तुज्या येतें.' ७५
बुडतां जें चिंतेच्या झालें अद्भुत [8]अलाबु ओघीं तें.
देता झाला राजा स्वकरें समभाग करुनि [9]दोघींतें. ७६
[10]अंतर्वत्नी पत्नी झाल्या व्याल्या [11]सुपुत्रफळशकलें.
त्यजिलीं हि दूर, परि मुनिवच भंगाया न दैवबळ शकलें. ७७
रात्रौ शकलें त्यजिलीं अश्रुसह [12]चतुष्पथांत दायानीं;
तों राक्षसी जरा ये, काय करावें नृपा! तदा यानीं? ७८
न्यावीं, खावीं, व्हावीं [13]सुवहें शकलें म्हणोनि ती जोडी.
तों तीं जडलीं, धर्मा! मुनिवचनीं शक्ति काय हे थोडी? ७९
आला न सत्प्रसादीं कोणाला ही कधीं हि तोटा हो!
झाला कुमार अद्भुतरूप, [14]करी तत्क्षणीं च तो टाहो. ८०
[15]बर्हिवनीं [16]घनरवसा गेला अंतःपुरांत तो टाहो.
होय सुकाळ सुखाचा, पडला होता [17]मुहूर्त तोटा हो! ८१
मागोनि घे सुतातें नृप पसरुनि राक्षसीपुढें पदर,

---

१. मल नसल्याने फार दुःखी झालेला. २. पुत्रदर्शनरूप अमृताविषयीं. ३. तान्हेलल्या अशा (चित्ते). ४. पुत्र होवो असा वर. ५. मांडीवर. ६. रूपान्तर. ७. आपल्या भार्येते. ८. भोपळा. ९. दोन्ही स्त्रियांतें. १०. गर्भिणी. ११. उत्तम पुत्ररूप फळाचे दोन अर्ध. १२. चवाठ्यावर. १३. नेण्यास सोपी अशीं. १४. आक्रोश करी, रडे. १५. मोर राहतात त्या अरण्यात. १६. मेघांच्या शब्दासारखा. १७. थोडा वेळ.

विप्रप्रसाद निर्भयः नाहीं तरि गज हि तन्मुखीं[1] बदर[2]. ८२
नाम 'जरासंध'[3] असें याकरितां, उपजला असा राया!
कथिल्या तद्वीर्यकथा[4] म्यां साच, नव्हेत गा! असारा या. ८३
बहु काय वदों? कन्यापति[5]कंसविनाश ऐकतां मागें
फेरे एकोनशत[6] स्वभुजबळें निजगदेसि दे रागें. ८४
एकोन योजनें शत टाकी मधुरापुरींत[7], अशनीची[8]
शक्ति किति? दृष्टि हि तसी बहुधा उग्रा असेल न शनीची.८५
परि भीमार्जुन मज दे, जातों, येतों करूनि कार्यातें;
परमोदार वृकोदरभुज यश देतील शीघ्र आर्यांतें." ८६
कुंत्याशी, धर्माज्ञा घेउनि वेषें च विप्रता[9] राया!
सत्वर तिघे निघाले मगधपतिस ते कवि प्रतारया[10]. ८७
गोष्ठीं[11] हरिसे, नगरीं शिरले मारावया मगधराज्या,
प्रथम, 'असो पत्यंतरें[12],' 'हननाश नसो,' म्हणे मग धरा[13] ज्या.
चढले गिरिव्रजाच्या[14] प्राकाराधारगिरिशिरीं[15] हरिसे.
ज्यांसि[16] सकृत्[17] ताडुनियां ध्वनिला जन एकमासवरि परिसे.८९
वृषरूप[18] दैत्य मारुनि, तच्चर्में साधु[19] मढविले होते,
अद्भुत तीन असे जे दुंदुभि[20], ताडूनि फोडिले हो! ते. ९०

१. त्या जरेच्या मुखांत. २. बोर. ३. जराराक्षसीनें दोन शकलें सांधून तयार केला म्हणून 'जरासंध' असें नांव पडलें. ४. मागे ५८ ते ६२ गीति पहा. ५. कंस हा जरासंधाचा जांवई होता. ६. नव्याण्णव. ७. मथुरानगरींत. ८. वज्राची. ९. ब्राह्मणत्व. १०. फसवाया. ११. गोठ्यांत. १२. दुसरा पति (राजा). १३. धरा (पृथ्वी) त्या कृष्णार्जुनास प्रथम म्हणाली कीं, जरासंध मरून मला दुसरा पति प्राप्त होवो; नंतर पुन्हां म्हणाली की, पण तो दुसरा पति मात्र हननाश (घातेच्छु, दुष्ट) नसो. १४. स्थलविशेष. १५. तटासारख्या आधारभूत असलेल्या सभोंवतालच्या डोंगरांचे शिखरावर. १६. ज्या नौबतींस. १७. एकवार. १८. बैलाचें रूप ज्यानें घेतलें आहे असा. १९ चांगले. २०. नौबती.

भंगिति भुजप्रहारें शृंगातें ह्मणति जन 'मनूरा'[१] ज्या;
शिरले पुरीं अमार्गें[२] माराया आम्रफळजनू[३] राज्या. ९१
राजगृहांत हि शिरले, पाहुनि मगधेंद्र ही म्हणे, 'यावें.'
मानुनि वेषें स्नातक[४] भूसुर[५] पूजावया उठे भावें. ९२
कृष्ण म्हणे, 'राया! हे दोघे मौनव्रती अदीन[६] मुनी
वदतिल, सारुनि नियम, प्रहरद्वय[७] रात्रिचें अतिक्रमुनीं.' ९३
स्थापुनि अग्निगृहीं[८], मग त्या काळीं तो हुताग्नि वर्चाया[९]
काळांसि विप्र मानुनि आला, झाला हि सिद्ध अर्चाया. ९४
'कुशलं स्वस्त्यस्तु[१०]' असें वदले ते प्रथम, बसविले भूपें,
पुसिलें कीं, 'वेषें तों विप्र तुह्मीं, अन्य भासतां रूपें[११]. ९५
आलां पुरीं अमार्गें कां केला शृंगदुंदुभिध्वंस?
ब्राह्मण तों मन्नगरीं न क्षोभे, जेंवि मानसीं हंस. ९६
पूजन हि घेत नाहीं कां हो! या भूमिदेव दासाचें?
कोण तुम्हीं? क्षत्रिय कीं ब्राह्मण? राज्यापुढें वदा साचें.' ९७
शौरि[१२] म्हणे, 'रिपुसदनीं अद्वारें[१३] शिरति बुध, अगा! राया!
द्वारें चि सुहृत्सदनीं[१४], आलों तैसें[१५] चि कीं अगारा या. ९८

१. गोपुर—पंत. २. आडमार्गाने. ३. आंब्यापासून जन्म ज्याचा अशा. ४. ब्रह्मचर्यव्रतसमाप्तीचे वेळीं करावयाचें स्नान ज्यानीं केलें आहे असे. (सोडमुंज झालेले). ५. ब्राह्मण. ६. अतिशय दीन. ७. मध्यरात्रीचा समय. ८. होमशाळेत ९. उद्धरण (प्रज्वलन) करण्याकरिता. १०. कल्याण असो, दुसरा अर्थः—[हे राजा!] सु (अत्यंत अविनाशी) अस्ति (असे जें मोक्षपद) [ते तुला] कुशल (निर्विघ्नपणे) अस्तु—असो. श्रीकृष्णपरमात्म्यासमोर मरणाराला मोक्षपदप्राप्ति अवश्य होते, ह्या समजुतीस अनुसरून हे वर्णन आहे. ११. आकाराने. (त्या तिघांच्या दंडावरील धनुष्याच्या दोरीचे वण पाहतांच हे ब्राह्मण नसून क्षत्रिय असावेत असा जरासंधाला संशय आला). १२. कृष्ण. १३. द्वाराशिवाय इतर मार्गानें. १४. मित्रगृहीं. १५. त्या नियमानुसार.

घेऊं नये चि अरिकृतपूजा, व्रत आमुचें असें आहे.'
ऐसें श्रवण करुनि, नृप वैर कसें काय, हें मनीं पाहे. ९९
हासोनि नृप म्हणे, 'हो! विप्रांचा शत्रु मीं नव्हें व्यक्त,
सक्त ब्राह्मणभजनीं आहें, त्यांचा चि सत्य हा भक्त.' १००
कृष्ण म्हणे, "अस्मद्रिपु ते मोडिति सेतुला नरवरा! जे.
कां कोंडिले पशु तसे? बहु रडती करुनि दीनें रंव राजे. १०१
यज्ञ करावा मारुनि पशुसे नृप काय हें बरें कर्म?
येणें प्रसन्न शंकर? रे! राज्या! हा अधर्म कीं धर्म? १०२
ऐसें कोणहीं हि कधीं केलें नाहीं च कर्म हें मागें;
तूं काय? भस्म येणें देवांसह होइजेल हेमागें. १०३
जरि हा स्वधर्म ऐसें त्वन्मत, तरि हें बरें चि; राया! हो
आम्हां भवदाज्ञा कीं, 'यज्ञ करा, मज करें चिरा, या हो!'१०४
तूं क्षत्रिय, आम्हीं ही शंभुप्रीत्यर्थ या नव-क्रतुला
कां न करूं तुज मारुनि? सरळ वचन हें गमो न वक्र तुला.
तोडावे बंध सकळ, सोडावे भूप, हात जोडावे,
राजानें रक्षावे कीं दाटुनि धर्मसेतु मोडावे? १०६
मीं शौरि, हा धनंजय, हा हि तिजा नीट ओळख गदीन.
या बळिखगप्रभुपुढें सर्व बळी अन्य टोळ खग दीन. १०७
सोडावे नृप, अथवा रथवाहगजादिराज्यसुखभोग;
हो शीघ्र सिद्ध समरास मराया, तुज न अन्य हितयोग."१०८
मागध म्हणे, 'मखार्थ प्रोक्षितें नृपपशु भयें न सोडीन,
कर ईश्वरासि किंवा तद्रूपब्राह्मणासि जोडीन.' १०९

१. स्पष्ट, खरोखर. २. आसक्त, तत्पर. ३. ब्राह्मणसेवेत. ४. धर्मसेतुला. (धर्मनियमाला). ५. केविलवाणा शब्द. ६. देवांसह मेरुपर्वत हि भस्म होईल, मग तुझी कथा काय? ७. तुझें मत. ८. तुझी आज्ञा. ९. गदी=गदा घेऊन युद्ध करणारा+इन=स्वामी, श्रेष्ठ. (भीम). १०. बळवान गरुडापुढें. ११. रथवाह=अश्व. १२. उदकसिंचनानें पवित्र केलेले.

ऐसें वदोनि सनयीं[1] तनयीं[2] राज्याभिषेक तो करवी;
त्यासि म्हणे, 'हर्षद हो सुहृदां, कमळांसि जेंवि तोकरवी[3].'
विस्तर असो, तयासीं भीमासीं बाहुयुद्ध आरंभे;
पूर्वागता[4] म्हणति किति, 'हा उर्वशि! हा घृताचि! हा रंभे!'
आरंभ कार्तिकाचा युद्धाचा तुल्य[5] वर्णिती संत,
भूतातिथिदिवसाचा[6] त्या हि मगधभूमिजानिचा अंत. ११२
होते हर्षविषादाकुळमानस[7] सार्ध घस्र[8] तेरा जे
प्रभुनें केवळ हर्षाकुळ केले, पुसुनि अस्र[9], ते राजे. ११३
जो प्रथम तारकामयसंग्रामीं[10] जिष्णुविष्णुनीं साजे,
तो रथ बृहद्रथसुतें संपादुनि सर्व जिंकिले राजे. ११४
त्यावरि चढोनि, देउनि अभय जरासंधनंदना अजितें,

---

१. नीतियुक्त, सदाचारसंपन्न अशा. २. [सहदेवनामक] पुत्राचे ठिकाणी. ३. बालसूर्य. ४. धारातीर्थी शत्रुसन्मुख मरण पावलेल्या वीरांच्या गळ्यांत स्वर्गामध्ये अप्सरा माळा घालितात या समजुतीस अनुसरून, किती (स्वर्गातील कित्येक प्रेक्षक) पूर्वागता (प्रथम वर आलेल्या वीरासंबंधी) म्हणति [हे] उर्वशी! घृताचि! रंभे! हा (पूर्वागत वीर आहे; ह्याच्या गळ्यात माळा घाला). ५. सारखा. (कार्तिकमासारंभाबरोबरच युद्धारंभ झाला). ६. भूतें (पिशाचराक्षसादि) आहेत अतिथि (पाहुणे) ज्या दिवसांत, त्या दिवसांचा आणि मगधभूमि आहे जाया (पत्नी) ज्याची असा जो जरासंध त्याचा अंत संत तुल्य (समानकाली झाला) असे वर्णन करितात. (युद्ध सरल्यामुळें रक्तमांस खाणाऱ्या भूतांचे हि चैनीचे दिवस गेले आणि जरासंध हि मरण पावला). ७. भुजयुद्धाचा परिणाम कसा काय होईल याचा नियम नसल्यामुळें हर्षखेदयुक्तमानस असे राजे. ८. दिवस. ९. अश्रु. १०. तारका (बृहस्पतीची भार्या तारा) ही आहे आमय म्ह० रोग (लक्षणेने प्राणनाशक असा भाव) ज्यांत असा जो संग्राम युद्ध त्यांत. (तारेनिमित्त बृहस्पती व चंद्र यांचेमध्यें पूर्वी जें मोठें घनघोर युद्ध झालें, त्या वेळीं विष्णु आणि इन्द्र बसल्यामुळे जो रथ शोभला तोच रथ जरासंधानें मिळवून त्यांत बसून सर्व राजे जिंकिले).

आणुनि धर्मासि दिलें यश, आम्हांला हि प्यावया आजि! तें.
त्या चि रथावरि बैसुनि मग जाय द्वारकेसि केशिघ्न[1];
तैं शंभु म्हणे, 'याच्या मात्र जना भय न देवि! दे विघ्न.'[2] ११६

अध्याय दुसरा.

मग जिष्णु उत्तरेला जिंकाया भीम वासवाशेला[3],
सहदेव दक्षिणेला, वरुणदिशेला[4] हि नकुळ तो गेला. १
कवि म्हणति, 'चतुर्भुजभुज[5] जे धर्मसहायदक्ष[6], अजित रणीं
ते हे[7]; कीं चतुराशासुखद[8] चतुर्मूर्ति[9] होय अजि तरणी[10].' २
हरिति रिपूंचे मदगद[11], पद[12] न, दयासिंधु ते सुजनमहित[13],
झाले केवळ न दरद[14], बदरद[15] हि न गांजिला प्रणत[16] अहित[17]. ३
करुनि चतुर्दिग्विजय द्रविणाचे[18] अमित राशि जोडूनीं,
ते स्वपुराला आले, विजित नृपांचें हि मन न मोडूनीं. ४
तैसें चि आणिलें बहु वित्त युधिष्ठिरपुरास दास-जितें[19]
अजितें, अजि! तें त्या[20] तत्प्रेम[21] अशा कौतुकीं[22] सदा सजितें[23]. ५

१. केशिनामक राक्षसास मारणारा. (कृष्ण). २. अन्वयार्थ—शंभु म्हणे, देवि! (पार्वति!) याच्या (कृष्णाच्या) मात्र जना (भक्ता) विघ्नभय न दे. ३. इन्द्राच्या दिशेला (पूर्वदिशेला). आठ दिशांचे आठ पालक आहेत, त्यास अष्ट-दिग्पाल म्हणतात; त्यापैकीं इन्द्र हा पूर्वदिशेचा स्वामी आहे. ४. पश्चिमेला. ५. कृष्णाचे बाहु. ६. धर्माला सहाय्य करण्याविषयीं सिद्ध. ७. पूर्वोक्त गीतींतील अर्जुनादि चवघे. ८. चार दिशांला सुख देणारा (अर्जुन). ९. चार मूर्ति धारण केलेला. १०. सूर्य. ११. गर्वरूप रोग. १२. राज्यपद. १३. सज्जनमान्य. १४. भीति-दायक. १५. बोर देणारा. (अवर्दी थोडा करभार देणारा देखील). १६. शरण आलेला. १७. शत्रु. १८. द्रव्याचे. १९. भक्तानीं जिंकलेल्या कृष्णाचें. २०. त्या कृष्णाला. २१. त्या दासांचें प्रेम. २२. कौतुकानें. २३. सजविलें.

धर्मपरें धर्मपरा धन दिधल्या काय दोष? कर दे, हें[1]
किति? दासदास्य[2] हि करी श्रीश श्रीचित्ततोषकर देहें. ६
धर्म प्रभु, न पर प्रभु, जेणें केला प्रसिद्ध तो[3] कर[4]-द,
मोठ्यांमोठ्यांला ही बुडतां व्यसनाब्धिमाजि जो कर-द. ७
धर्म म्हणे, 'देवा! तुज दीक्षा साजेल, मज न, यज्ञाची;
हो साम्राट् सर्वेशा! दृष्टि निवो सर्व-सव[5]-नयज्ञाची.' ८
कृष्ण म्हणे, 'राया! तूं उचित अनुद्धत[6], न उद्धत क्रतुला;
योग्य न दुग्धस्थानीं योजाया प्रिय हि शुद्ध तक्र तुला. ९
देवा! सेवा चि भली दे मज, दुसरी न घेववे दीक्षा;
सुखकीर्तिहेतु[7] आह्मां नव नव[8]-सव-भूमिदेव-वेदीक्षा. १०
करिन ब्राह्मणपादप्रक्षाळन, सावडोन मी उष्टीं;
सर्व हि करीन, देहीं फळ हें चि, न अन्यथा वृथा-पुष्टीं[9]. ११
कृतकृत्य[10] यांत आम्हीं, हो तूं सम्राट् प्रभो! अगा[11]! धवळा
हो त्वद्यशें त्रिलोकी राया! कुरुसत्तमा! अगा[12]धवळा. १२
जैसी यज्ञेशाज्ञा[13] झाली कुरुसत्तमा अतिप्राज्ञा,
तैसी च तत्कुळोत्तमधौम्यद्वैपायना[14]दिविप्राज्ञा. १३
धर्मे सवोत्सवोत्सुक नृप आणविले स्वदूत धाडूनीं,
विप्र क्षत्रिय वैश्य हि सच्छूद्र[15] हि भूवरील झाडूनीं. १४
भीष्म, सकळत्र[16]सुत धृतराष्ट्र, कृप, द्रोण, विदुर, पुरवासी
धर्मे आणविले मृगें[17], जाणों प्रेषूनि नकुळ[18]-सु-रवासी. १५

१. कर देणे. २. भक्ताचे दास्य. ३. तो श्रीकृष्ण. ४. दान देणारा. ५. सव यज्ञविधि जाणणाऱ्याची. ६. नम्र. ७. सुखाला व कीर्तीला कारणीभूत. ८. नवीन यज्ञ, ब्राह्मण आणि यज्ञकुंड यांचे अवलोकन. ९. व्यर्थ पुष्ट झालेल्या देहीं. १०. सफळमनोरथ. ११. अन्वयार्थ–अगा! (राया!) त्वद्यशें त्रिलोकी (त्रैलोक्य) धवळा (शुभ्र) हो (होवो). १२. बवयोरभेदः–**पंत.** १३. कृष्णाज्ञा. १४. व्यास. १५. चांगले (सदाचारसंपन्न) शूद्रजन हि. १६. बायका व पुत्र यांसह. १७. हरिण. १८. नकुळ हाच सुरव म्ह० गायनांतील मधुर ध्वनि, त्यास.

सवसाहित्य किति वदूं? राबति भुज जेथ सांधु-सुर-तरुचे[1],
ज्या खटपटेपुढें न श्रीशास श्रोस ही न सुरत रुचे. १६
रामादि सर्व यादव, शिशुपाळादिक नृपाळ बहु आले,
अर्पुनि उंपायनें[2] बहु धर्मकृतें आदरें बहुत धाले. १७
अध्वर्यु[3] याज्ञवल्क्य, ब्रह्मा[4] श्रीव्यास, पैलमुनि होतां[5],
सुमुनि सुसामानामा सामग[6] यज्ञांत जाहला होता. १८
जेथ सभासद नारद, फार दयाज्ञान ज्यांत वास करी,
जेथें विप्रपदाब्जप्रक्षाळन तीर्थपाद[7] देव करी; १९
जेथें साहित्यासि श्रीभीष्म द्रोण विदुर बहु जपती,
न विसंबति क्षण जसे गुणवद्पत्यासि[8] वृद्ध मनुज-पती[9]. २०
यजमान हि गुरुदेवद्विजभक्त अजातशत्रु[10], तज्जाया[11]
मूर्तिमती[12] श्रद्धासी, आले गुण ज्या सुधेंत[13] मज्जाया[14]. २१
वाढी स्वमायसी कीं मूर्तिमती सुरभि गायसी ते[15] तें,
जें जो इच्छी, ईतें गाय[16] भुवन, जेंवि गाय सीतेतें. २२
यन्नामें सफळ सकळ सव, सगुणब्रह्म[17] ज्यांत रांबे[18] तें.
त्या क्रतुच्या वर्णावें कीर्तिसुधेतें, न अन्य रांबेतें[19]. २३
इतुक्या चि राजसूयक्रतुच्या या वर्णनें रसिक हर्षो;
काय डरडरां ढेंकर देउनि चातक म्हणेल, 'बहु वर्षो?' २४

---

१. सत्पुरुषांचा कल्पवृक्ष जो श्रीकृष्ण त्याचे. २. नजराणे, भेटी. ३. अग्नींत आहुति देणारा यजुर्वेदी ऋत्विज. ४. आद्यंती प्रणवोच्चार करणारा वेदत्रयज्ञ ऋत्विज. ५. यज्ञदेवतांस आव्हान करणारा ऋग्वेदी ऋत्विज. ६. देवतांच्या रंजनार्थ सामवेदाचे गायन करणारा. (उद्गाता). ७. तीर्थ आहे पदांचे ठायीं ज्याच्या असा देव. (कृष्ण). ८. गुणवान मुलास. ९. राजे. १०. ज्यास कोणी शत्रु नाहीं तो. (धर्मराज). ११. त्याची भार्या. (द्रौपदी). १२. मूर्तिमंत अस्तिक्य बुद्धि च अशी. १३. ज्या (द्रौपदीरूपी) अमृतांत. १४. स्नानार्थ. १५. ती द्रौपदी. १६. स्तवी. १७. कृष्ण. १८. काम करी. १९. काकवीपेक्षां दाट असा जो रसाचा रांधा ती राब.

तें यजनकर्म झालें पूर्ण सविधि परमशुद्ध रायाचें.
उद्धरिलें भगवंतें भरताचें गोत्र उद्धरायाचें.[१] २५
तेव्हां देवर्षि[२] मनीं आणी कीं, 'क्षत्र[३] सर्व शुद्ध-रणें[४]
उद्धरणार प्रभु, परि आधीं शिशुपाळ आजि उद्धरणें.' २६
धर्मासि म्हणे,[५] 'राया! आले यज्ञोत्सवार्थ नगरा जे
यांमध्यें पूजावा त्वां प्रथम श्रेष्ठ, सर्व मग राजे.' २७
धर्म म्हणे भीष्मातें, 'सांगा जी! मज तुह्मींच जें विहित,
सांगत आलां पूर्वीं जैसें मद्भावुकार्थ[६] जेंवि हित.' २८
भीष्म ह्मणे, " वत्सा! जरि पुससी 'सर्वांत कोण पूज्य' असें,
तरि वासुदेव आधीं पूजावा त्वां विशुद्ध-भक्ति-रसें. २९
ज्योतिर्गणांत[७] रविसा, तेजस्वी कृष्ण या सदांत[८] पहा;
तेज[९] अहा! क्षिप्र वहा, अर्घ वहा, एक पूज्य वृष्णिप[१०] हा. " ३०
पूजी प्रभुला प्रेमें व्हाया[११] ईकामपूर्ति[११] सहदेव.
पूजित झाले सस्थिरचर[१२] त्या श्रीविश्वमूर्तिसह देव. ३१
नारदभीष्मप्रमुखां साधूंच्या होय दृष्टिलाभा[१३] जी
भा[१४] जीमूतश्याम[१५] प्रभुची ती चैद्यदृष्टिला[१६] भाजी.[१७] ३२
भगवत्सत्कृति पाहुनि कोपे शिशुपाळ सत्समाज्यांत,
दुष्टीं जसी पिशाची भरती दुर्बुद्धि तत्समा ज्यांत.[१८] ३३
धर्मासि[१०] कैरी सज्जनवृंदीं पाण्यापरीस[१९] पातळ, तें

---

१ उद्धरण्यास योग्य असें. २. नारद. ३. क्षत्रिय. ४. धर्मयुद्धानें. ५. [भीष्म] म्हणे. ६. माझ्या कल्याणार्थ. ७. नक्षत्रसमूहांत. ८. सभेमध्यें. ९. अन्वयार्थ—अहा! [कृष्णाचें] तेज [अवर्णनीय आहे]; [त्याला] क्षिप्र (लवकर) वहा (बोलावा) (आणि) अर्घ (पूजासाहित्य.) वहा. १०. यादवपति. (कृष्ण). ११. दृष्टीची अवलोकनेच्छा पूर्ण होण्याकरितां. १२. स्थावरजंगमासह. १३. नेत्रांला लाभदायक. १४. कांति. १५. मेघश्याम. १६. शिशुपाळाच्या दृष्टीला. १७. जाळी, संताप आणी. १८. शिशुपाळांत. १९. पाण्यापेक्षां पातळ करणें=निंदा करणें, अपमान करणें, पाणउतारा करणें.

वद्येना; सन्निंदावागनुवादें[1] हि पाप आतळतें[2]. ३४
गांजी पुष्कळ लावुनि मूर्खपण तशा सभेंत शांतनवा[3];
परि साहे, कीं, जन्मापासुनि बहु शांत, तो न शांत नवा. ३५
त्रिजगत्पूज्यपद प्रभु गुरु पुण्यश्लोक[4] सार्वभौम खरा,
त्या निंदी श्रीकृष्णा कीर्तिश्रीशांतिभूतिच्या[5] मखरा. ३६
बहु सांत्वन धर्म करी, न शमे, न वळे परंतु तो चैद्य.
मरणारा रोग्याला काय करिल जाणता भला वैद्य? ३७
भीष्म ह्मणे, 'खळसांत्वन कां करितो? याचिया नसे कानें
हें ऐकिलें, निवे घृत कढलें तोयाचिया[6] न सेकानें.' ३८
क्षोभे बहु या वचनें, त्याला उपमान[7] दुष्ट कुतरें च;
विस्तर असो, तयाचा उतरी[8], शिर हरुनि शौरिसुत[9], रेंचें. ३९
सोसुनि शत अपराध प्रभुनें शिशुपाळ मारिला चक्रें;
केला पात्र सुगतिला, जी प्रार्थावी गति स्वयें शक्रें. ४०
शिरलें तद्देहोत्थित[10] तेज प्रभुच्या मुखीं, पदा नमुनीं,
मानिति मनांत त्या वरचरितास[11] महावरप्रदान मुनी. ४१
देवर्षिप्रमुख सुजन म्हणती, 'जीवांसि एक हरि हित रे!
अद्भुत महिमा याचा, भक्त तरे, करुनि वैर अरि हि तरे.' ४२
ऐसें सद्यश निर्मुनि, नेउनि सिद्धीस दासयागा त्या,
केली[12] हृष्टा वाणी कविच्या हि तिच्या सदा सया गात्या. ४३

---

१. माधुनिदेच्या शब्दानुवादानें. २. स्पर्श करितें. ३. भीष्माला. ४. पुण्यदायक कीर्ति ज्याची तो. ५. भूति=ऐश्वर्य. ६. अन्वयार्थ—तोयाचिया (पाण्याच्या) सेकाने (सिंचनानें) कढलें घृत न निवे; [उलट त्यास ज्यास्त च कढ येतात]. ७. उपमा. ८. रचें उतरी=गर्व हरण करी, खोड मोडी, रग जिरवी. ९. कृष्ण. १०. त्याच्या देहापासून उत्पन्न झालेलें. ११. श्रेष्ठ चरित्र ज्याचें त्या (श्रीकृष्णास). १२. [कृष्णानें] हृष्टा (आनंदपूर्ण) वाणी (भाषण) केली. [आणि] तिच्या (कृष्णवाणीच्या) सया (मैत्रिणी) [अशा ज्या] कवीच्या वाणी त्या हि सदा गात्या [केल्या].

धर्में विप्रादि सकळ पूजुनि आनंदवूनि बोळविले,
भूदेवपदरजांत[1] स्वजनाकरवीं हि देह घोळविले. ४४
प्रभु हि स्वपुरा गेला, दुर्योधन शकुनि राहिले होते.
त्या मयसभेसि डोळे धृतराष्ट्रें काय वाहिले हो! ते[2]. ४५
घेतां निरोप सांगे व्यास मुनीश्वर युधिष्ठिरासि असें:-
'वत्सा! होणार पुढें क्षत्रक्षय, फार सावधान असें. ४६
कारण करूनि तुजला क्षत्रक्षय करिल काळ, हें चुकवी
ऐसा कोण त्रिजगीं? म्हणती दुर्वार[3] भाविलां[4] सु-कवी. ४७
दुर्योधनापराधें क्षत्रक्षय भीमजिष्णुबाहुबळें
होणार, वा! त्रयोदशवर्षांतीं आटतील वीरबळें[5]. ४८
क्षत्रक्षयीं कुरुपते! धर्मा! तुजला निमित्त जो कर्ता,
स्वप्नांत निज सुदुर्लभ दर्शन देईल तो जगद्भर्ता[6].' ४९
ऐसें भावि कथुनि मुनि गेला कैलासपर्वता, राया!
प्रभुलां[7] विनउनि, अयशोभीत[8] निजसुपौत्र[9] सर्व ताराया. ५०
धर्म म्हणे, 'भ्राते हो! क्षत्रक्षय मन्निमित्त होयाचा[10];
अयश नसावें, त्यजितों जीवित, उपयोग काय हो! याचा[11]?'
जिष्णु म्हणे, 'मतिनाशकमोहीं द्यावें न चित्त आजि राया!
कश्मळपंकें[12] भरितां पटुबुद्धिनटी[13] त्यजील अजिरा[14] या. ५२
बुध मतिकवचें[15] व्यसनीं स्वपरपरित्राण कीं करी; राया!
बुधविबुधसाधुमान्या[16]! रक्षीं सत्स्वर्द्रुमा[17] शरीरा या.' ५३
धर्म म्हणे, 'व्हाल तुम्हीं जरि मज अनुकूळ तरि करीन असें

१. ब्राह्मणांच्या चरणधूळीत. २. दुर्योधन व शकुनि. ३. अनिवार्य. ४. होणाऱ्या गोष्टीला. ५. वीरांची सैन्ये. ६. जगत्पालक. (श्रीशंकर). ७. शंकराला. ८. अपयशाला भ्यालेले. ९. आपले सच्छील नातु. (पांडव). १०. व्हावयाचा. ११. या जीविताचा. १२. मोहरूप चिखलानें. १३. सुज्ञांची बुद्धिरूप नटी. १४. या (देहरूप) नृत्यांगणास. १५. बुद्धिरूप चिलखताने. १६. ज्ञाते, देव आणि साधु यांस मान्य अशा (हे धर्मा!). १७. सज्जनांचा कल्पवृक्ष च अशा.

ज्ञातींसीं इतरांसीं वर्तेन तसें, तयांसि इष्ट जसें. ५४
कथिली दुर्व्यसनांची[1] भेदमयी[2] बुद्धि हे खनि[1] पटूनीं;
शिवखनिसम[3] मति धरितों मीं निजपर[4]भेदलेख निपटूनीं.[5]' ५५
विग्रहकारण[6] भेद त्यागावा, युक्ति हे नृपा सुचली.
भीमार्जुनादिसाधुस्वांतासि[7] सुधेपरीस ती रुचली. ५६
आधीं च धर्म नयरुचि[8], सर्वत्र सम, क्षमी, कृती[9], करुण,
स्थिर ज्यापुढें विवेक व्यक्त सदा, जेंवि रविपुढें अरुण. ५७
तत्साधुत्व[10] किति वदों? स्वगुरूंच्या हितवचा सिकविल्याला
जपला जो रात्रिंदिव, दृढसद्गुणसुकवचासि कवि त्याला. ५८

अध्याय तिसरा.

त्या मयसभेंत रचना पाहुनि राजा सुयोधन भ्रमला,
प्रौढकविकृतींत[11] जसा बाळ[12] म्हणे जो 'कळे अदभ्र[13] मला.' १
मानुनि जळ स्थळाला वस्त्रातें आवरी करें वाटे[14],
कोठें पडे जळीं तो जळ न, जळ स्थळ चि तें खरें वाटे. २
पिहित[15] द्वार विवृतसें[16] मानुनि जातां कपाळ आपटलें,
झाला व्याकुळ दुर्मति आपुलिया चि भ्रमाचिया पटलें. ३

---

१. मोठ्या संकटांची खाण. २. फुटाफुट करणारी. ३. कल्याणाच्या खाणीसारखी. ४. हा आपला, हा परका असा भेदविचार. ५. नाहींसा करून. ६. तंट्याचें मूळ. ७. अंतःकरणास. ८. नीतीची गोडी ज्यास असा. ९. कुशल, पंडित. १०. अन्वयार्थ–जो कवि (धर्मराज) दृढ सद्गुणरूपी सुकवचासि त्याला [व] स्वगुरूंच्या सिकविल्याला हितवचा (हितकर वचनाला) रात्रिंदिव जपला, तत्साधुत्व (त्याचा थोरपणा) किति वदों? ११. प्रतिभासंपन्न अशा कवीच्या कवितेंत. १२. मूर्ख, अजाण. १३. पुष्कळ. १४. वाटेमध्यें, मार्गीं. १५. झांकलेलें. १६. उघडें असें.

जाय बळें उघडाया कर देउनि उघडिल्या हि अरंरा ज्या,
तोंडघसींच पडे हो ! होय चमत्कार तापकर राज्या. ४
भीमार्जुन पोषिति अतिहासा अंधजसुदुःसहा यमें ही.
त्यां 'निजभरहर हरिचे सुसहाय' म्हणे, न 'दुःसहाय,' मही.
त्या उपहासें झाला बहुत चि संतप्त तो सुयोधन हो !
चित्तीं म्हणे, 'मरो, परि अपमानित सर्वथा सुयोध न हो.' ६
जातां पुरासि मार्गी शकुनि म्हणे कुरुवरास, 'सांग मला,
तूं अप्रसन्न कां ? गा ! वाङ्नियम सदैव विहित कां गमला ?'७
दुष्ट म्हणे, 'जें झालें खर दुःख कृतांतरूप मामा ! तें
दांवाग्निसें कराया भस्म पहातें तरूपमा मातें. ८
झालें युधिष्ठिराला भूमंडल विक्रमें वश, कुनेते
भ्राते नव्हेत त्याचे, नरतनुधर सर्व देव शकुने ! ते. ९
तो राजसूय सन्मख, वैश्यापरि ते तसे करद राजे,
समरीं न गणायाचे अभिमानी वज्रभृत्करदरा जे. १०
एक हि शतांत न, जसा अज सिंहें हुंगिल्या अजा तारी,
तेंवि न नृप चैद्याला; मारविता रक्षिता अजातारी. ११
श्रीकीर्तिभूतिमहिमा शक्रींचा या युधिष्ठिरीं भूपीं;
अन्यत्र लेश. कैचें सलिल जसें सागरीं तसें कूपीं ? १२
या स्वसपत्नोत्कर्षे जळतों मीं अंतरीं च, अ-सुखा या

१. द्वारास. २. पाठांतर–**निजबंधुदुःसहा.** (दुर्योधनास दुःसह अशा अतिहासा). ३. नकुळ, सहदेव. ४. भामादिकाना. ५. श्रीकृष्णाचे. ६. उत्तम सहाय्यकर्ते. ७. मौन. ८. प्रखर, तीक्ष्ण. ९. यमासारखे. १०. वणव्याच्या ज्वालेप्रमाणें. ११. वृक्षासारख्या मला. १२. पृथ्वीचे शासनकर्ते. १३. पुढील चरणात वर्णिलेले. १४. वज्रधारी हात ज्याचा त्या इंद्राच्या भयाला. १५. बकरा. १६. धर्मराज. १७. इतर राजांचे ठिकाणीं. [तो महिमा] लेश (अत्यल्प आहे). १८. पाणी. १९. आपल्या शत्रूंच्या उत्कर्षानें.

सोसील कोण मानी ? देतों मीं पावकासि[1] असु[2] काया. १३
घेउनि दे गुर्वाज्ञा[3] मज हा अग्नींत काय होमाया;
दुःखद जो स्वपराला त्याची ज्ञात्यासि काय हो ! माया? १४
भ्रमलों सभेंत, केला उपहास तिहीं स्वसेवकानीं कीं,
फसलों दैवें [4]पंकीं, हंसखग जसा फसे बकानीकीं[5].' १५
शकुनि म्हणे "राया ! ते[6] प्रिय, अप्रिय काय तूं अगा ! धात्या[7]?
'कर्मानुरूप देतो फळ' म्हणति असें भले अगाधा[8] त्या. १६
पुण्य तसें चि तयांचें, व्हावा उत्कर्ष नित्य नव साचा;
महिमा पूर्वींच्या हा सुकृतभराचा[9], नव्या न नवसाचा. १७
यत्न तदुच्छेदीं[10] त्वां शत केले, परि कवे ! न शकलास;
पूर्णेंदु[11] काय जिंकीं उडु[12] ? ज्याच्या जिंकवे न शकलास[13]. १८
तुज ही सहाय गुरु[14], गुरुसुत[15], कृप, वृष[16], बंधु, भीष्म आहेत;
होईल पूर्ण दिग्जय, बहुदक्षिणयज्ञ[17], कीर्ति हा हेत." १९
नृप त्यासि म्हणे, 'मामा ! योजिसि येथें कशास सामातें[18] ?
सांग उपाय, युधिष्ठिरपरिभव जेणें घडे, असा मातें.' २०
शकुनि म्हणे, 'पांडुसुत, द्रुपदनृपति, तत्सहाय कंसारी,
यांसि भुजबळें जिंकी ऐसा कैंचा समर्थ संसारी ? २१
परि एक उपाय असे, धृतराष्ट्र तुला म्हणेल जरि, कर गा !
होईल युधिष्ठिराची श्री-पृथ्वी निश्चयें चि तरि कर[19]-गा. २२
प्रेम[20] बहु, पटुत्व नसे द्यूतीं, धर्म स्वयें असे भोळा,

---

१. अग्नीस. २. प्राण. ३. वडिलांची परवानगी. ४. चिखलामध्ये. ५. बगळ्यांच्या समूहांत. ६. पांडव. ७. ब्रह्मदेवाला. ८. अगम्य गूढ व अशा. ९. पुण्यातिशयाचा, मोठ्या पुण्याईचा. १०. त्यांच्या नाशार्थ. ११. पूर्णचन्द्र. १२. नक्षत्र. १३. तुकड्यास. (शुक्लपक्षारंभींच्या अपूर्ण चंद्रास). १४. द्रोण. १५. द्रोणपुत्र अश्वत्थामा. १६. कर्ण. १७. पुष्कळ दक्षिणा ज्यांत असा यज्ञ. १८. समजुतीतें. १९. हस्तगत. २०. आवड.

[1]अनिवर्तनप्रतिज्ञा; [2]तच्छ्रीला [3]या बळें करीं गोळा.' २३
[4]कुरुखळ म्हणे, 'तरि नृपा! घे आज्ञा, तूं चि हें वद पित्यातें.
मीं हें बोलों न शकें, जरि करितो बहु दया, तदपि त्यातें.' २४
करुनि कुविचार, नगरीं जावुनि, एकांत समय पाहूनीं,
नृप गांठिला हळू हळु [5]तच्छास्त्रविवेकचंद्रराहूनीं. २५
शकुनि वदे, 'राजा! हा झाला त्वज्ज्येष्ठपुत्र कृश हरिण,
क्षण हि स्वस्थ नसे त्रि, व्याघ्रवनामाजि जेंवि शिशुहरिण.' २६
वृद्ध वदे, 'वत्सा! कां [6]पांडुर कृश जाहलासि सांग मला?
भोगिसि भोग सुरांचे, निष्कंटक राज्य, खेद कां गमला?' २७
[7]कलिपुरुष म्हणे, "देती तिळ हि न सुख हे स्वभाग्यभोग मला;
पाहुनि युधिष्ठिरश्री मज तुच्छ [8]स्वविषय प्रभो! गमला. २८
मतिचक्षु भेदिलें हो! माझें अतिदुःसहें [10]किरीटि-कर्णें;
मज संसारीं कैंचें चिंतेनें लागतां [11]किरी टिकणें? २९
मीं [12]घटतों, परि तुमचें मन केवळ [13]बाढ तात! [14]ते ज्यानें
अवलोकिले, कळे त्या [15]शिशुशशिसे वाढतात तेज्यानें. ३०
इतरांची काय कथा! जे देणार [16]त्रिखर्वें [17]बळि बा! गा!
त्यांतें वारित होते [18]द्वारप, दारापुढें न ज्यां जागा. ३१
[19]संज्ञा केली होती, कीं होतां [20]लक्ष त्या मखीं पात्र,
[21]उंचगृहाग्रगपुरुषें फुंकावा शंख एकदा मात्र. ३२

---

१. द्यूत खेळावयास बोलविले असता मागे न फिरण्याची प्रतिज्ञा. २. त्या धर्माच्या राज्यलक्ष्मीला. ३. या द्यूताच्या बळाने. ४. दुर्योधन. ५. त्याच्या (धृतराष्ट्राच्या) शास्त्रविचाररूप चंद्राचा ग्रास करणाऱ्या (शकुनिदुर्योधनादि) राहूनी. ६. निस्तेज, फिकट. ७. कलीचा अंशावतार. (दुर्योधन). ८. आपले राज्य. ९. बुद्धिरूप नयन. १०. अर्जुनरूप कर्णानें ११. कीड. १२. कृश होतों. १३. दृढ. १४. पांडव. १५. बालचंद्राप्रमाणें. १६. तीन खर्व रुपये. १७. कर. १८. द्वारपाल. १९. संकेत. २०. लक्ष पात्र होतां=लक्षब्राह्मणभोजन होतां. २१. उंच बराबरील पुरुषानें.

वाजत होता संतत दर, जाणों विष वेंचोगृहीं[1] वमला;
त्या अनिशरवश्रवणें[2] बापा! आलें खरें च हींव मला. ३३
मयकृतसभेंत पडलों मीं वापींत स्थळभ्रमें सहसा.
हसले सपत्नदार[3] हि, न म्हणे कोण्हीं हि कीं, 'उगे, न हसा.' ३४
खद्खद् हांसे भीम हि, जिष्णु हि मजला तसे चि बा! यम ही;
तद्दुर्दशा न करितां, निस्तेजा[4] मज वठेल[5] काय मही? ३५
पडलों उघडूं जातां, द्वार गमे विवृत[6] ही यथापिहित[7].
तत्कृतबोधाहुनि[8] मज गमलें तम[9], अहित जन्हि तथापि हित.
विवृतद्वाराकार[10] प्रेक्षुनि भित्तिप्रदेशीं[11] जों शिरतों,
फुटलें[12] तें थोडें, बहु जें धरिलें शत्रुनें स्वयें शिर तों. ३७
'धृतराष्ट्रसुता! ये, मीं दाखवितों, द्वार हें, न बापा! हें,'
वदला असें वृकोदर जें, तद्वाक्यार्थ[13] तूं चि बा! पाहें." ३८
अतिशयित भाग्य त्यांचें[14], स्वीय[15] हि अतिशयित दुःख कळवीलें.
जों त्या खळतिलकानें[16] कांहींसें अंध[17]चित्त वळवीलें; ३९
तों शकुनि म्हणे, "राया! अभिमानधना! सुयोधना! जरि! तें
भाग्य हरावें चि असें इच्छिसि जिंकूनि दुर्जया अरितें, ४०
तरि मज कपटद्यूतीं आहे बळ, फार हा उपाय भला,
धर्म हि न म्हणेल 'नको,' हें ही ठावें असे यथार्थ मला. ४१

---

१. कानांत. २. सतत चालू असणाऱ्या शंखनादाच्या श्रवणानें. ३. द्रौपदी आदिकरून शत्रुस्त्रिया. ('दार' शब्द पुल्लिंगी आहे). ४. पराक्रमहीन अशा. ५. वठणीस येईल, ताब्यांत राहील. ६. उघडें असलेलें. ७. झांकल्यासारखें. ८. मी मूर्छित पडलों असतां त्यानीं मला सावध केले त्यापेक्षां. ९. मूर्छा, घेरी. १०. उघडलेल्या दारासारखा आकार. ११. भितीची बाजू. १२. अन्वयार्थ—जें शिर [भितीवर आपटून] थोडें फुटलें [होतें] तें शत्रूनें स्वयें धरिलें [त्यामुळें] बहु (फुटलें असें वाटतें). १३. अंधळ्याचा पोर हि आंधळा, असा वाक्यार्थ. १४. त्या धर्मराजाचें. १५. स्वतःचें. १६. दुर्योधनानें. १७. धृतराष्ट्राचें मन.

धर्माची 'आहूतो[1] न निवर्तेयं' असी प्रतिज्ञा, ते
न मृषा[2], द्यूताप्रति अतितरखर[3] म्हणति न असिप्रति[4] ज्ञाते." ४२
खळमणि म्हणे, 'नृपाळा! दे आज्ञा, श्री हरील शकुनी ती.
कां न स्वीकारावी, करिल जरि महारिला वश कु-नीती?' ४३
धृतराष्ट्र म्हणे, 'पुसतों विदुराला, तो विवेकराशि कवी
मज हित सदा शिकवितो, जेंवि बृहस्पति सुरेश्वरा[5] शिकवी.'
भरतकुलकलंक म्हणे, 'मोडील विदुर विचार हा केला[6],
मग मीं मरेन, राया! कथितों मारूनि उच्च हाकेला. ४५
तो चि इहामुत्रसुखद[7] तुज, न प्रिय सुत, जसा प्रिय क्षत्ता[8];
मजमागें राज्य करा दोघे, कोणांस हो! नको सत्ता?' ४६
पुत्रप्रियकर राजा आज्ञापुनियां निजानुगां बरवी
जींत सहस्र स्तंभ स्वर्णमणिखचित असी सभा करवी. ४७
आप्तानीं विदुराला हा कपटद्यूतमंत्र जाणविला;
मग त्या धृतराष्ट्रें ही तो बुद्धिसुधासमुद्र आणविला. ४८
नमुनि कवि[9] म्हणे, 'राया! न द्यूतविचार हा मला रुचला.
त्यजुनि सहकार[10] पिकला[11], पिक[12] लाजेना वरावया कुचला[13]?' ४९
अंध म्हणे, 'होवूं दे द्यूतक्रीडाविनोद भावांत;
अस्मत्संनिकट[14] तयांच्या न शिरेल दुराग्रह स्वभावांत. ५०
मीं, तूं द्रोण, नदीसुत[15] बैसों जेथें समर्थ, घात कसें
द्यूत करील? शमेल[16] श्रीरामगुणांसमक्ष पातकसें. ५१
होणें[17] होतें, साधो! चित्त तुझें ही न काळजी वाहो,
ज्याचें आचरण जसें, त्या तैसा फळद काळ जीवा[18] हो.' ५२

---

१. बोलावलें तर मागें फिरावयाचें नाही. २. असत्य. ३. अति तीक्ष्ण. ४. खड्गाप्रति. ५. इन्द्राला. ६. केलेला. ७. इहपरलोकीं सुख देणारा. ८. विदुर. ९. विदुर. १०. आंबा. ११. पिकलेला. १२. कोकाळ. १३. एक विषारी फळ. १४. आमच्या (गुरुजनांच्या) सन्निध. १५. भीष्म. १६. द्यूत शमेल= विकोपास जाणार नाही. १७. जे व्हायचें ते. १८. प्राण्याला.

क्षम[1] हि बुधोक्त न रुचलें, रुचलें बालोक्त[2] अक्षम हि, म्यां[3] तें
काय वदावें ? भुलला दोषज्ञ हि भूप[4] अक्षमहिम्यातें[5]. ५३
'धर्मासि सुहृद्द्यूतक्रीडार्थ[6] क्षिप्र आण जा, विदुरा !'
ऐसें वदे[7] वचन, तें कविहृदयास[8] चि न, कांपवी भिदुरा. ५४
असकृद्धितोपदेशें[9] विदुर न शकला नृपासि वळवाया,
कीं, तो पुत्रस्नेहें झाला सिद्ध स्वकीर्ति मळवाया ! ५५
जो पोकळ वळवाया स्वमनास हि न शकला, तयां[10] खळ तो[11]
सिकतासेतूस[12] महाबळतोयमहौघसा[13], कसा वळतो ? ५६
धर्मासि निरोप हरिप्रस्थीं[14] कटु केवळ स्व-भावाचा[15],
चिंताम्लानच्छविनें[16] कविनें कथिला चंळ-स्वभावाचा[17]. ५७
जो पतिदत्त[18] गरळरस[19] आणुनि पाजी सुतां[20] कयाधू, तो,
हो विदुररीति हि सख्या[21]; दोघींच्या[22] अपयशा दया धूती. ५८
धर्म म्हणे, 'बापाजी ! ऐसें म्हणतात काय हो तात ?
बहु उत्तम, वचनकरां[23] तारक गुरुचे चि पाय होतात. ५९
गमले तुम्हांपरिस ते कितव[24] हित वसुंधरावरा ! कांहीं,

---

१. हितकर. २. मूर्खांचें भाषण. ३. मोरोपंत कवीनें. ४. धृतराष्ट्र. ५. द्यूतप्रभावाला. ६. मित्राबरोबर द्यूत खेळण्याकरितां. ७. [धृतराष्ट्र] वदे. ८. ज्ञात्याच्या हृदयास च कापवो असें नाहीं, तर भिदुरा (वज्राला हि) कांपवी. ९. वारंवार केलेल्या हितोपदेशानें. १०. धृतराष्ट्राला. ११. दुर्योधन. १२. वाळूच्या बांधास. १३. प्रबल अशा उदकाच्या मोठ्या ओघाला. १४. इन्द्रप्रस्थीं. १५. आपल्या भावाचा. १६. चिंतेमुळें म्लान झाली आहे मुखकांति ज्याची अशा कवीनें (विदुरानें). १७. चंचळ स्वभाव ज्याचा अशा (स्व-भावाचा). १८. पतीनें (हिरण्यकशिपूनें) दिलेला. १९. विषरस. २०. पुत्रास. (प्रल्हादास). २१. परस्पर मैत्रिणी होत. २२. अर्थ–[कयाधूची पुत्रविषयक व विदुररीतीची धर्मादिपांडवविषयक] दया त्या दोघींच्या [अकृत्य केल्यामुळें आलेल्या] अपयशा (दोषा) धूती (धुवून टाकिते, नाहीसें करिते). २३. आज्ञा पाळन करणाऱ्यास. २४. द्यूतक्रीडेची भर देणारे ते शकुनिप्रभृति ठक, जुगारी.

जाणों तुम्हीं बुडविली श्री उद्धरिजेल त्या वेराकांहीं. ६०
न विचेक्षण[2] हितें[3] मानी दर्शितनवपुष्टिगुणभरा[4] रोगा,
नैवकितवसचिवमंत्रें[5] तरि कुरुगुरुभाग्य बहु भरारो[6] गा! ६१
चाला, अवश्य येतां, भावि[7] चुकेना चि जें भलें खोटें,[8]
अयश पुन्हां वृद्धपणीं गुरुचें होईल, दुःख हें मोटें. ६२
स्वप्नीं हि अनय न घडो, अपकीर्ति नसो, असें असेल मनीं,
तरि तारील जगत्पति मज, सालस[9] जरि नसेंन तन्नमनीं. ६३
युद्धास द्यूतास हि जावें, 'नाहीं' म्हणों नये, बा! हे
माझी अशी प्रतिज्ञा सत्या अत्यादरोचिता[10] आहे.' ६४
ऐसें वदोनि राजा सकुटुंब निघोनि गजपुरा आला;
त्याला पाहुनि आतां थोडा, बहु हर्ष दुर्जना झाला. ६५

अध्याय चवथा.

दुसरे दिवसीं नेले पांडुसुत नव्या सभेंत बाहून;
शकुनि म्हणे, 'खेळों या;' धर्म म्हणे, 'अधिक काय याहून[11]?' १
भीष्म[12] द्रोण विदुर कृप धृतराष्ट्र, सकर्ण जे शतभ्राते
खळ होते, साधूंचा करणार बळें सभेंत बभ्रा ते. २
कपटद्यूतीं लावी प्रथम चि तो साधुगीतकथ[13] रथ रे!
तों शकुनि ह्मणे, 'जितिला;' तैं थोड्यांचें[14] चि चित्त न थरथरे. ३

---

१. नीचानी. २. शहाणा. ३. हितकर. ४. दाखविला आहे पुष्टतेचा भर (लठ्ठपणा) ज्याने अशा मुज ऱ० रोगास. ५. नव्या दुष्ट मंत्र्याच्या मसलतीने. ६. उत्कर्ष पावो. ७. पुढे होणारे. ८. बरेवाईट. ९. आळशी. १०. मोठ्या सत्कारास योग्य. ११. खेळाहून. (पण लावून द्यूत खेळावयाचे आहे काय? असा भावार्थ). १२. अन्वय–भीष्म, द्रोण, विदुर, कृप, धृतराष्ट्र [आणि] जे साधूंचा बळें बभ्रा करणार (करणारे) ते सकर्ण खळ शतभ्राते [त्या] सभेत होते. १३. साधूनीं गाइल्या आहेत कथा ज्याच्या तो (धर्म). १४. थोड्याचे चि न=पुष्कळाचें.

मग धर्म लक्षदासीपण मांडी; 'जिंकिला' म्हणे शकुनी;
कपटें जिंकूं पाहे हंसाला जेंवि दुष्ट बक[1]-शकुनी. ४
धर्म म्हणे, 'छळ करिसी, मर्यादा त्यजुनि ढाळिसी फांसे;
शकुने! त्यजितां धर्मव्यवहारपथासि, सत्सभा हांसे.' ५
'कोणा व्यवहारीं छळ नाहीं? दे धरुनि [3]गजवरा खळगा;
भ्यालासि तरि [4]निर्वर्त' प्रभुला हि म्हणे असें चि तो खळ, गा!
राजा म्हणे, "प्रतिज्ञा माझी 'नाहीं म्हणों नये' असि कीं,
त्यागोन तिला कां मीं, यत्त्यागें निष्फळें यशें असिकीं? ७
देवनकर्ता मजसीं मत्तुल्य सभाग्य कोण गा! आहे?"
धर्म असें सत्य वदे, तें दुर्मति तो सुयोधन न साहे. ८
गर्वें म्हणे, 'अहो! मीं मामाला द्यावया धनें, रत्नें
आहें समर्थ, देवनसाहित्य करीन सर्वथा यत्नें.' ९
धर्म म्हणे, 'अन्यासीं अन्याचें द्यूत हें विषम वाटे,
ऐसें हि असो, परि परिणामीं भय, सोडितां [10]सु-नय-वाटे.' १०
मणि, हार, दास, दासी, रथ, हय, गज, कनकनिधि हि [11]तो [12]लावी
जिंकी [13]कपटी, जी श्री [14]श्रीदश्रीसीं विशंक तोलावी. ११
कपटद्यूत विलोकुनि विदुर म्हणे, 'काय हें अगा! [15]राया!
कां भ्रमलासि? स्वकरें अग्नि कसा लाविसी अगारा या? १२
मद्वाक्य तुला न रुचे मरणारा [16]अगदसें अगा बापा!
[17]पुत्र कसें म्हणसी [18]या, नरकीं नेत्या [19]सविग्रहा पापा? १३

---

१. बकपक्षी. २. कपट. ३. मोठ्या हत्तीला. ४. मागे फीर, खेळ सोडून जा. ५. राजा धर्माला. ६. दुष्ट शकुनि. ७. सगळी. ८. द्यूत खेळणारा. ९. अन्याय्य, पक्षपाती. १०. सुनीतिमार्गातें. ११. तो धर्मराज. १२. [पणाला] लावी. १३. शकुनि. १४. कुबेराच्या सपत्तीसीं. १५. धृतराष्ट्रा! १६. औषधासारखें. १७. पुत्र=पुन्नामक नरकापासून [पितराना] तारतो, तो. १८. दुर्योधनास. १९. सदेह, मूर्तिमान अशा.

कोल्हा चि पाळिला त्वां, आरडला उपजतां चि जंबुकसा.[1]
श्रीदें[2] त्यजिले, वरिला अदक्षिणावर्त[3] तुच्छ कंबु[4] कसा ? १४
मधुतें[5] चि मूढ पाहे, पाहत नाहीं परि प्रपाततातें[6];
त्वां घातली कुरुकुळीं द्यूतविषमयी[7] बरि प्रपा[8] तातें; १५
त्यजिले खळ सुत कविनीं पाहुनि तत्संग्रहांत[9] अत्यांग[10],
न्याय त्याग अशांचा, केवळ अन्याय होय अ-त्याग. १६
भोजकुळीं कंस, तसा या हि कुरुकुळीं कळंक हा[11] राया !
नांदोत ज्ञाति[12] सुखें, दे आज्ञा पामरासि माराया. १७
तो कृष्ण त्या खळाला[13], तैसा हा कृष्ण[14] या खळासि वधू;
व्याली असंग्रहार्हा[15] म्हण गा भूपा ! अशा मळासि वधू[16]. १८
देवूनि काक[17], घ्यावे पांच तुवां चित्र-बर्ह-शितिकंठ[18];
घे पंचानन[19] पांच, क्रोष्टा[20] दे; मानवेल शितिकंठें[21]. १९
राया ! कुलार्थ पुरुष, ग्रामार्थ कुळ हि समस्त सोडावें,
ग्राम हि देशार्थ, मही आत्मार्थ; बुधें भलें चि जोडावें. २०
भाग्यें येउनि बसले स्वर्णष्ठीवी[22] निजालयीं[23] पक्षी,
आमिषलोभांध[24] परम पामर कोणही तशां खगां भक्षी. २१

---

१. दुर्योधन जन्मतां च कोल्ह्यासारखा आरडल्याचें वर्णन आहे. २. संपत्ति देणारे. ३. ज्याच्या टाव्या अंगास भोवरा आहे असा. ४. शंख. (दक्षिणावर्त शंख शुभ व अदक्षिणावर्त अशुभ असे मानतात). ५. मधाला. ६. तटातें, कड्याला. (पर्वताच्या कड्यावरील मध मात्र मूर्ख पाहतो, पण तेथून कडेलोट होईल हें तो जाणत नाहीं). ७. द्यूतरूपी विषानें भरलेली. ८. पाणपोई. ९. त्या दुष्ट पुत्रांचा संग्रह करण्यांत. १०. मोठा अपराध. ११. हा दुर्योधन. १२. नातेवाईक, स्वजन. १३. कंसाला. १४. अर्जुन. १५. असंग्राह्य अशा. १६. तुझी बायको गांधारी. १७. काकरूपी पुत्र. १८. चित्रविचित्र पंखांचे मोर. १९. सिंह. २०. कोल्हा. २१. शंकर. (ही अदलाबदल देवाला आवडेल असा भाव). २२. सुवर्ण ओकणारे. २३. आपल्या घरीं. २४. मांसलोभानें अंध झालेला.

मग तळमळे, रडे बहु तो आपण आपला करुनि घात,
तैसें चि तुज हि घडतें, हो सावध, आवरीं नृपा! हात. २२
धनलोभें नुमजे, परि तूं म्हणसील क्षणक्षणीं मग 'हा[1]!'
आमिषलोभांध जसा तो पश्चात्तप्त मंदधी खग-हा[2]. २३
माळाकार[3] तरूंचें घेतो फळपुष्प जेंवि, तेंवि नृपा!
घे पांडुसुतांपासुनि वित्त, असों दे मनांत पूर्ण कृपा. २४
धनलोभ धरुनि चित्तीं, द्यूतें चरणाश्रितां न गांजावें,
त्वां नरकासि न, घेउनि संगें स्वसचिवसुतानुगां, जावें. २५
ऐका, हो! सर्व तुम्हीं या रायाचें करूनि हित वांचा;
साधुच्छळें कुळक्षय, कीर्तिश्रीभंग संग कितवांचा[4]. २६
शकुनि कुनीतिज्ञ कुमति; येथुनि आतां चि या खळा दवडा;
हा न भला; बुडवाया शिरला या राजमंदिरीं कवडा[5].' २७
इत्यादि विदुर बोले तें ऐकुनि ही अचक्षु[6] तो न वळे.
दुर्योधन, पंचाक्षरिमंत्रें[7] परमोग्रभूतसा, खवळे. २८
जनकाहूनि परम हित, पर-महित[8] ज्ञानसिंधु जो, त्यातें;
धिक्कारी; उडवी त्या स्वशिवगृहाधारभूत[9] जोत्यांतें[10]. २९
"विदुरा! उगा उगा, गा! मेळविलें बुडवितोसि यश कां गा?
कोण तुला पुसतो? कीं, 'अजि! आम्हां नेणत्यां स्वहित सांगा.'
निपुण असेल निजहितीं, करिल पराचें हि तो चि धीरें[11] हित;
स्वामिद्रोहरता[12] तुज काय कळे? तूं प्रसिद्ध धी-रहितें[13]. ३१

१. हाय हाय! २. पक्षी मारणारा. ३. माळी. ४. जुगाऱ्यांचा, शठांचा. ५. कित्येक पक्षी शुभाशुभसूचक मानले आहेत; त्यांत कवडा हा पक्षी अशुभसूचक होय. ६. अंध. (धृतराष्ट्र). ७. अंगांतील पिशाच काढणाऱ्या पंचाक्षरयुक्त मंत्रानें किंवा मांत्रिकाच्या मंत्रानें. ८. अत्यंत पूज्य. ९. आपल्या कल्याणरूपी घरास आधारभूत अशा. १०. चौथऱ्याला. (विदुराला). ११. सुज्ञ, पंडित. १२. राजद्रोहाची खोड असलेल्या. १३. बुद्धिहीन, बेअकली.

तूं पोषिलासि सादर सतत जसा आत्मकाय [2]मत्तातें,
निंदिसि सभेंत दुष्टा! [3]कर्म विसरलासि काय मत्ता! तें. ३२
[4]अस्मदहितहित इच्छिसि, लाविसि आम्हां [5]देहांत [6]बालिशता,
वाचाळ कृतघ्न कुटिल भरतकुळीं तूं चि पात्र [7]गालि-शतीं. ३३
राजसभेंत वदावें कैसें तें न शिकलासि अभ्यासीं,
चतुरपण परम दुर्मिळ, तुज परिचय न घडला चि सभ्यासीं.
तुज काय राजनीतिज्ञान? अरे! साप दुखविला साचा,
मृत्यु तसा चि सपत्न हि, कैंचा मग लाभ सुख-विलासाचा?
शत्रूच्छेद करावा, करितों, कां लावितोसि अन्याया?
आह्मीं च साहतों, न दुरुक्ति तुझ्या सोसतील अन्या या. ३६
जों मृदु लागे तों तों दडपी शिशु फार वून भातातें,
तैसें न करावें त्वां, न बसावें हारवून [8]भा तातें. ३७
[9]शास्ता एक चि, न दुजा, [10]गर्भीं जीवांसि [11]जो सिकवितो रे!
करितां [12]तच्छिक्षित मीं, बैस उगा, तूं न होसि कवि [13]तोरें. ३८
हितशत्रु निकट न बरा; जा त्यांप्रति, [14]दयित जे तुला असती.
टाकुनि जाती च बहु प्रेमें जरि सतत सांत्विली [15]अ-सती." ३९
विदुर म्हणे, 'न धरील [16]श्रोत्रियवचनें सदाचरण कुलटा,
टाकवितां दुर्व्यसन, द्वेषें इच्छील घात ती उलटा. ४०
बोध प्रगल्भ हा जरि न करायाचा स्वधर्महानि, बरा;
परि कुरुवरमति न वरी, नवरी जैसी [17]वरा [18]महानिबरा. ४१
अप्रिय परि पथ्य असें वक्ता श्रोता हि दुर्लभ स्पष्ट,

---

१. स्वदेह. २. माझ्या बापाने. ३. तुझें पोषणरूप कर्म. ४. आमच्या शत्रूंचें कल्याण. ५. चारचौघात. ६. मूर्खपणा. ७. शेंकडो शिव्यांना. ८ तेज. (प्रतिष्ठा, मान). ९. शासनकर्ता. १०. गर्भवासांत. ११. सृष्टिनिर्माणकर्ता ब्रह्मदेव. १२ ब्रह्मदेवाच्या प्रेरणेप्रमाणे आचरण. १३. तोरें=गर्वानें, तोऱ्यानें. १४. प्रिय. १५. जारिणी स्त्री. १६. वेदाध्ययन करणाऱ्याच्या भाषणानें. १७. पतीला. १८. अतिप्रौढ अशा. (म्हाताऱ्या).

बहु सुलभ प्रिय[1] वदते वाढविती, चुकविती न ते कष्ट. ४२
सुप्तव्याघ्रासि[2] नको लावूं दाटूनि शृंग, परिणामीं
संकट पडेल, म्हणतो काय अहित हें मदांधहरिणा ! मीं? [3] ४३
स्पष्ट हित अहित कथिता जो होय, सहाय तो चि रायास;
प्रियवाङ्‍ नर कीं नरकीं भोगवितो भोगितो चिरायास[4]. ४४
सदय हितकाम[5] जो, त्या असमंजस कर्म पाहवेना गा !
कैसें लावूं द्यावें पद, ज्या लंघन[6] न साहवे नागा[7] ?' ४५
भ्रातृहितेच्छु[8] बिभीषण पावे धिक्कार की परम हा ही[9].
खळ बहु खोटा, त्यांसम[10] म्हणति किती कवि भला पर महाही.
शकुनि म्हणे, 'धर्मा ! त्वां हारविलें धन समस्त कीं आहे?'
या वचनासि न[11], पुच्छीं दत्तपदाला[12] भुजंगसा, साहे[11]. ४७
'काय पुससि रे ! अयुतप्रयुत[13], तथा शंकुपद्म, अर्बुद कीं,
खर्वनिखर्व, समुद्र[14] हि पूर्ण धनी मीं, जसा उदधि उदकीं. ४८
हा ग्लह[15] माझा शकुने ! तूं खेळ; च्छळ नको करूं होगीं[16],
कपटें यमदूतवृकव्याघ्रांमध्ये न कोकरूं हो गा !' ४९
ऐकुनि म्हणे '[17]जितं' तो, मत्स्यातें बक जसा, खळ पणातें
ग्रासी, उपमा चि नसे दुसरी त्याच्या विशृंखळपणातें[18]. ५०
'वृष, हय, धेनु, अजाविक[19], हें धन म्यां लाविलें' ह्मणे धर्म,

---

१. प्रिय बोलणारे. २. निजलेल्या वाघास ३. ही गीति पर्यायाने दुर्योधनाला अनुलक्षून आहे. ४. चिरकाल आयास. ५. हित करण्याची इच्छा ज्यास असा. ६. [केवळ] ओलांडून जाणें. ७. सर्पाला. ८. बधूचे (रावणाचे) हित इच्छिणारा. ९. विदुर. १०. अन्वयार्थ—किती कवि त्यासम (खळासम) महाहि (मोठा सर्प) म्हणती, पर (परतु) [तो महाहि] भला. ११. [धर्म] न साहे. १२. [शेपटावर] दिलें आहे पाऊल ज्यानें अशा पुरुषाला. १३. अयुतपासून निखर्वापर्यंत सर्व सख्या आहेत. १४. अन्वयार्थ—उदकीं जसा उदधि पूर्ण [तसा] मीं हि धनीं पूर्ण समुद्र. १५. पण. १६. उगाच, व्यर्थ. १७. जिंकिलें. १८. उद्दामपणातें. १९. शेळ्या व मेंढ्या. (अजा+अविक).

तों तो 'जितं' म्हणे; हो! होय भरतकुळसभेंत हें कर्म! ५१
'वर्जुनि विप्रधन, सकळ [1]पुरजनपदभू अविप्रपुरुष असें
हें [2]शिष्ट मद्धन' म्हणे [3]धर्मात्मा; भावि तें चुकेल कसें? ५२
दुर्जन 'जितं' म्हणे, हो! मग सर्व अमूल्य [4]निज-कुमार-मणी
द्यूतीं लावी, जिंकी त्या [5]नियति, जसी हरा उमा रमणी. ५३
मग धर्म वदे, "[6]सिंहस्कंध [7]युवा [8]श्याम दीर्घभुज नकुळ,
हें माझें धन, जेणें 'धन्य' म्हणे कुरुकुळासि [9]सु-जन-कुळ."
'[10]इदमपि धनं जितं ते' शकुनि म्हणे, [11]दीप्तपावक [12]पटानें
बांधी [13]मणिभ्रमें, बहु फुगला [14]मलिनस्वभाव कपटानें. ५५
धर्म म्हणे, 'गा शकुने! न कुनेत्रें जाय रूप, कुज्ञानें;
ज्ञानासि लोचनाहुनि फार जपावें म्हणोनि सुज्ञानें. ५६
सद्गुणमंडित पंडित दंडि-[15]तपस्वीड्य सद्विवेक-पिता
सहदेव ग्लह माझा, स्वप्नीं हि न यन्मना सिवे [16]कपिता.' ५७
'त्वद्बंधुरत्न हें ही द्यूतीं म्यां जिंकिलें' म्हणे शकुनी;
साहे महापराध हि, दंड खळाला करावया [17]शकुनीं. ५८
'ग्लह केले माद्रीसुत; परि आतां परम कठिन वाटेल,
[18]सोदरभीमधनंजयपण करितां कंठ फार दाटेल.' ५९
धर्म म्हणे, 'मीं ह्मणतों मूर्तिधर बहिश्चर स्व-असु यांतें;
शकुने! [19]परुषोक्तीतें भ्याल्या [20]श्रुति, कांपतील न सुयांतें. ६०
सर्व अनिष्ट करावें शकुने! त्वां कीं परें हि [21]अंत-रतें
परि न वदावें बंधुप्रेमीं जेणें पडेल अंतर तें.' ६१

---

१. नगर व देशभूमि. २. शिल्लक राहिलेले. ३. धमपरायण. (धर्मराज). ४. आपली पुत्ररूपी रत्नें. ५. दैव. ६. सिंहासारखे खांदे ज्याचे असा. ७. तरुण. ८. सांवळा. ९. सुजनांचा समुदाय. १०. हें हि तुझें धन जिकलें. ११. प्रज्वलित अग्नि. १२. वस्त्रानें. १३. रत्नाच्या भ्रांतीनें. १४. शकुनि. १५. संन्यासी आणि तपस्वी यांना स्तुत्य. १६. माकडचेष्टा. १७. समर्थ असून हि. १८. सोदर=सख्खे बंधु. १९. कठोर वचनांस. २०. कान. २१. नाशाविषयीं तत्पर अशानें.

शकुनि म्हणे, 'कौंतेया! द्यूतीं कितव[1]प्रलाप बहुतर; ते
वदते हित मित, कितव व्यसनीं बुडते कशास? बहु तरते.
ज्येष्ठ श्रेष्ठ नृपा! तूं न धरावे बोल हे मनीं कांहीं
द्यूतीं[2] बहु कितवांहीं[2] बडबडिजे, संगरीं[3] अनीकांहीं.' ६३
धर्म म्हणे, 'ग्लह केला अर्जुन, जरि योग्य हा न यां[4] कामीं;
शकुने! याच्या तेजें झालोंसें विदित फार नाका[5] मीं.' ६४
'तो जिंकिला' म्हणे खळ, बसला मूळींच नागवायाला,
कीं भेटला कपटमिष साक्षात्[6]कोल्हा चि नागवा याला. ६५
धर्म म्हणे, 'पण केला आतां, ज्याच्या कृतांतें[7] भी महिम्या;
अमितबळ सन्नतभ्रू[8] तिर्यक्प्रेक्षी[9] गदेंद्र[10] भीम हि म्यां.' ६६
शकुनि म्हणे, 'या हि पणा जिंकुनि, पणविजयतत्पर मंदक्ष[11]
धर्मा! ग्लहांतराची वाट पहाताति हे परम दक्ष. ६७
सुत बंधु हि हारविले, उरलें धन काय गा! पणास हितें[12]?'
धर्म म्हणे, 'मीं द्यूतीं बुडवी सर्वस्व आपणासहित.' ६८
धर्मास हि जिंकी खळ कपटजयें, परम अक्षम[13] हि मातें[14],
जे व्यसन टाकणारे बुध हा ऐकोत अक्षमहिमा[15] ते. ६९
शकुनि म्हणे, 'चुकलासि; ग्लहयोग्य हि संग्रहीं असोनि धन,

---

१. जुगारी लोकांची बडबड. २. पाठांतर—**द्यूतीं कितवमुखानीं**. ३. सैन्यानीं. ४. पणास लावण्याचे कामीं. ५. स्वर्गाला. ६. एखाद्याला अचानक कांही लाभ झाल्यास 'त्याला नागवा कोल्हा भेटला,' असें म्हणण्याचा भाषासांप्रदाय आहे. (कोल्ह्याचें शेंपूट मोठें व केसाळ असून जमिनीपर्यंत लोंबत असतें; ते कुत्र्याच्या शेंपटीप्रमाणें वर वळलेलें नसतें; तेव्हां 'नागवा कोल्हा' ही अद्भुत गोष्ट आहे, व ती दृष्टीस पडणें हें बहुभाग्याचें लक्षण मानिलें आहे). ७. यम. ८. खालीं वळल्या आहेत भुवया ज्याच्या असा. ९. वक्रदृष्टीनें पाहणारा. १०. गदाधरांमध्यें श्रेष्ठ. ११. माझे फांसे. १२. उपयुक्त. १३. असमर्थ असून हि. १४. माजे, उन्मत्त होई. १५. फाशांचा पराक्रम. (फांसे खेळण्याचा परिणाम).

जिंकोनि घेतलें कां? समयीं चुकणें नसो, असो निधन[1]. ७०
घे आपणासि राया! सोडवुनि, द्रौपदीस लाव[2] कसा;
श्रीचा कैवारी नृप धन्य, स्त्रीचा सदैव लावकसा[3].' ७१
धर्म म्हणे, 'शकुने! जी रूपें श्रीला[4], क्षमागुणें महिला[5]
साजे सखी, अखिन्ना कृत्यभरें, सुमति आमुची महिला[6]. ७२
शरदुत्पळपत्राक्षी[7] शरदुत्पलपुण्यगंधसमगंधा[8],
अस्खलित[9] चालवी गृहधर्मी मज, यष्टि[10] जसि पथीं अंधा. ७३
आली मखवेदीच्या[11] जी द्रुपदसुकृतभरास्तव[12] कुशीला[13],
वाटे बरा सु-शीलां[14], वाटेल न हा बरा स्तव[15] कु-शीला. ७४
आधीं जिनें उठावें, पाहुनि निजलों असें मग निजावें,
रागें[16] जणें सुदुर्मिळ, तें हि जिचें ज्वाळसें गगनि जावें, ७५
धौम्यापासुनि, गोपांपर्यंत जिनें स्वयें समाचार
घ्यावा, श्रितंतापहर[17] श्रीगंगेचा जिचा समाचार[18], ७६
ती देवी आतां म्यां या द्यूतीं लाविली. अहाहा! रे!
छळिसी[19]; द्यूतीं च कसा हारे? अन्यत्र कां न हा हारे?' ७७
धर्म नयज्ञोत्तम[20] जो, द्यूतीं स्वकलत्ररत्न[21] तो लावी.

---

१. मरण. २. [पणास] लाव. ३. लावकपक्ष्यासारखा. (हा पक्षी आपल्या मादीविषयी फार लंपट असतो असा समज आहे). ४. लक्ष्मीला. ५. पृथ्वीला. ६. स्त्री. ७. शरदृतूंतील कमलपत्रासारखे नेत्र जिचे अशी. ८. शरदृतूंतील कमलाप्रमाणें पवित्र सुगंध जिचा अशी. ९. अडखळूं न देतां. १०. काठी. ११. यज्ञपात्रभूमीच्या. १२. द्रुपदराजाच्या पुण्यातिशयामुळें. १३. उदरास. १४. सुस्वभावी जनास. १५. स्तुति. १६. रागावणें. (द्रौपदी अगोदर कधीं रागावयाची नाहीं; त्यांतून कधीं रागावली च तर, अग्निज्वाला जशी तत्काळ आकाशांत निघून जाते तद्वत् तिचा राग हि तत्काळ नाहींसा होतो). १७. आश्रितांचा ताप हरण करणारा. १८. समान आचरण. १९. अर्थ–[शकुने! तूं] छळिसी (कपट करितोस); [कारण तसें न म्हणावें तर] हा (धर्म) द्यूतीं च कसा हारे [तसा] अन्यत्र कां न हारे? २०. नीति जाणणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ. २१. आपलें स्त्रीरत्न.

हांले 'जितं' म्हणे खळ, कवि हो! ती गोष्टि काय बोलावी?
'धिक् धिक्!' सभ्यजन म्हणे, विदुर अधोवदन बैसला [1]उगला;
भीष्मद्रोण म्हणति, 'हा! भाच्यांसह शकुनि जयसुखें फुगला.'
'किं [2]जितमिह? किं जितमिह?' ऐसें [3]असकृत् पुसे अचक्षु [4]रसें;
रडले सभ्य, तयांच्या हृदयीं तें लागलें [5]वच [6]क्षुरसें. ८०
[7]सखिहस्तीं हस्त न [8]वृष, पांडवहृदयांत [9]सायका मारी;
क्रोधातें भीम गिळी, गरळातें जेंवि काय [10]कामारी. ८१
[11]अंधसुत म्हणे, 'विदुरा! कृष्णा दासी सभेसि आणावी,
[12]गृहसंमार्जन करणें, हे सेवा तीस योग्य जाणावी.' ८२
विदुर म्हणे, '[13]शस्त्र वधी गिळितां तत्काळ बोकडाला, हें
तैसें चि कर्म करिसी; रे [14]मंद! [15]न मृत्यु रोकडा [15]लोहें. ८३
[16]हरिच्या पुनःपुन्हां कां [17]काड्यां नाकांत घालिसी? [18]शशका!
यश काय [19]पक्षिपतिचें येइल हे [20]चार करुनि तुज? [21]मशका! ८४
[22]ब्रूयात्क्षमी गभीरोऽसीति बत युधिष्ठिरं प्रभुं को न?
निज नीचपण प्रकाटिसि, तूं श्वान भल्यावरी हि भुंकोन. ८५
पांडव किमपि न वदती, तूं वदसि सभेंत शब्द घाणेरे;
हे [23]सकळखळतिळांचे रगडुनि करणार पिष्ट घाणे रे!' ८६

---

१. स्तब्ध. २. या डावांत काय जिकलें? ३. वारंवार. ४. आवडीनें. ५. वचन. (धृतराष्ट्राचें विचारणें). ६. वरुयासारखें तीक्ष्ण. ७. मित्र दुर्योधनाच्या हातावर. ८. कर्ण. ९. बाणाला. १०. शंकर. ११. दुर्योधन. १२. घरांतील झाडसारवण. १३. [शस्त्र] गिळितां [तें] शस्त्र तत्काळ बोकडाला [च] वधी. १४. मूर्खा! १५. मिळवूं नको. (मृत्यु येईल असें करूं नको). १६. (धर्मरूप) सिंहाच्या. १७. नाकांत काड्या घालणें=खिजविणें, चिडविणें मर्मभेदक भाषण करणें. १८. (दुर्योधनरूप) सशा! १९. (धर्मरूप) गरुडाचें. २०. चेष्टा. २१. (दुर्योधनरूप) चिलटा! २२. क्षमी गभीरः असि इति युधिष्ठिरं प्रभुं कः बत न ब्रूयात्?=तूं क्षमाशील व गंभीर आहेस असें धर्मराजास कोण बरें म्हणणार नाहीं? २३. सर्व दुष्ट जन हेच तीळ, त्यांचे.

दुर्योधन, हित कथितां[1] ‘धिक्कार तुला असो’ असें च वदे.
ज्वरितां[2] जसें ससितपथ्य[3], सद्वचन न दुर्जना तसें चव[4] दे. ८७
कल्यंश[5] खलशिरोमणि[6] कपटपटु कटुस्वभाव संद्वेषी[7],
तो प्रातिकामिनामक सूतातें द्रौपदीप्रति प्रेषी[8]. ८८
‘सूता ! जा कृष्णेला घेउनि ये, भय नसे तुला लेश;
सर्वज्ञ न, किंचिज्ञ[9] क्षत्ता; ब्रह्मा नव्हे कुलालेश[10]. ८९
बहु कातर[11] विदुर, सदा वटवट करितो असी च हा नीच;
या खोट्याला गमत्ये जी अस्मद्वृद्धि[12] ती स्वहानी च.’ ९०
जाउनि तो सूत म्हणे, ‘कृष्णे ! द्यूतांत तूं स्वयें धर्में
हारविलीस[13], सुयोधनसदनाप्रति ये करावया कर्में[14].’ ९१
हें वाक्य त्या सतीतें बहु दुःसह, जेंवि वज्र कदलीतें[15];
परि परिसावें, धैर्यें त्यासीं जें ती सुबुद्धि[16] वदली, तें. ९२
“सूता ! काय वदसि हें ? द्यूतीं हारविति संपदेतें गा !
‘श्री’ म्हण, न ‘स्त्री’ म्हणं[17], हें त्वद्वचन मनास कंप देतें गा !”
सूत म्हणे, ‘आधीं श्री, मग सात्मजबंधुमंडली[18] धर्में
हारविली, निजमूर्ति द्यूतीं, स्त्री सेवटीं असत्कर्में.’ ९४
राज्ञी म्हणे, “तरि अगा ! जा पूस सभेंत तूं असें आर्या,
‘राजेंद्रा ! हारविली प्रथम द्यूतीं स्वमूर्ति कीं भार्या ?’” ९५
सूत सभेंत विचारी धर्मातें कीं, “पुसे असें आर्या,
‘राजेंद्रा ! हारविली प्रथम द्यूतीं स्वमूर्ति कीं भार्या ?’” ९६

---

१. [विदुरानें] हित कथिता. २. ज्वर आलेल्या रोग्याला. ३. शर्करायुक्त दुग्ध. ४. गोडी. ५. कलीचा अंश. (दुर्योधन). ६. दुष्टांचा मुकुटमणि. ७. साधूंचा द्वेष करणारा. ८. पाठवी. ९. अल्पज्ञाता. १०. कुंभारांचा स्वामी. (श्रेष्ठ कुंभार). ११. भितरा. १२. आमचा उत्कर्ष. १३. कर्मणि प्रयोगांत कर्मपद प्रायः तृतीय पुरुषी असतें; परंतु कवितेमध्यें मात्र प्रथम व द्वितीय पुरुषी हि आढळतें. १४. झाड सारवणादि कामें. १५. केळीस. १६. बुद्धिमती. १७. श्री (राज्यश्री) हारविली असें म्हण; परंतु स्त्री हारविली असें म्हणूं नको. १८. पुत्रासहवर्तमान बंधुमंडळी.

धर्म न कांहीं च वदे; तों दुर्योधन म्हणे, 'सभेस तिनें
यावें, स्वयें पुसावें, जें पुसणें योजिलें तिच्या मतिनें.' ९७
कृष्णेप्रति सूत म्हणे, "देवि! न कांहीं च धर्म वदला गे!
जाणों सभासदांस हि कठिन त्वत्प्रश्नवाक्यपद[1] लागे. ९८
दुर्योधन वदला कीं, 'त्वां चि पुसावें सभेंत, डोलेल[2]
त्वत्प्रश्नश्रवणसुखें, तुज पाहुनियां यथार्थ बोलेल.' ९९
बहुधा सभेंत तुजला नेईल क्षुद्रबुद्धि गांजाया;
नसतां उपाय कांही, आग्रह करिसील तूं हि कां जाया?" १००
कृष्णा म्हणे, 'समर्थ न कोण्ही ही सुज्ञ भावि टाळाया,
जेंवि विधु[3] राहु येतां पर्वीं[4] आत्मप्रभा विटाळाया. १०१
रक्षील धर्म समयीं, धरिती त्याचा चि भरवसा सु-कवी;
आर्जविला असतां तो स्वजन[5]व्यसनासि निश्चयें चुकवी.१०२
भरतकुळधर्म न बुडो; सभ्यांला पूस एकदा जा, गा!
तन्मत मान्य मला, कीं, नय तच्चित्तीं सदा असे जागा.' १०३
पुनरपि सभेंत जाउनि सूत म्हणे, "सभ्य हो! तुम्हांस सती,
'द्यूतांत मीं जिता कीं अजिता,' ऐसें मदाननें[6] पुसती." १०४
दुर्जन[7]दुराग्रहाचे ज्ञाते सभ्य हि न पाहती च वर,
तेथें उत्तर कैंचें? न चलेसें[8] न वदती कवि-प्रवर[9]. १०५
जाणुनि संकट धर्में दूतमुखें कळविलें स्वजायेतें
कीं, श्वशुरासि[10] शरण ये,' गुरु[11] कवचें[12], व्यसन उग्र ज्या येतें.'
सभ्य न वदती कांहीं, पांडव ही मूकबधिरसम गमती,
पाहुनि असें सुयोधन बोले तों सत्पथोपरम-ग-मती[13]. १०७

---

१. तुझ्या प्रश्नाच्या वाक्यांतील [प्रत्येक] शब्द. २. सभा संतोष पावेल. ३. चंद्र. ४. पूर्णिमेस. ५. भक्तांच्या संकटाला. ६. माझ्या मुखानें. ७. दुर्जन (दुर्योधन), त्याच्या दुराग्रहाला जाणणारे. ८. न चालेल असें, पसंत न पडेल असें. ९. सुज्ञश्रेष्ठ. १०. सासऱ्याला. (धृतराष्ट्राला). ११. वडिल माणसें. १२. चिल-खत. (रक्षण करण्याचें साधन). १३. सन्मार्गापासून निवृत्त बुद्धि ज्याची तो.

'तीतें चि आण जा; रे! ती कां स्वमुखें पुसे न येऊनीं?
सभ्यजनीं हितपृच्छक[1], शीतार्त[2] हि कोण गा! नये ऊनीं? १०८
सभ्यानीं प्रश्नोत्तर योजावें नीट, कीं न योजावें?
आर्तें[3] वैद्यगृहाला, गुण यो, कीं प्राक्तनें न यो, जावें.' १०९
मत्तें[4] श्वयूथपें[5] श्वा सिंहीप्रति धाडितां धरायाला,
जाईल कसा? तैसा सूत हि भी कर्म तें करायाला. ११०
तांतड[6] करी सुयोधन, परि सूत पुन्हा म्हणे, 'अहो सभ्य!
काय वदों? प्रश्नोत्तर कृष्णेला कां न होय हो! लभ्य[7]?' १११
कोपें म्हणे सुयोधन, 'भीतो भीमासि सूत हा भितरा;
दुःशासना! स्वयें जा, आण तिला, कर्म हें नव्हे इतरा[8].' ११२

अध्याय पांचवा.

तो हरिणीग्रहणार्थी[9] अत्युग्रप्रकृति[10] लांडगासा च
गेला तें चि कराया दुःशासन दुष्ट दांडगा साच. १
कृष्णेसि म्हणे, 'चाल, द्यूतीं तुज जिंकिलें, भज कुरूंतें[11],
कुरुपतिस[12] पहा, लज्जा त्यज, सेवावें सुखें शतगुरूंतें[13].' २
त्या दुष्टोक्तिश्रवणें पांडूंची[14] संकटीं पडे जाया;
संरक्षणार्थ धांवे धृतराष्ट्राच्या स्त्रियांकडे जाया. ३

---

१. हिताची विचारपूस करणारा. २. थंडीनें पीडित. ३. रोग्यानें. ४. माजलेल्यानें. ५. कुत्र्यांच्या कळपाच्या नायकानें. ६. घाई. ७. प्राप्त. ८. [तुझ्याशिवाय] इतराच्या हातून हें काम होणार नाहीं. ९. मृगीला पकडण्याची इच्छा ज्यास आहे असा. १०. अतिशय क्रूर आहे स्वभाव ज्याचा असा. ११. दुर्योधनादि शतबंधूंना. (कुरु, रघु, पांडु, यदु वगैरेचीं नांवें त्यांच्या कुळांत उत्पन्न झालेल्या पुरुषांस हि लावतात). १२. दुर्योधनातें. १३. शंभर पतींना किंवा शतकौरवांच्या मातापित्यांना. १४. पांडवांची.

पळतां धावोनि तिला, त्या केशांतें धरूनि, आकर्षी,
ज्यां राजसूययज्ञीं अभिषेचिति बहु महर्षि[1] नाकर्षी. ४
कृष्णा म्हणे, 'सभेत न न्यावें मज, मीं रजस्वला, आंगा
आच्छादन ऐकांबर[2], नेतोसि असीस आग्रहें कां? गा!' ५
दुष्ट म्हणे, 'स्वसभेला तुजला नेतों चि, दूरसी[3] अस कीं
एकांबरा अस; तुह्मीं अंगें नग्नें असोत हीं असकीं[4].' ६
देवी म्हणे 'अनार्या[5]! नाहीं च तुझ्या मनांत पापदर[6],
ओढूं नको फरफरां, घेऊं दे सावरूनि हा पदर.' ७
अधम म्हणे, 'द्यूतजिता दासी तूं, लाजसी कशाला गे!
चाल उगीच, प्रभुसीं हठ करितां पाठिला कशा[7] लागे.' ८
कृष्णा म्हणे, 'पति कसें पाहुनि हें कर्म साहतील? न द्या
पद सर्पशिरीं, तुमच्या रक्तांच्या स्पष्ट वाहतील नद्या. ९
गुरुजनसभेत कैसा नेसी ओढूनि काय[8] हा, नीच्या!
करितोसि कर्म दुष्टा! प्रास्यर्थ बळें चि कायहानीच्या[9]? १०
धर्म परम सूक्ष्म[10] असे, धर्मात्मा धर्मनृप नसे चुकला;
सावध व्हा, कंठीं यमपाश कसे घालितां? अहा! उकला[11].' ११
ओढुनि सभेत नेली तेव्हां ती द्रौपदी ह्मणे, "कुरुची
कीर्ति बुडाली, हा! धिक्! कुरुवृद्धांला हि मानली कुरुची[12]. १२
हा! भीष्मद्रोण कसें न ह्मणति, 'हे सहजमित्र[13]! सत्व! रहा.'
अन्यायें बुडणार व्यसनीं कुरुराजवंश सत्वर हा. १३
अन्यायाचळभिदुरें[14] विदुरें अनवरतशुद्धसत्वरतें[15]

---

१. स्वर्गर्षि—देवर्षि. (नारदादि). २. एकवस्त्र. ३. दूर राहण्यासारखी. (रजस्वला). ४. अवघी. ५. नीचा! ६. पापभय. ७. चाबूक. ८. हा माझा देह. ९. देहनाशाच्या. १०. जाणण्यास कठिण. ११. उलगडून टाका. १२. वाईट कृत्याची आवड. १३. हे सहजमित्र सत्व! (हे जन्मसिद्ध मित्रा सत्वगुणा!) रहा; (आम्हांला सोडून जाऊं नको). १४. अनीतिरूप पर्वतास वज्रासारख्या अशा (विदुरानें). १५. निरंतर शुद्ध अशा सत्वगुणांत रमणाऱ्यानें.

जाऊं दिलें कसें, जें गेलें सोडूनि सख्य सत्वर, तें[1]? १४
कारुण्यरसें भरले होते, जे दुर्बळांसि उद्धरिते,
झाले कसे अकस्मात् ते केवळ कुरुगुरु [2]प्रबुद्ध रिते[3]?" १५
[4]प्रेरियेले भेदाया पतिधैर्यद्विरद[5]कट कटाक्ष तिनें,
प्रथम न [6]म्हणति श्रीच्या, [6]म्हणति स्त्रीच्या चि 'कटकटा[7]' [8]क्षतिनें.
पेटे [9]पांडवकोपानळ, [10]कृष्णादृष्टि होय [11]तद्धमनी;
काय करितील हो! ते निज[12]मर्यादागुणें चि बद्ध मनीं? १७
दुःशासनासि म्हणती भीमादिक निजमनांत, 'हे [13]बाळें!
हूं; सुप्त सर्पिणीतें मेली मानूनि ओढ [14]हेंबाळ.' १८
केश धरुनि दुःशासन तीस बळें फिरफिरोनि दे हिसके,
[15]भावितमःप्रशमीं [16]न, [17]क्षमें ही होऊन [18]तेजें देहि, [16]सके. १९
'दासी दासी' ऐसें असकृत् तो खळ ह्मणे [19]सहास तितें;
जाणों [20]क्षमालि सिकवी, 'जें जें अरि करिल तूं सहा सति! तें.'
'दासी दासी' म्हणतां दुर्योधन कर्ण शकुनि [21]मानवती;
हांसति खळ, सभ्य रडति, दुष्टें छळितां सभेंत [22]मानवती. २१
गांगेय ह्मणे, "[23]सुभगे! धर्म परम सूक्ष्म, यास्तव स्पष्ट,
'[24]ऐसें चि' असें मजला वदवेना, हा विचार बहु [25]कष्ट. २२
वदला 'जितोऽस्मि[26]' ऐसें धर्म; शकुनिनें तयावरि स्वमतें
पण करविला तुझा, यावरुनि तरि न तूं जिता असें गमतें. २३

---

१. सत्व. २. ज्ञाते, जाणते. ३. रिकामे, शून्य. ४. पाठविले. ५. पतिधैर्यरूप गजांचीं गंडस्थळें. ६. [पांडव] ह्मणति. ७. हाय! हाय! ८. नाशानें. ९. पांडवांचा क्रोधरूप अग्नि. १०. द्रौपदीचे कटाक्ष. ११. त्या कोपाग्नीला फुंकणी. १२. आपल्या मर्यादारूप दोरीनें. १३. हे मूर्खा! १४. हिसकाहिसक कर. १५. पुढें होणाऱ्या (वस्त्रहरणादि) दुःखाचा उपशम करण्यास. १६. समर्थ झालें नाहीं. १७. समर्थ. १८. सामर्थ्य. १९. उपहासपूर्वक. २०. क्षमारूप सखी. २१. हर्ष पावती. २२. सन्मान्य अशी. २३. हे सौभाग्यसंपन्न स्त्रिये! २४. अमूकच असें निश्चयानें. २५. कष्टकर. २६. मी जिंकला गेलों आहें.

द्यूतांत पर[१]स्वपण स्थापाया निःस्वे[२] जन नव्हे शक्त,
स्त्रीचें भर्तृवशत्व[३] हि पाहोनि न मीं वदों शकें व्यक्त." २४
कुरुवृद्ध[४] असें बोले, उपहासें ताप ते कितव देती.
सभ्यांसि निर्णयार्थ प्रार्थुनि पुनरपि अशंकित[५] वदे ती- २५
'द्यूतीं अनतिनिपुणनृप[६] कितवानीं आणिला बळें चि कसा?
दावुनि कर्पूर जसा घालावा लोचनीं खळें चिकसा, २६
केलें तसें चि; हरिलें कपटें सर्वस्व, सेवटील पणें
नृप जिंकिला शकुनिनें; याला नरकीं च सेवटीं लपणें. २७
केलें स्वपरिभवांत[७] द्यूत, पुन्हां भूप दावु दारपण[८],
या बुद्धिनें शकुनिनें दाखविलें आपुलें उदारपण. २८
ऐसें असतां द्यूतीं अजिता मीं कीं जिता? करा सवदा[९]
पुण्याचा, पुसिलें हें सत्य पहा, जोडित्यें करास, वदा. २९
कुरुगुरुवचन तसें जरि संदिग्ध वदाल तरि न भागावें[१०];
अजि सभ्य हो! जरि गुरु हि न हरी संदेह, तरि नभा[११] गावें.'
न वदे कोणही हि किमपि, दुःशासन घाबरी करी तीतें;
'तद्रीति[१२] सम' कवि म्हणे, 'ग्रामहरीच्या[१३] बरीक[१४] रीतीतें.' ३१
तें पाहुनि भीम म्हणे, 'राया[१५]! आम्हांसमक्ष कृष्णेची
हे दुर्दशा बरी कीं? पूर्ति[१६] असे कीं न अक्षतृष्णेची[१७]? ३२
आहेत कितव पुष्कळ, पुष्कळ त्यांच्या गृहांत बटकी ही,
स्नेहें ते हि न त्यांतें पण करिति, मदुक्ति काय लटकी ही? ३३

१. दुसऱ्याच्या द्रव्याचा पण. २. निर्धन. ३. पतीच्या स्वाधीन असणें. ४. भीष्म. ५. निर्भीडपणें. ६. फार निपुण नसलेला धर्मराज. ७. आपला पराजय अंतीं ज्याच्या असें (द्यूत). ८. बायकोचा पण. ९. जोड ('सवदा' हा व्यापारवाचक फारसी शब्द आहे). १०. तसदी घेऊं नये. ११. आकाशाला— शून्याला. (गुरु च संदिग्ध बोलतील तर दुसरा कोणी निर्णय करील ही आशा च उरली नाहीं असा भाव). १२. त्या दुःशासनाची वागणूक. १३. ग्रामसिंह—कुत्र्याच्या. १४. मात्र. १५. धर्मराजा! १६. पूर्तता, तृप्ति. १७. द्यूतक्रीडेच्या इच्छेची.

श्री बुडविली महेंद्रश्री[1]तुल्या, मज ह्रची नसे परवा;
पर वामलोचने[2]च्या ऐकों न शकें चि या विलाप-रवा. ३४
या साध्वीस न दुःखद परकर चि, तुझा स्व-कीर्ति-हानि-कर
हा निकर घातकांचा; कैसा केला खळें महा-निकर[3]? ३५
रे सहदेवा! सत्वर पुष्कळसा अग्नि आण, जा[4] च कसा,
जाळूं याचे[5] हे कर, आम्हां हा सोसवेल जाच कसा?' ३६
श्वेताश्व[6] म्हणे, 'बापा! भीमा! जीमाजि वास अ-शिवाचा[7]
केवळ बाळपणीं ही वदलासि न तूं कधीं हि असि वाचा. ३७
द्यूतीं स्वधर्म[8]गौरवधन बहुधा त्वां हि सर्व हारविलें;
उक्तींत तें दिसेना लेश, जसें भित्तिचित्र सारविलें[9]. ३८
क्षात्रव्रत[10] स्मरोनि द्यूतीं पाचारिलें म्हणुनि आला,
व्यसनी[11] स्वयें नव्हे हा आर्य[12], अतिक्रमिसि[13] कां बुधा! याला?
सद्गुण[14] सुसेव्य[15] हा गुरुदेवप्रिय[16] यासि, जेंवि हार बुनीं
घालिसि तापांत कसा? गति कोण पुढें स्वसत्व हारवुनीं?४०
आम्हां व्यसनार्तांची धर्मस्थिति[17] हे चि बाज[18], पावें गा!
त्वां मोडावें न इला, स्वस्वास्थ्यसुखार्थ बा! जपावें गा!४१
हें काय बरें? या गुरुघातें रिपु परम मुदित होतील;
स्वमुखीं विष, अमृतरस व्याळमुखीं, कोण सुज्ञ ओतील?'४२

---

१. इंद्राच्या संपत्तीसारखी. २. सुंदर नेत्र जीचे त्या द्रौपदीच्या. ३. मोठा अनर्थ. ४. लवकर जा कसा पाहूं. ५. या धर्माचे. ६. अर्जुन. ७. अकल्याणाचा. ८. स्वधर्माचे (स्वबंधुविषयक पूज्यबुद्धीचें) गौरव (महत्त्व) हें च धन. ९. सारविलेलें भितीवरील चित्र. १०. क्षात्रधर्म. ११. [द्यूताविषयीं] आसक्त. १२. श्रेष्ठ. (धर्मराज). १३. अवमानितोस. १४. या चरणांतील विशेषणें 'धर्म' व 'हार' या उभयपदांकडे लागतात. सद्गुण=उत्तम गुणयुक्त (पक्षी) चांगल्या दोरीनें (सूत्रानें) तयार केलेला. १५. सेवा करण्यास योग्य (पक्षी) सेवन करण्यास योग्य. १६. गुरु आणि देव प्रिय ज्याला तो (पक्षीं) गुरु आणि देव यांना प्रिय. १७. स्वधर्मानें राहणें. १८. खाटलें.

भीम म्हणे, '[1]न चिनविते जरि [2]फार असें चि मन हि', कर करुनीं
[3]भस्म, ललाटीं धरितों, कीं करितों प्रथम बद्ध करकरुनीं.' ४३
निवर्वो असुरांत जसा साधु प्रह्लादराय कवि-कर्ण
धृतराष्ट्रसुतांत तसा एक चि [4]नयनिपुणनायक विकर्ण. ४४
भीष्मधृतराष्ट्रविदुरद्रोणकृपनृपांसि बोलें [5]तो लावी
कीं, 'समयीं न वदावी तरि मग केव्हां [6]सदुक्ति बोलावी? ४५
बोला हो! बोला हो! बोला हो! सर्व सभ्य बोला हो!
[7]असमयमौनें तुमच्या सुज्ञपणाच्या न हानि मोला हो. ४६
श्रवण तरि करा, मज जें सुचलेंसे, तें चि भीड तोडूनीं
वदतों, [8]पद तों गुरुचें न शिवो द्यावें शिखीसि, सोडूनीं. ४७
च्यार व्यसनें मृगया, स्त्री, [9]पान, द्यूत यांत जो सक्त,
तो धर्मच्युत, [10]तत्कृत [11]सत्कृत न. महाजनांत हें व्यक्त. ४८
धर्म द्यूतव्यसनीं झाला कितवांसि वश, पराभूत;
कां हो! भ्रांत करीना [12]स्वमतात्यशुचिक्रियापरा भूत? ४९
धर्म जयाच्या नादीं लावुनि, जिंकूनि शकुनिनें आर्या
पण आपण चि करविली पांचांची आपुली सती भार्या. ५०
[13]अन्यर्त्विगननुमत जें द्रव्य न [14]होता असोनि, होमुनि तें

१. माझें मन मला असे तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे वागण्यास न विनविते, तर [धर्माचे] कर भस्म करूना (जाळून) इत्यादि. २. पाठांतर–**मन हि असें चि भस्म.** ३. पाठांतर–**आत्म.** ४. नीतिज्ञ जनांत श्रेष्ठ. ५. दोष. ६. सत्य–यथार्थ–भाषण. ७. अवेळीं धरलेल्या मुकेपणानें. ८. अन्वयार्थ–गुरुचें पद (वडीलपणाची पदवी–योग्यता) सोडून (ते) शिखीस (अग्नीस) शिवो न द्यावें. (तुह्मांला वडीलपणाचें स्थान मिळालें आहे, करितां या संकटप्रसंगीं मौन धरून त्या वडीलपणाची राखरांगोळी करूं नका, असा भावार्थ). ९. मद्यपान. १०. त्या व्यसनासक्त पुरुषाची कृति. ११. सन्मान्य. १२. आपले मनानें अतिशय अपवित्र कर्म करण्याविषयीं तत्पर असलेला. १३. अन्य ऋत्विजांस अमान्य. १४. [जो] होता (यज्ञ करणारा) न असोनि (नसोनि).

होइल सभेंत बहुमत तो एकातरि हि काय हो ! मुनितें ? ५१
द्यूतीं साधारण[1] धन, पण करुनि, नव्हे चि एक हारवितों[2].
गिळिल दुराग्रहराहु[3], त्यजिना परि मद्विचार हा रवितां[4]. ५२
सभ्यांमाजि वदाया विहित असें बोलतां चि अजि तत्व,
हरिकीर्ति सती[5] हे ही तुल्या, यांचें समान अ-जितत्व[6].' ५३
तें साधुं[7] 'साधु! साधु!'[8] ध्वनि करिती म्हणाति, 'बोलं[9] कोंनांहीं
प्यांवे[10] असे चि, तूं कीं विदुर, तिजा[11] स्पष्ट बोलका नाहीं. ५४
न्यायमृकंडुसुताच्या[12] दुस्तरधृतराष्ट्रजाब्धिसाधुवटा[13] !
सभ्या ! भला भला ! विधु[14] लाजेल तुझ्या चि मानसा धुवटा[15].'
कर्ण म्हणे, "वाचाळा ! रे ! सर्वस्वग्लहांत[16] हे[17] आली;
अजिता कसी ? तुझी मति मतिमंदा ! विदुरबुद्धिची आली[18].
वरकड हे काय मुके ? वक्ता धर्मज्ञ तूं चि ? बैस उगा.
न भला स्वभाव हा तुज बालिशजनपांक्तिला न बैसउ गा ! ५७
न वदति सभ्य, न पांडव, जरि हे कृष्णा म्हणे, 'अहो ! सांगा'
अजिता असती तरि हे तैसें चि स्पष्ट न वदते कां गा ! ५८
म्हणसील 'सभेंत सती नाणावी,' तरि सती न हे अ-सती;
असतो एक सतीचा उपभोक्ता, पांच ते इला असती. ५९
आनयन[19] सभेंत इचें, कीं हें एकांबरत्व[20] न विचित्र;
नग्नत्व हि नवल नव्हे; न चुना बहु नासिकेसि[21] ज्या श्वित्र[22]. ६०
सस्त्रीक सधन पांडव शकुनिजित स्पष्ट, काय बोलसि ? रे !

---

१. समाईक. २. हारविणारा. ३. दुराग्रह हा च राहु. ४. सूर्यपणा. ५. पतिव्रता. (द्रौपदी). ६. अजिक्यपणा. ७. सज्जन. ८. उत्तम उत्तम! ९. भाषण. १०. श्रवण करावें. ११. तिसरा. १२. न्याय हा च मार्कंडेयमुनि, त्याच्या. १३. तरण्यास कठिण अशा धृतराष्ट्रसुतरूप समुद्रांतील उत्तम वटवृक्षा! १४. चंद्र. १५. स्वच्छ, निर्मल अशा मनाला. १६. सर्व धनाच्या पणांत. १७. ही द्रौपदी. १८. मैत्रीण. १९. आणणें. २०. एकवस्त्रता. २१. नाकास. २२. श्वेतकुष्ठ, पांढरें कोड.

"दे तो सभेंत लघुता[1], जो स्वाविषयीं[2] बळें चि बोल शिरे. ६१
दुःशासना! न याचे ऐकावे फोल बोल; हा बाळ
गोष्पतिपुढें[3] मिरवितो साक्षरता[4] दाखवूनि गोबाळ[5]. ६२
वदतो बुधांत भलतें, बोलाया न स्त्रियांत हि सकोनीं:
हूं, घे पांडववस्त्रें, या दासीचें हि वस्त्र हिसकोनीं." ६३
तें ऐकतां चि वस्त्रें टाकुनि, उघडे चि पांच ही बसले.
भीष्म म्हणे, 'हें दुःसह, हृदयांत असा न शरकदंब[6] सले. ६४
माहात्म्य सतीचें हो, देवा! पावो न आंस विलयाला:
[7]'हे[8] आपणासि ह्मणत्ये बाळमृगी[9], स्पष्ट आंसविल[10] यालों[11].' ६५
दुःशासन सोडाया झोंबे स्वकुळाहितोदया[12] लुगड्या,
तेव्हां स्मरली कृष्णा[13], कृष्णा दीनांचिया दयालु गड्या. ६६
तो दुर्जन आधीं ही साधूंच्या करुनि हानि रीतीची,
नग्न सभेंत कराया पाहे खळ धरुनि हा निरी तीची. ६७
जें दुर्दशा कराया दुर्दैवें सिद्ध नीच हा केला,
तें दीनबंधुला तो कृष्णा मारी मनीं च हाकेला. ६८
"हे नाथ! रमानाथ! व्रजनाथ! हरे! मुकुंद! कंसारे[14]!
गोविंद! कृष्ण! केशव! दीनार्तिहरस्त्वमेव संसारे[15]. ६९
काळें हि सख्या! न तुझ्या दासीस पहावयास हि सकावें,
त्वद्भगिनीवस्त्र खळें नग्न करायास काय हिसकावें? ७०
जीहुनि नसे सुभद्रा तुज बहुमान्या, अकीर्ति हे तीची;[16]

१. कमीपणा. २. आपला विषय नव्हे त्यांत. ३. बृहस्पतीपुढें. ४. विद्वत्ता. ५. गदळग्रंथ. ६. बाणसमूह. ७. 'माहात्म्य सतीचें हो' ही आस. ८. ही द्रौपदी. ९. बालहरिणी. १०. आस्वल. ११. दुःशासनाला. १२. स्वकुळनाशाच्या उपायाकरितां. १३. द्रौपदी. १४. कंसशत्रो! १५. संसारांत दीन जनांचे दुःख हरण करणारा तूं च आहेस. १६. त्या तुझ्या बहिणीची. (माझी).

धांव [1]दयाब्धे! होत्ये विश्वांत तुझ्या अकीर्ति [2]हेतीची. ७१
झालासि त्राता चि, न, होउनि विधि[3]च्या अधीन, होगलिता;
बि[4]रुदावली तुझी हे [5]गजवरवरदा! कधीं न हो [6]गलिता. ७२
'भगिनी' ऐसें वदल्यें, परि फार चि लाजल्यें, न हें [7]लंटिक:
प्रभुजी! रक्षा, तुमच्या दासांची मीं लहानसी बटिक. ७३
जिंकिल काय खळा तो, जिंकी [8]द्यूतीं न धर्म जो डावा?
सुज्ञें [9]पंकपतितपरधेनूद्धरणें हि [10]धर्म जोडावा. ७४
[11]भागा, या, गाय तसी मीं, न धगी [12]अघभयास हा [13]यवन;
[14]गुरुजनसद् पाळक, परि झालें या निर्दया सहाय [15]वन. ७५
कोर्त्यर्थ उद्धरीं मज, [16]उद्धरिलें जेंवि सागरीं महिला;
त्वद्दासांची होती त्या [17]अमृतीं, आजि या [18]गरीं [19]महिला. ७६
वा! ढळतां तिल हि पदर [20]मानि [21]व्यंजनासि साग [22]रामा जी,
[24]ती खळसभेंत उघडी पडल्ये न पडोनि सागरामाजी. ७७

१. दयासागरा! २. शस्त्राचा. ३. ब्रह्मदेवानें एकदा गोकुळांतील गोप, गायी आणि गोवत्स यास धरून नेलें असतां, स्वसामर्थ्यानें त्या सर्वास पुन्हा निर्माण करून श्रीकृष्ण त्यांचा त्राता झाला, पण ब्रह्मदेवाच्या अधीन होऊन होगलिता (मूर्खपणानें ऐश्वर्य घालविणारा) झाला नाहीं. ४. यशाची पंक्ति. ५. गजेन्द्रास वर देणाऱ्या! (अगस्तिमुनींच्या शापानें गजेन्द्र झालेल्या इंद्रद्युम्नराजास विष्णूनें शापमुक्त केल्याविषयींची 'गजेन्द्रमोक्षकथा' प्रसिद्ध च आहे). ६. भ्रष्ट. ७. खोटें. ८. [फाशाच्या] खेळाला. ९. चिखलांत पडलेल्या दुसऱ्याच्या हि धेनूचा उद्धार करून. १०. पुण्यांश संपादावा. ११. कष्टी व्हा. १२. पापभयाला. १३. हा यवनासारखा दुष्ट दुःशासन. १४. श्रेष्ठ लोकांची सभा. १५. अरण्य. (निर्दयाला जसें अरण्यात वाटेल तें दुष्कृत्य करितां येतें त्याप्रमाणें). १६. [कर्मावतार घेऊन] उद्धरिलें. १७. अमृततुल्य सुखांत. १८. विषतुल्य दुःखात, संकटांत [पडली आहे]. १९. भार्या द्रौपदी. २०. मानित असे. २१. पदराला. २२. अपराधी. २३. स्त्री. २४. ती द्रौपदी दुष्टांच्या सभेमध्यें उघडी पडल्ये, यापेक्षां समुद्रांत बुडत कां नाहीं?

भो भगवन्! भो वत्सल! भो हतचाणूरमल्ल[1]! [2]भागावें.
विश्वें तुझें चि, दुसरें न, यश श्री[3]प्राणवल्लभा! गावें. ७८
आजि [4]असत्परपुरुषस्पर्श, न अपराध अन्य केला हो!
झांका प्रसादपदरें न [5]कुजनदृक्स्पर्श [6]कन्यकेला हो." ७९
अवतरला उतराया जो दुःसह दुष्टभार महिवरला,
[7]अहिवरलास्यपटु प्रभु करुणोक्तें [8]द्वारकेंत गहिवरला. ८०
परमेश्वर रूप धरी स्वपर-जन-हितोदया लुगडियांचें,
निववाया सभ्यांसह नयन मन हि तो दयालु [9]गडियांचें. ८१
हा [10]अंबरावतार श्रितलज्जारक्षणार्थ [11]अकरावा,
प्रभुमत असें, '[12]सदवनीं आग्रह वेषीं कदापि न करावा.' ८२
शेले, शालू, साड्या, [13]क्षीरोदकें, लांबरुंद [14]पाटावें,
झाला अनंत वस्त्रें, कीं, तीस अनाथसें न वाटावें. ८३
पदसेवार्थ चि भजती [15]अनवरत महाविभूति ज्या [16]निपट,
तो कृष्णावपु झांकी होवूनि [17]महाविभूतिजानि पट. ८४
पहिलें वसन [18]व्यसनप्रतिपादनपटु करें कुमति सोडी,
तों दुसरें आहे चि प्रथमाधिक वस्त्र, त्यास ही ओढी. ८५
[19]कृष्णादेहसदंबररत्नाकर त्यासि [20]खळभुजा टिटवी,

---

१. [कंससभेतील] चाणूरनामक मल्ल ज्यानें मारिला आहे अशा! २. कष्टी व्हावे. (धांवत यावें). ३. हे लक्ष्मीच्या प्राणप्रियकरा! ४. दुष्ट परकी पुरुषाचा स्पर्श. ५. दुष्टांच्या दृष्टीचा स्पर्श. ६. 'क' हा प्रत्यय वात्सल्य, अनुकंपा व अल्पत्व दर्शवितो. ७. सर्पश्रेष्ठ जो कालिय त्याच्या फणांवर नृत्य करण्यांत कुशल असा. ८. आपल्या भक्तजनांच्या उत्कर्षाकरितां. ९. मित्रांचें. (पांडवांचें). १०. वस्त्ररूप अवतार. ११. मत्स्यकूर्मादि दशावतार व हा अकरावा. १२. साधूंचे रक्षणाविषयीं. १३. पांढरें पातळ. १४. रेशमी वस्त्रें. १५. नित्य, अखंड. १६. केवळ. १७. महाविभूति (लक्ष्मी) आहे जाया ज्याची तो (कृष्ण). १८. दुःख देण्यांत कुशल असा. (दुःशासन). १९. द्रौपदीचा देह हा च उत्तम वस्त्रांचा सागर. २०. दुष्ट दुःशासनाची भुजा (हात) ही च टिटवी.

उपसी, परि गांभीर्यें आपण न 'उहूं'[1] म्हणोनि तो[2] विटवी. ८६
मानिति माया[3] केवळ अल्प सभेंतील भूमितळ पट[3], हो!
म्हणति अदित्यादि सत्या[4], 'या मेल्यांचें समूळ तळपट हो.'
जें झांकिलें अनंतें दिव्यें भव्यें सदंबरें सुघडें[5],
तें साधुकाय[6] काय क्षुद्रमति करील नागवें उघडें? ८८
तो शतशः पट झटझट फेडुनि भागे, सभेंत वेडावे,
किति खळबळ? जळनिधिचे किति दुस्तरतर तरंग[7] फेडावे[8]?
होय सभेंत 'हलहला[9]' स्वन, कृष्णेसि प्रशंसिती राजे;
'छी!' ते हि खळासि म्हणति, गेले भवनद[10]परप्रतीरा जे. ९०
भीम म्हणे, 'राजे हो! तरि पूर्वजगति[11] न हो मला, परिसा,
जरि दुःशासन-वक्षःक्षतज[12] न सेवीन मीं स्वयें हरिसा.' ९१
सभ्य सकळ 'साधु[13]!' म्हणति भीमातें, 'धिक्!' खळास ही म्हणती;
हरि! हरि! हरि-हरिणांत चि त्यांची[14] केली च त्या जनें गणती.
तेव्हां विदुर म्हणे, "हो! प्रश्नोत्तर[15] द्या, न सत्य बुडवावें,
कीं देव[16]भोग्य दाम[17] न बालें सुज्ञांसमक्ष तुडवावें. ९३
प्रह्लादसुत विरोचन, विप्र सुधन्वा सुशील आंगिरस[18]:
प्राणपण[19]वृत्त यांचें परिसा हो! यापुढें अमृत विरस. ९४
स्वकरग्रहणोद्युक्तां[20] त्या दोघांला हि केशिनी[21] कन्या
प्रार्थुनि म्हणे, 'भजेन, श्रेष्ठ उभयतांत जो, तया धन्या.' ९५

---

१. नको. २. वस्त्ररूप रत्नाकर. ३. पट (वस्त्रें) मावण्यास. ४. पतिव्रता स्त्रिया. ५. चतुरें. (चांगली घटना–रचना–करणाऱ्यानें). ६. सज्जनाचें शरीर. (द्रौपदीचें पवित्र शरीर). ७. लाटा. ८. दूर करावे, निवारण करावे. ९. 'हा! हा!' असा शब्द. १०. संसाररूपी नदीच्या परतीराला. ११. पूर्वजांस मिळालेली सद्गति. १२. उरांतील रक्त. १३. शाबास! १४. भीमदुःशासनांची. १५. द्रौपदीच्या प्रश्नाचें उत्तर. १६. देवानीं उपभोग घेण्यास योग्य. १७. माळ, पुष्पहार. १८. अंगिराऋषीच्या पुत्र. १९. प्राणांचा आहे पण ज्यांत असें वृत्त. २०. आपल्या विवाहाविषयीं उत्सुक अशा. २१. एक राजकन्या.

'मीं वर,' म्हणे सुधन्वा कीं साक्षात् तात अंगिरा ज्याचा;
'मीं वर,' म्हणे विरोचन कीं तो सुत [1]साधुसंगि राज्यांचा[1].
'श्रेष्ठ नव्हेसा झालों तरि यावज्जीव मीं तुझा दास,'
ऐसा प्राणपण तिहीं केला हो! करुनियां विवादास. ९७
विप्र म्हणे, 'चाल, पुसों दोघे ही हें तुझ्या चि बापाला;
मज मान्य [2]तदुक्त असे, कीं तो भीतो अकीर्ति-पापाला.' ९८
प्रह्लादास म्हणे मुनि, 'जें सत्य असेल सांग [3]कविपा! तें;
वदतां अयथार्थ तुझा मूर्धा शतधा फुटेल [4]पवि-पातें.' ९९
[5]जाय पुसाया त्यातें, ज्या [6]सुतपोराशि कश्यपा दास
[7]जितसे [8]षडरि भजति, [9]यमनियम हि, होऊनि वश्य पादास.
प्रह्लाद म्हणे, 'स्वामी! वक्ता अस्पष्ट कीं [10]मृषा वक्ता
[11]प्रेत्यगति कसी त्याची? हें सांगावें तुम्हीं मला भक्ता.' १०१
कश्यप म्हणे, 'कळोनि न बोले जो स्पष्ट, त्यास वरुणाचे
दशशत पाश करकरुनि बांधिति [12]पापकृददृष्टकरुणाचे. १०२
जो साक्षी अनृत वदे, वत्सा! त्याची हि होय ती च गती;
वर्षांतीं [13]एक सुटे, [14]एवं च सहस्र [15]अब्द ते तगती. १०३
जेथें धर्मिष्ठाला खोटेपण लावितो स्वयें खोटा,
तेथ [16]अवचनें, [17]अनृतें, [18]संदिग्धें घात होतसे मोटा. १०४

---

१. सत्पुरुषांचा सहवास ज्यास आहे त्या राजा (प्रल्हादाचा). २. प्रल्हादाचें भाषण. ३. कविश्रेष्ठा! ४. वज्राच्या आघातानें. ५. [प्रल्हाद] जाय. ६. उत्तम तपाचा सांठा च अशा. ७. जिंकलेल्या दासासारखे. ८. कामक्रोधादि षड्रिपु. ९. यम=अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह; नियम=शौच (शुचिर्भूतपणा), संतोष, तप, स्वाध्याय आणि ईश्वरप्रणिधान (सर्व कर्में ईश्वरार्पण करणें). १०. खोटें. ११. मेल्यानंतरची गति. १२. पाप करणाऱ्याविषयीं पाहिली नाहीं करुणा ज्याने अशा (वरुणाचे). १३. एक पाश. १४. याप्रमाणें. १५. वर्षें. १६. मुकेपणानें. १७. मिथ्या बोलण्यानें. १८. संशयित, अस्पष्ट बोलण्यानें.

हें [1]धर्मशल्य दूर न करितां, [2]दुरितार्धभाग [3]भर्त्याला,
उरल्या दुरितार्धाचा [4]सभ्यांला [5]पाद, पाद कर्त्याला. १०५
[6]भूतपुरुष सम, तसे भावी ही सातजण, असे चवदा
वदतां अनृत बुडवि तो, याकारितां साधु हो! खरें च वदा.
[7]हृतधन, [8]हृतपुत्र, ऋणी, [9]व्याघ्र-नृप-ग्रस्त, [10]साक्षिहत, बा! हे
समदुःखः असी च स्त्री सुतहीना कीं जिला सवत आहे; १०७
हीं दुःखें पडति गळां त्याच्या, जो पुरुष बोलतो लटिकें;
वत्सा! पळ हि विनोदाकरितां हि तशासमीप तूं न टिकें.'
प्रार्थुनि [11]आज्याला, ज्या राज्या [12]माजानिसेवकें उक्ती
आइकिल्या, त्या वरिल्या, [13]भवतरि [14]देवर्षिच्या जशा युक्ती. १०९
प्रन्हाद म्हणे, 'पुत्रा! आवडतो धर्म, तेंवि तूं न मज;
तुजपरिस हा सुधन्वा [15]श्रेयान् स्वमनांत हें बरें समज. ११०
याचा त्रि पिता श्रेयान्, न तुझा श्रेयान् पिता; तुझी माता
न श्रेयसी तसी, जसि याची माता; यथार्थ हें [16]ताता! १११
[17]त्वत्प्राणेश सुधन्वा, जा दास्य करीं जपोनि आमरण;
विप्रचरण[18]परिचरण चि [19]कामदः पुरवील काय काम रण?' ११२
[20]विप्र ह्मणे, '[21]साधो! त्वां त्यजिला नंदन हि, धर्म न त्यजिला;
घे सुत दिला.' तिला कां न जपेल मुकुंद मान्य सत्य [22]जिलों?
ऐसी कथा असे हो! उपेक्षितां [23]जीवनासि [24]गाय मुके,

---

१. धर्माला बाधक असे कृत्य. २. पापाचा अर्धा वांटा. ३. सभापतीला, सभाध्यक्षाला. ४. सभासदांला. ५. चतुर्थांश. ६. मागील पुरुष, पूर्वज. ७. ज्याचे धन हरण झाले तो. ८. ज्याचे पुत्र मेले तो. ९. वाघानें किंवा राजानें ग्रासलेला. १०. साक्षिदारानीं ज्याचा घात केला तो. ११. प्रन्हादाचा आजा जो काश्यप मुनि, त्याला. १२. लक्ष्मीपति विष्णच्या भक्ताने. (प्रन्हादाने). १३. संसारसमुद्रामध्यें नौकारूप. १४. नारदाच्या. १५. श्रेष्ठ. १६. बाळा! १७. तुझा मालक. १८. ब्राह्मणपदसेवा. १९. इच्छा पुरविणारी. २०. सुधन्वा. २१. प्रन्हादा! २२. द्रौपदीला. २३. जीवितासि. २४. ही गाईसारखी दीन द्रौपदी.

मौनशिशुचे[1] चि घेतां त्यागुनि सत्यामृतासि काय मुके?" ११४
आर्येला[2] मानियलें बहु पाहुनि सज्जनीं चमत्कृतिला[3];
खळ चि न मानिति; जैसे बहुदूषणसज्ज[4] नीच मत्कृतिला[5]. ११५
कोण्ही हि दयाळु न ती, त्या पंकांतूनि गाय काढी गा!
भी कृष्णा त्या मूर्ता[6] पापांच्या त्रासदायका ढींगा[6]. ११६
देवी म्हणे 'रहा क्षण, करिसी निरयार्थ[7] काय जोडि[8], खळा!
सभ्योक्त आयकों दे, रे! न शिळेला[9] अपाय जो डिखळा. ११७
पुसिलें तें सांगा जी! अजि सभ्य! तुह्मांसि विनवित्यें नमुनी
न वदावें हें सङ्कतः परि यांसि[10] सभेंत आणिती न मुनी.' ११८
ऐसें वदतां, वोढुनि पाडी, ओढी तशा हि पतितेतें[11];
विषसें गिळिती तीचें पडणें रडणें तदीय पति ते तें. ११९
कृष्णा म्हणे, 'अहा! जी! द्रुपदसुता, धर्मनृपतिची भार्या,
श्रीमद्यदुनाथसखी[12], मानवल्या[13] सर्वदा जिला आर्या[14], १२०
तीला खळ ओढितसे वात हि न विशंक जीस आतळला[15];
न व्हता[16] ताप, कर्दमीं[17] जरि असता सुचिर काय हा[18] तळला.
केला तप्त अनघजन[19] तैलाच्या तापल्या हि न कटाहें;

१. मौनरूप पुत्राचे. २. द्रौपदीला (पक्षीं) पंताच्या आर्याछंदाला. ३. भगवंताना वस्त्रें पुरवून केलेल्या चमत्काराला (पक्षीं) पंतांच्या आर्येतील शब्दार्थचमत्काराला. ४. अनेक दूषणें देण्यास तत्पर (पक्षीं) काव्यदोष काढण्यात पटाईत. ५. माझ्या (विदुराच्या) मताला (पक्षीं) माझ्या (मोरोपंताच्या) काव्यकृतीला. ६. मतिमंत पापाच्या राशीला. (दुःशासनाला). ७. नरकप्राप्तीकारितां. ८. साधन. ९. दगडाला मातीच्या डिखळासारखी भीति नसते; तसें, तुला जर सत्याचें बळ असेल, तर सभासदांच्या भाषणाचे भय नको, असा द्रौपदीचा आशय. १०. या मौनव्रतासि. ११. पडलेलीला. १२. श्रीमान यादवश्रेष्ठ कृष्णाची सखी. १३. मान देत्या झाल्या. १४. श्रेष्ठ स्त्रिया. १५. स्पर्शला. १६. न होता, झाला नसता. १७. कर्दमामध्यें. १८. हा माझा सुंदर देह. १९. निष्पाप जन.

कुरुगुरु धन्य! सहाता न जनें धिक्कारिला हि नकटा[1] हें. १२२
कष्टें सांचविलें यश बुडवितसे मंद मत्त[2], पाहूनी
साहति कसें नवल हें, ज्यांचें तप उग्र मत्तपाहूनीं? १२३
सांगा यांची[3] दासी कीं मीं दासी नव्हें? मता निवडा[4].
श्रवणीं[5] धरूनि सूक्ता[6] राजसभा शोभते न तानिवडा[7].' १२४
भीष्म म्हणे, 'गे बाई! वदलों पहिलें चि सूक्ष्म धर्म-गती,
ज्ञात्यांला हि कळेना, इतरांसि कळेल काय गे! मग ती? १२५
बळवान् वक्ता असतां होय अधर्म हि सुधर्मसा धन्ये!
दुर्बळ वक्ता असतां, धर्म हि होतो अधर्मसा कन्ये!' १२६
श्रीभीष्माशय[8] हा कीं, 'अजिता म्हणतां चि हे अतिक्रुद्धा
जाळील कौरवांतें, अन्यायें गांजिली सती शुद्धा. १२७
द्रौपद्यपमानज[9] कीं कुरुनाशज[10] दोष गुरु[11]? न हें समजे.
कौरवनाश[12] चि होतो, उरतात उदंड दुष्ट यांसम जे. १२८
पांडव अशस्त्र केवळ परदास हि, धार्तराष्ट्र[13] तत्स्वामी;
कृष्णेस हि दोषावह तन्नाश[14], नसो कळंक तद्धामीं[15]. १२९
खळलय होणार चि, मग तप बुडवावें किमर्थ सांचविलें?'
ऐसें चिंतुनि भीष्में स्पष्ट न बोलोनि त्यांस वांचविलें. १३०
'जें व्यसनीं सद्वृत्त[16] त्यागावें, तें च कर्म अति नीच;

१. नकटा हि. (वास्तविक कुरूप असून हि नरें कोणाचा धिक्कार केला तर तो हि हे न सहाता) २. मस्त. ३. कौरवांची. ४. निर्णय करा. ५. कानांत. ६. उत्तम भाषणातें, सुभाषितानें. ७. कमीपणातें. ८. आशय=मनांतील हेतु. ९. द्रौपदीच्या अपमानापासून झालेला. १०. कौरवांच्या नाशापासून झालेला. ११. मोठा. १२. द्रौपद्यपमानज दोष गुरु म्हणावा, तर द्रौपदी क्रुद्ध होऊन या वेळीं केवळ कौरवांचा च नाश होईल; पण मग कौरवांसमान जे इतर पुष्कळ दुष्ट आहेत ते तसे च राहतील. १३. कौरव. १४. कौरव हे पांडवांचे स्वामी झाले असल्यामुळे त्यांचा नाश करणें द्रौपदीला हि दोषावह च होय. १५. तिच्या तेजाचे ठिकाणीं. १६. सदाचरण.

अत्याज्ञ धर्मपथ, हें तुज कथिलें, न वदतां हि, पतिनीं च.१३१
वत्से! सत्सेव्य[1] त्वत्सत्वा दृग्दोषलव[2] नसो, सकता
न सहाया शांत हि या व्यसना, अन्यत्र हे न सोसकतो[3]. १३२
सांगो धर्म जिता तूं कीं अजिता हें, प्रमाण तें चि सति!
सत्वसुधानदि[4] कृष्णे! व्यसुसे[5] द्रोणादि सभ्य हे दिसती.' १३३

अध्याय सहावा.

दुर्योधन हि म्हणे, "गे! धर्मास 'अनीश[6] अनृत[7]' हें चवघे
तव धव[8] भीमादि मुखें म्हणोत, ऐकोत सभ्य हे अवघे. १
येणें[9] चि दासभावापासुनि तूं पावसील सुटकेला.
अस्मत्प्रसादकारण[10] हें चि, न शतवार[11] पाणिपुट[12] केला. २
कीं 'मीं अनीश्वर' असें धर्म म्हणो साधुरीतिस त्यजुनीं;
आवडती[13] तूं चि नवी, बहु नावडती च होय सत्य जुनी. ३
काय वदतील सभ्य? व्याकुळ झाले तुझ्या चि तापानें,
कीं एकदां[14] चि फुटलें त्वत्पतिपंचककपाळ पापानें." ४
त्या दुर्योधनवचनें खळबळलें[15] तदनुजादिखळवळ[16] तें,

१. साधूंना सेवा करण्यास पात्र. २. दृष्टिदोषाचा लव नसो=दृष्टि न लागो. ३. सहनशीलपणा. ४. सत्वरूपी अमृताची नदी च अशा कृष्णे! ५. मेल्यासारखे. ६. [हा आमचा] स्वामी नव्हे असें. ७. असत्यवक्ता असें. ८. पति. ९. या अशा म्हणण्यानें. १०. [तुजवर] आमची कृपा होण्याला कारण–उपाय. ११. शेकडों वेळां. १२. पाणिपुट करणें=हात जोडणे. (कोणत्या हि वस्तूचा द्रोणासारखा आकार करितात तो पुट; जसें:—अंजलिपुट, श्रवणपुट, कर्णपुट, पर्णपुट इ०). १३. तूं नवीन म्हणून आवडती व साधुरीति जुनी म्हणून नावडती होईल; अर्थात साधुरीति सोडून धर्म तुझा स्वीकार करील असा भावार्थ. १४. एकदम. १५. क्षुब्ध झालें. १६. त्या दुर्योधनाच्या धाकट्या भावांचें दुष्ट मंडळ.

जैसें श्रवणीं पडतां साधूक्त पिशाच[1]कटक खळबळतें. ५
धर्माकडे चि पाहत होते ते कुजन सुजन ही, परि तो
किमपि न वदला; बहुधा समयीं[2] समयज्ञ[3] मौन ही धरितो. ६
भीम म्हणे, "अस्मद्सुप्रभु[4] धर्म, नृपेंद्र हा नव्हे लटिका,
नसतें असें, तरि मला तुमच्या मथना न लागती घटिका. ७
कपटद्यूतीं अजित हि नृप जरि जित आपणासि मानील,
मानूं तसें चि आम्हीं, अस्मद्रीतीस विश्व वानील. ८
हे कृष्णा तों अजिता, ऐसें हि असोनि साहतों अनया,
गुरुवश नसतों तरि अरिरुधिरांच्या कां विनिर्मितों न नैया[5]?
हे[6] काय अशक्त? पहा या माझ्या वज्रतुल्य बाहूंतें:
यांच्या आकृतिला जें उचित, भुजगराजतेज[7] बाहूं[8] तें. १०
माते! क्षमे[9]! म्हणों दे या त्वद्वशगा[10] मनुष्यदेवा[11] 'हूं,
हो भीम पळ विशृंखळ[12], खळखळ खळरक्तपूर दे वाहूं.' ११
गुरु आज्ञा देता, तरि अरिकरिहरि[13] मीं सपत्न[14]-शशकांतें
वधितों, काय श्रम मज मथितां या धार्तराष्ट्र-मशकांतें? १२
आज्ञा पुन्हा कशाला? आहे पहिली च गुरु वराज्ञा[15]; ते
न पुसति पुनःपुन्हा जे झाले सेवूनि गुरुवरा ज्ञाते." १३
भीष्म द्रोण विदुर त्या क्रुद्धाला म्हणति, 'बा! न कोपावें,
करिसील सर्व; संप्रति ह्मणतोसि तसें करूं नको, पावें[16].' १४
कर्ण म्हणे, 'हे च[17] तिघे धर्मविलंघनसमर्थ[18], चवथा न;

१. भूतसैन्य. २. संकटसमयीं. ३. कोणत्या वेळीं कसें वागावें हे ज्यास समजतें तो. ४. आमच्या प्राणांचा स्वामी. ५. नद्या. ६. हे बाहु. ७. शेषाचें सामर्थ्य. ८. बोलावें. (या बाहूंच्या तेजाला ज्याची बरोबरी साजेल असें एक शेषाचें च तेज आहे, असा भावार्थ). ९. हे सहनशीलते! १०. तुला वश असणाऱ्या. ११. राजा धर्माला. १२. उच्छृंखल, निर्बंधरहित. १३. शत्रुरूप गजांचा सिंह च असा. १४. शत्रुरूप मशांना. १५. वररूप आज्ञा. १६. कृपा कर. १७. भीष्म, द्रोण, विदुर. १८. स्वधर्मांचें उलंघन करण्यास समर्थ.

यांसि तसें [1]पतिनिंदाव्यसन, जसें दे मुलांसि चव थान. १५
इच्छिति मूळच्छेद[2] स्वामीचा, न गणिती महाघातें[3],
व्याकुळ मनीं न होती, सुकृतयशांच्या अशा महा घातें. १६
द्रौपदि ! ऐक मदुक्त, [4]छात्र तनुज दास हे अधन; यांत
तूं [5]दासधन, सुयोधन नाथ तुझा, स्पष्ट हें [6]स्मृति-नयांत. १७
[7]दुर्योधनदारचरणसंवाहननिरतबुद्धि हो भावें,
त्वन्नाथ धार्तराष्ट्र, न पांडव, [8]दोनीं तुवां न लोभावें. १८
अथवा [9]स्वपतिजयें जरि आत्मजयातें न मानिसी स्वमतें,
तरि तूं तरुणि [10]अपतिका, अन्य करीं कांत हें भलें गमतें. १९
वर्तति मनमानेसें [11]सुरतपरा अपतिका स्त्रिया बटकी,
तें तुज विदित असो, गे ! जो तो कामी गळां पडे, [12]हटकी. २०
तुज [13]परिमितपतिक असा काशाला दारभाव ? सांडावा.
अपरिमितपतिक दास्य स्वीकारुनि [14]कामचार मांडावा. २१
सहदेव नकुळ अर्जुन भीम युधिष्ठिर हि दास हे अवघे,
न तुझे पति, तूं दासी, जो तुज मानेल तो सुखें धव घे.' २२
ऐसें ऐकुनि सोडी [15]अहिपतिसा भीमसेन सुसकारा,

---

१. राजाच्या (दुर्योधनाच्या) निंदेचें व्यसन. २. समूळ नाश. ३. मोठ्या पापाला. ४. शिष्य, पुत्र व दास हे तिघेजण अधन होत; त्यांच्या धनावर अनुक्रमे गुरु, पिता व धनी यांचा हक्क आहे. ५. तूं दुर्योधनाचे दास जे पांडव त्यांचे अर्थात दुर्योधनाचें धन आहेस. ६. स्मृत्युक्तनीतींत. ७. दुर्योधनाच्या बायकोचें चरणमर्दन करण्याविषयीं तत्पर बुद्धि जिची अशी. ८. दोन पांडवांचे ठिकाणीं. ९. आपल्या पतीला जिंकल्याच्या योगाने आपल्याला हि जिंकलें असें. १०. पतिहीना. ११. संभोगसुखेच्छु स्त्रिया. १२. हाका मारी. बोलावी. १३. नियमित पति ज्यांत असा. १४. स्वैरवर्तन. १५. सर्पश्रेष्ठ शेषासारखा.

बहुधा गुरुसंकोच ग्रासी तेन्नामवर्ति सु-'स'कारा. २३
भीम म्हणे धर्मातें, "राया! या नीच सूततनयास
काय म्हणों? 'स्वकुळोचित वदतो,' ह्मणतील साधुजन यास.
द्यूत न करितासि जरि न्यायें जरि वर्ततासि, तरि बापा!
कां होतों दास? नृपा! स्वप्नांत हि न करितां किमपि पापा.२५
कां या सभेंत करिते अरि तेजोभंग? कां असें वदते?
जे शशरवें विरावे, देती मृगराजमस्तकीं पद ते!" २६
तों दुर्योधन बोले 'धर्मा! अजिता जरि द्रुपदतनया
तरि वद, वदन वरि करीं, कीं जाणसि सुज्ञ तूं नया अनया.'
ऐसें पुसे, कुचेष्टा तो दुर्मद त्या सभेंत ही मांडी·
कृष्णेदेखत दावी डावी उघडी करूनियां मांडी. २८
भीम ह्मणे, 'जरि समरीं या मांडीवरि गदा न बसवीन,
तरि पितृसालोक्यातें क्षण हि न पावेन, नरक वसवीन.' २९
विदुर ह्मणे, 'हे अजिता, खळ हो! हें कर्म काय हो! करितां?
कैंचें कुशळ शशांचें, शापुनि समरासि सिंह होकरितां?' ३०
पुनरपि सुयोधन ह्मणे, "कृष्णे! चौघे 'अनीश धर्म' असें
बोलोत, मुक्त करितों; कीं मत्सदनीं करूनि कर्म असें." ३१
जिष्णु म्हणे, 'यापूर्वीं होता हा ईश आमुचा साचा,
आतां प्रभु कोणाचा? न मला संकोच दुष्टदासाचा.' ३२

---

१. 'भीमसेन' या नांवांत असलेल्या उत्तम 'स' कारास गुरुसंकोच (धर्माची भीड) ग्रासी, म्हणजे भीमसेनाचें 'भीमएन' असें नांव झालें. (भीम म्हणजे भयंकर सेना ज्याची तो भीमसेन, आतां, भयंकर पातक ज्याचें असा झाला. सारांश, भीमसेनानें धर्माच्या भिडेनें द्रौपदीचें रक्षण केलें नाहीं म्हणून तो मोठा पातकी झाला, असा भाव). २. कर्णास. ३. पाणउतारा, अपमान. ४. सशाच्या शब्दानें. ५. विरघळून जावें, घाबरून जावें. ६. मस्त. ७. पितर ज्या लोकीं राहतात त्या लोकास. ८ नरकांत वसती करीन. ९. शाप देऊन, अपशब्द बोलून. १०. बोलविता. ११. ऐस, रहा. १२. दुष्टाचा (दुर्योधनादिकाचा) दास जो धर्म त्याचा.

इतुक्यांत चि धृतराष्ट्रक्षितिपतिच्या अग्निहोत्र[1]-भवनांत
जंबुक[2] शिरोनि बोले, पितरांच्या जेंवि वल्लभ वनांतें[3]. ३३
तो जंबुक आरडतां, बहु रासभ[4] दुष्ट खग[5] हि आरडले,
उत्पातज्ञ[6] सदय जन तेव्हां चि मनीं म्हणोनि 'हा!' रडले. ३४
तेव्हां धृतराष्ट्रातें गांधारी विदुर अशुभ कळवीती,
त्यातें अतिप्रयासें नानापरि बोध करुनि वळवीती. ३५
वृद्ध ह्मणे, ' रे मंदा! कां स्वकुलज्येष्ठबंधुभार्येसीं
आम्हांसमक्ष करिसी अतिवाद[7] त्यजुनि लाज आर्येसीं[8]. ३६
असकृन्निवारिलें[9] जरि सुज्ञें विदुरें तसें चि मत्तातें[10],
करिम्मी भलतें चि कसें? अवमानिसि कां सदुक्त मत्ता! तें?
वत्से! सति! मतिमंति[11]! अतिमान्या मज तूं, क्षमा करीं दे हें,
वर माग, राग न धरीं, मत्पुत्रांचीं तुझ्या करीं देहें.' ३८
सुमति ह्मणे, "जरि देतां वर, वचनें स्तवुनियां हि, मामाजी!
'धर्म अदास असो,' हा वरपट[12] द्या आजि या[13] हिमामाजी[13]. ३९
प्रतिविंध्यास[14] ह्मणावें, 'हा दासात्मज' असें न बाळानीं[15],
अनुचित दाससुतत्व, स्कंधीं[16] ज्या वाहिलें[16] नृपाळानीं." ४०
भूप म्हणे, 'हें दिधलें, दुसरा मज माग वर सुने!' त्यात्या,
ऐसें परिसोनि पुन्हां वर मागे ती सती सुनेत्रा[17] त्या. ४१
'सायुध सरथ नकुळसहदेवार्जुनभीम यांस दासत्व
न शिवावें, हें द्यावें मज यांचें स्थिर असो सदा सत्त्व[18].' ४२
'माग' म्हणे तिस राजा तिसरा जाया लया तिचा राग;

---

१. होमशाळेमध्यें. २. कोल्हा. ३. प्रियकर वनांत. (श्मशानात). ४. गर्दभ. ५. पक्षी. ६. शुभाशुभ जाणणारे. ७. अमर्याद भाषण. ८. श्रेष्ठ द्रौपदीसीं. ९. असकृत् (वारवार) निवारिलें. १०. भीष्मानें. ११. बुद्धिमति! १२. वररूप वस्त्र. १३. या संकटरूप थंडीमध्यें. १४. धर्माच्या पुत्राचें नांव. १५. लहान मुलानी. १६. अंगाखांद्यावर घेऊन खेळविलें. १७. प्रज्ञाचक्षुप्रति-पंत. १८. तेज, सद्गुणवैभव.

नागवधूतें जाणों पाजी वरदुग्धं[1] करुनियां आग[2]. ४३
देवी म्हणे, 'उदारा! स्त्री योग्य नव्हे तिजा[3] वर वराया,
लोभें आशींची[4] चि न, मणिराशींची वरी वॅरव[5], राया! ४४
नीचत्वतीर्ण[6] मत्पति हे सुकृतें पावतील कल्याण.
येतां सदश्व[7] हाता, दुर्लभ त्याहूनि काय पल्याण[8]?' ४५
कर्ण म्हणे, 'ज्यां व्यसनोदधिमग्नां[9] गुरु, सुमित्र, सुत नुतरी[10],
त्यांला झाली भाग्यें प्राप्त, पहा, हे समर्थ सुतनु[11] तरी[12].' ४६
'स्त्री गति[13] पांडुसुतांची, हा! दैव!' असें म्हणोनि भीम कर[14]
चोळी, अनुजासि म्हणे, "जिष्णो! यादोगणीं[15] न भी मकर, ४७
तैसा मीं शत्रुगणीं, परि पाश[16] तयासि तेंवि मज राजा[17],
दाखवितों कौतुक, जरि वत्सा! म्हणतासि 'करुनि गजरा[18] जा[19].'
स्त्रीस सभेंत हि शिवला, मग एकांतीं नसेल कां विट[20] तो?
जो शुचि[21] तो स्वप्नीं ही परदारांच्या विलोकनें विटतो[22]." ४९
कर्णाकडे विलोकुनि हांसोनि म्हणे[23], 'धनंजया! स्मरतें
कंसातें[24] मन; त्यां[25] जें ग्रासी तत्काळ तेज तूं स्मर तें.' ५०
जिष्णु म्हणे, 'नीचासीं संत न वदती, म्हणोनि सुज्ञानें

१. वररूपी दूध. २. अपराध. ३. ब्राह्मणानें शभंर, राजाने तीन, क्षत्रिय-स्त्रीने दोन व वैश्याने एक वर मागावा असा नियम आहे. ४. आशीर्वादांची. ५. अयं शब्दः भाषायां संग्रहपर्यायः स्त्रीषु प्रसिद्धः—**पंत.** (हा शब्द मराठीमध्ये 'संग्रह' शब्दाचा पर्याय असून स्त्रियांच्या मुखीं प्रसिद्ध आहे). ६. नीचत्वापासून मुक्त झालेले. ७. चांगला घोडा. ८. खोगीर. ९. व्यसनरूप समुद्रांत बुडालेल्यांस. १०. न उतरी, पार उतरूं देत नाहीं. ११. सुंदरी. १२. नौका. १३. संरक्षणस्थान, आधारस्तंभ. १४. कर चोळणें हें संतापल्याचें द्योतक आहे. १५. जलचर प्राण्यांच्या समुदायामध्यें. १६. फांस. १७. धर्मराज. १८. गर्जना, जयघोष. १९. शत्रूशी लढावयास जा. २०. दुष्ट, जार. २१. पवित्र, सच्छील. २२. कंटाळतो. २३. [भीम] म्हणे. २४. कर्णाला पाहून कंसाची आठवण होते. २५. त्या कंसाला जें ग्रासी तें तेज. (कृष्णतेज).

सोसावें, बा आर्या ! कीं तूं आहेसि पूर्ण सुज्ञानें.' ५१
भीम म्हणे, "धर्मा ! 'हूं' मात्र म्हण, प्राज्य[1] राज्य तूं कर गा !
करगा[2] भूमि करीं मग, हरिला, व्हाया सदा मुदाकर[3], गा[4]".५२
क्रोधें भीम खवळला कल्पांतज्वलनसा[5] च, परि त्यातें
प्रतिबंधकमणि[6] झाला धर्म, रिपुपतंगदाह[7] करित्यातें. ५३
धृतराष्ट्राप्रति अंजलि करुनि युधिष्ठिर म्हणे, 'अहो तात !
तुमचे पाद[8] तसे प्रिय अमृतकराचे[9] हि मज न होतात. ५४
ईश्वर तूं, त्वद्वचनीं मन्मन, जाणोनि परम हित, रमतें;
राज्यपदाधिक गुरुपद, वदतों हें गुरुमतें, न इतर-मतें. ५५
पूर्वीं गुरुवचनें जो पी दुग्धरसा गरांसहित[10] राया !
त्या प्रह्लादातें बुध गाती भवसागरास हि तराया. ५७
देवा ! सांगावेंसें जें तुज वाटेल, सांग पां[11] यांतें,
हे[12] वाहतील पांच हि तुझिया प्रीत्यर्थ आंग पायातें.' ५७
धृतराष्ट्र म्हणे, 'धर्मा ! आलासि तसा चि त्या नवें[13] पुरा[13] जा.
रक्षार्ह[14] शील[15] रक्षीं, रक्षो हें च स्वयें, न वपु राजा. ५८
वत्सा ! अजातशत्रो ! तूं बंधुकृतापराधविसरा[16] या
अंध स्थविर[17] गुरुकडे[18] पाहुनि आहेसि योग्य विसराया. ५९
अतिशुद्ध बुद्धिचें फळ शांति, भले सहनशील, बापा ! हें,
सर्व तुला विदित असे, आम्हां वृद्धांकडे चि बा ! पाहें. ६०
सुकृतातें चि स्मरति, न कुकृतातें, या चि साधु-रीतीची

---

१. पुष्कळ. (मोठें). २. हस्तगत. ३. हर्षाची खाण. (आनंदित). ४. गायन कर. ५. प्रलयकाळच्या अग्नीसारखा. ६. अग्निभयनिवारक असा एक मणी असल्याची समजूत आहे. ७. शत्रुरूप पतंगांचें दहन करणाऱ्या (भीमाला). ८. चरण (पक्षीं) किरण. ९. चंद्राचे. १०. विषासह. ११. कवितेमध्यें येणारें एक पादपूर्णार्थक अव्यय. १२. आम्ही पांच हि पांडव. १३. नूतन नगरास. (इन्द्रप्रस्थास). १४. रक्षणीय. १५. सद्वर्तन. १६. दुर्योधनादि बंधूंनीं केलेल्या अपराधांच्या समूहाला. १७. वृद्ध. १८. वडिलाकडे. (मज धृतराष्ट्राकडे).

रुचि रसिका, न सुधेची: कीं, केवळ अल्प माधुरी तीची. ६१
हें[1] म्यां उपेक्षिलें कीं, पुत्रबळाबळ मला विदित व्हावें,
[2]द्यूतविलोकनकौतुकमिलितास हि भेटतील या भावें[3]. ६२
कळलें पुत्रांत तुम्हीं श्रेष्ठ भले, जा स्वराज्य सांभाळा:
बुडतां असद[4]नुसरणें, लावावा शब्ददोष कां भाळा?' ६३
नमुनि पित्यासि निघाला तो व्यसनोन्मुक्त सस्वजन पार्थ[5],
सुजनासि गमे ज्याच्या कीर्तिश्रवणें चि जन्म अनपार्थ[6]. ६४
दुःशासन, कर्णशकुनिदुर्योधन हे जया स्थळीं होते,
तेथें जाउनि सांगे, 'शक्रप्रस्थासि चालिले हो ! ते. ६५
सुटले शत्रु दुखविले अहिसे, वधितील हे तुम्हां, तारा
व्यसनांत आपणातें; न बरा हा नाशहेतु म्हातारा.' ६६
जाणोनि अत्यनिष्ट क्षिप्र तया आंधळ्यासि भोंदाया,
धावुनि गेले शतसुत शोकाजगराननांत[7] कोंदाया[8]. ६७
त्यातें म्हणे सुयोधन, 'केला कीं व्यर्थ यत्न हा तातें,
मोहें गमाविलें, जें आलें अहिमूर्धरत्न[9] हाता, तें. ६८
जों झाले न रणोद्यत[10] सर्वोपायें सपत्न मारावे,
यांत चि कुशळ; स्वाश्रित जन सुखें सर्वथैव तारावे. ६९
वृत्रारि[11]प्रति वदला गुरु[12] ज्या या भद्रधाम[13] नीतीतें,
प्रभुवर्या ! अवमानुनि करिसी बहु खिन्न कां मनीं तीतें ? ७०
द्यूतजितप्रचुरधनें[14] पूजुनि नृप सर्व, करुनि वश, अरि ते
मारावे, हें मन्मत; कीं, न भले वृत्तिचें[15] हरण करिते. ७१

---

१. द्यूताकडे म्यां या भावें दुर्लक्ष केलें की. २. द्यूत पाहण्यासाठीं कौतुकानें मिळालेले आप्तजन. ३. हेतूनें. ४. दुष्टांचें अनुसरण केल्यानें. ५. पृथापुत्र धर्म. ६. सफळ. ७. शोकरूप अजगराच्या मुखांत. ८. कोंबाया, भराया. ९. सर्पाच्या मस्तकावरील मणि. १०. युद्ध करण्याविषयीं उद्युक्त. ११. इन्द्राप्रत. १२. बृहस्पति. १३. कल्याणाचें गृह च अशा. १४. द्यूतांत जिंकलेल्या पुष्कळ द्रव्यानें. १५. उपजीविकासाधनाचें.

पांडव न सोडिले ते, दुखउनि अत्यंत उग्र अहि ताते.
नीतिज्ञ कोण दुसरा आत्मसुतांच्या करील अ-हिताते? ७२
येतील कटक घेउनि, आम्हां वधितील, राज्य हरितील,
दयितेच्या[1] क्लेशाते चिंतुनि ते काय गा ! न करितील? ७३
आझुनि तरि सावध हो, द्यूतार्थ फिरोनि ये तसें कर, गा!
करिल पुन्हां मन्मातुळ शत्रूंच्या राज्यसंपदा कर-गा. ७४
द्यूतीं असा करूं पण, 'करणें वनवास अब्द बारा,' हें
होतां, 'अज्ञातवसति वत्सर' आइक, उगा चि बा! राहें. ७५
अज्ञातवास अंतीं करणें जो काय, तो समानजनीं[2],
जरि उमगले, वसावें द्वादश वर्षं पुन्हां तसें चि वनीं. ७६
सिद्धिदें[3] मामा, 'माँ[4] माँ' न म्हण, मदिष्टार्थ[5] तप नको कांहीं.
प्रार्थावा पुत्रांहीं स्वपिता स्वसुखार्थ तपन[6] कोकांहीं[7]. ७७
होवूनि बद्धमूळ[8], स्वसहाय[9] करूं समस्तनृपकटक,
मग मज भक्ष्य, व्यसनीं तरले ही अरि, जसे घृतीं वटक[10]. ७८
व्यसनीं सरंध्र[11] हि उरे, जोंवरि राहे धरूनि तळ उगला[12],
भक्ष्य चि इतर सुवृत्त[13] हि वटक कटाहीं[14] तरोनि जो फुगला.' ७९

१. प्रिय भार्येच्या. २. समान योग्यतेच्या लोकांत. ३. सिद्धि देणारा. ४. नको, नको. ५. माझें कल्याण करण्यास. ६. सूर्य. ७. चक्रवाकपक्ष्यानी. (या जातीच्या नरमादीचा रात्री नित्य वियोग होतो, म्हणून ते पक्षी लवकर उदय व्हावा म्हणून सर्याची प्रार्थना करितात अशी समजूत आहे). ८. ज्यांचें मळ दृढ झालें असे. ९. आपलें साहाय्य करणारें. १०. अन्वयार्थ—जसे घृतीं [तरलेले] वटक (वडे) भक्ष्य (खाण्यास योग्य), [तसे] व्यसनीं तरले ही (संकटांतून पार पडलेले हि) अरि (शत्रु, पांडव) मज भक्ष्य, (जिंकण्यास योग्य). ११. सच्छिद्र (पक्षीं) न्यून, उणेपणा असलेला. १२. कढईच्या तळाशी असतो (पक्षीं) आपल्या ठिकाणी हालचाल न करितां राहतो. १३. चांगला वर्तुलाकार (पक्षीं) सद्वर्तनसंपन्न. १४. कढईमध्यें.

अंध म्हणे, 'हूं, फिरवा, जावूं द्या जवनें[1] दूत, नंदन हो !
देवा ! युधिष्ठिराचा तो द्यूतोत्साह लेश मंद न हो.' ८०
द्रोणादि सुज्ञ वारित होते, परि न वळला चि तो कांहीं,
भरला[2] भेरीं, भुलविला, दावुनि धनलोभ दुष्ट तोकांहीं[3]. ८१
लोभांधं[4] न गुरु हो ! तो आत्मारि तथा निजानुगांधारी,
[5]आंत हि जो अंधं तया बोध किती हो ! करील गांधारी ? ८२
'नरकीं बुडवील, न हा पुत्र[6], त्याग चि बरा न अत्याग;
बांधा, वधा खळाला, स्नेहें घडतें तुह्मांसि अत्याग[7]. ८३
क्षणभरि मात्र खळतनुजविरहातें[8], मन करूनि गाढ, व्हा[9]:
राजगृहीं न वसावा, भ्रमलासि, नव्हे सदश्व[10], गाढव हा. ८४
एकैक शतसुताधिक ते सुत[11], यांहूनि काय हो ! ऊन[12] ?
सन्मणि टाकुनि घेतां काच कसे सुज्ञराय होऊन ?' ८५
भूप म्हणे, 'बहुधा कुळ बुडतें, वारावयासि मीं न शकें,
गरुडास हि लंघ्य न जें; लंघावें दैव तें कसें मशकें ? ८६
गांधारि ! उगीच रहा, होऊं दे द्यूत; औरसा[13] मान्य
श्रुति म्हणति, न इतराला; त्या मानिसि केंवि पौर सामान्य ?'
ऐसें वदोनि भूपें पाठविला प्रातिकामि सूत बळें;
तेव्हां स्तविति खळ खळां, गळति खळखळां सु-साधु-नत्र-जळें.
तो सूत दूर धावत जावुनि गांठी पथांत पार्थातें,

---

१. वेगवान्. २. इषेस चढला. ३. अपत्यानीं. ४. अर्थः—तो धृतराष्ट्र केवळ लोभांध च नव्हे तर आत्मघातकी होता; व त्याप्रमाणे च आपल्यामागून येणाऱ्या (आपल्या तंत्रानें चालणाऱ्या) आंधळ्यांचा (स्वतः विचार न करणाऱ्यांचा) शत्रु (शत्रूसारखा नाश घडवून आणणारा) होता. ५. अंतःकरणांत हि अंध=अज्ञ, मूर्ख. ६. हा दुर्योधन पुत्र च नव्हे; कारण, 'पुत्र' म्हणजे पुन्नामक नरकापासून पितरांना तारणारा असा अर्थ आहे. ७. मोठा अपराध. ८. दुष्ट पुत्राच्या विरहातें. ९. सहन कर. १०. उत्तम घोडा. ११. पांडव. १२. उणे, कमी. १३. औरस पुत्राला.

ठकवुनि लुटावया पटु ठक जेंवि स[1]-सार्थवाह-सार्थातें. ८९
'द्यूतार्थ बाहतो[2] तुज तात, युधिष्ठिर ! नराधिपा ! परत,'
ऐसें तो सूत म्हणे; दे श्रवणें दुस्तराधि[3] पाप-रत[4]. ९०
धर्म म्हणे, "क्षम नाहीं लंघाया सुज्ञ ही नर कपाळा[5];
स्तुन होय[6] स्वःपाळा[7], केव्हां 'जी! जी!' म्हणे नरकपाळा[8]. ९१
द्यूतें क्षय हें कळतें, परि फिरतों; लंघ्य काय हो! तात?
पितृवचनकर निरुपम श्रीकीर्तीचे निकाय[9] होतात." ९२
द्यूतास्तिं पुन्हां सेवी गुर्वाज्ञेकरुनि शिशु जसा गरळी[10],
किंवा परार्थ जेंवि प्राशी श्रीकंठ नीरसा गरळा. ९३
वसले सभेंत पांडव, शकुनि म्हणे, "गा युधिष्ठिरा! जरि तें
जितधन[11] दिधलें, देवू, वृद्ध[12] करू सर्व गेह आज रितें. ९४
राया! आतां द्यूतीं एक चि आह्मीं तुह्मीं करूं पण हो!
'सर्वस्व[13] हारवावें कीं जिंकावें' न भीरु तूं पणें[14] हो. ९५
द्यूतीं निर्जित[15] झालों[15], तरि आह्मीं रौरवाजिनें[16] धरुनीं
द्वादशवत्सर व्हावें वनवासी सुमुनिवृत्तिला वरुनीं. ९६
अज्ञातवास[17] सजनीं[18] परि वत्सर एक मग करावा हो!
होतां चि ज्ञात, पुन्हां पहिला वनवासपथ धरावा हो! ९७
जित होतां वर्तावें या चि न्यायें तुह्मीं सदारानीं[19],
सजनीं[18] वर्षभरि वसा, द्वादश वर्षें वसा सदा रानीं. ९८
तेरा वर्षें ऐसीं क्रमिल्यावरि लागतां चि चवदावें
राज्य करावें आपण, हा पण कोण्हीं असत्य न वदावें." ९९

---

१. व्यापाऱ्यांच्या पुढाऱ्यासह व्यापाऱ्यांना. २. बोलावतो. ३. तरण्यास कठिण अशी चिंता. ४. दुष्कर्मासक्त. (धृतराष्ट्र). ५. दैवा. ६. 'होय' व 'म्हणे' ह्यांचा कर्ता 'नर.' ७. स्वर्गपालास. (इन्द्रास). ८. यमाला. ९. राशी, भांडार. १०. मातृचर्वितौषधरसः—पंत. आई औषधें चावून त्याचा रस मुलास पाजते तो. ११. जिंकलेलें द्रव्य. १२. धृतराष्ट्र. १३. सर्व धन. १४. परंतु. १५. जिंकिले गेलों, हरलों. १६. मृगचर्में. १७. प्रकट न होतां राहणें. १८. लोकवस्तीच्या प्रदेशांत. १९. स्त्रीसहित अशा (तुह्मीं).

सभ्य म्हणति, 'अक्षग्रह[1] घातभ्रमकर[2], नसे असा धुतरा[3].
कौरव हो! गौरव हो सुजनीं; न करुनि असें असाधु[4], तेरा[5].
अन्योन्यकरें तुमचा बुध हो! समरांत न सहसा वध हो.
धर्मा! तूं तरि आइक, देती भयलक्ष[6] अक्ष, सावध हो.' १०१
धर्म म्हणे, "न व्यसनी मी, त्यजितां परि निज प्रतिज्ञा ते,
जे सुप्रसन्न मजवरि केवळ विटतील संप्रति ज्ञाते. १०२
शकुने! खेळ यथेष्ट, द्यूतीं म्यां मांडिला त्वदुक्तपण,
'छद्में[7] कल्याण नसे,' ऐकावें प्रथम हें मदुक्त पण." १०३
पूर्वोक्त पणोच्चारण करुनि, सभेमाजि शकुनि अक्षांतें
टाकुनि, 'जितं' म्हणे, खळ कपटें जिंकी खळान्त-दक्षांतें[8].१०४

अध्याय सातवा.

अजिनें[9] नेसुनि झाले पांडव वनवासदीक्षित[10], तशांतें
दुःशासन बहु हांसे, गावें ज्यांच्या सुधोत्तमयशांतें. १
आजि, पराजिपराजित[11] नव्हते जे, ते च हे पराजित कीं,
आम्हां सुखें चि तितकीं दुःखें जीं आमुच्या परा जितकीं. २
आजि अकंटक[12] केलें नृपनयनिपुणें[13] सुयोधनें राज्य,
प्राज्य प्रीतिद झालें सुहृदांला, गाळिलें जसें आज्य. ३
तात म्हणे, 'नित्य असो या धर्मा भव्य[14] भाग्य[14] मत्तनया;

---

१. फांसे हातांत धरणे. (द्यूतक्रीडा). २. घात करणारा व वृद्धांला मोह पाडणारा. ३. धोतऱ्याचें फळ. ४. दुष्कर्म. ५. स्वकल्याण साधा. ६. लाखों भवे. ७. कपटानें. ८. दुष्टांचा अंत करण्यांत दक्ष अशा पांडवांतें. ९. मृगचर्में. १०. वनवास करण्याची दीक्षा ज्यांनीं घेतली ते. (दीक्षा=व्रतग्रहण), ११. शत्रूकडून युद्धामध्यें पराभूत. १२. शत्रुरहित. १३. राजनीतिनिपुण अशा. १४. उत्तम दैव.

ते हे आम्हां हांसत होते; रक्षी न भाग्यमत्त[1] नेया[2]. ४
हे पंडित, परि पांडव नरकीं श्रीमद धरूनि कां पडले?
कैवर्तांस[3] अदीक्षित[4] अजिनधर वनांत बंधु सांपडले. ५
आपण षंढतिळ[5] असें निःसंशय जाणतील हे आतां,
गर्वें फुगले होते फुगवूनि[6] स्वगुण गायकीं[7] गातां. ६
क्लीबांसि सुता देउनि, सुमति परि द्रुपद फार चुकला हो!
यमभट हो! बळकट या स्वापत्यविडंबकासि[8] बुकला हो! ७
द्रौपदि! हे कुरु दांत[9] क्षांत[10] सधन, यांत कांत जोडावा;
लाभ नसे, ताप वसे ज्यामध्यें, तो कुसंग सोडावा. ८
षंढतिल, चर्ममयमृग[11], काकयव[12] जसे, तसे चि फटकळ गे!
हे व्यर्थ कांकणाचे दावितिल न समरसिंधुतट[13] कळगे[14]. ९
कृष्णे! काडी मोडीं, काय तुला दीन मानले शवसे?
जे राज्यभ्रष्ट कितव, ज्यांचा ठायीं न मानलेश वसे.' १०
भीम म्हणे, 'रे कोल्ह्या! याचा घेईन सूड जाण खरें,
हाणीन बाण मर्मीं हाणिसि वचनें जसीं च बाण-खरें[15]. ११

---

१. सद्भाग्यानें उन्मत्त झालेला पुरुष. २. नीतीला. ३. कोळ्यांस. ४. यज्ञदीक्षा घेतली तर मृगाजिनें परिधान करितात; परंतु पांडवांना दीक्षा नसतां च मृगाजिनें धारण करावीं लागलीं. त्यामुळें नेहमीं चर्म धारण करणाऱ्या कोळी वगैरे लोकांस पांडव हे जातभाई च सांपडले, असें म्हणून धृतराष्ट्र पांडवांची थट्टा करीत आहे. ५. अफल आणि निर्वीर्य तिळाप्रमाणें. ६. फाजील स्तुति करून गातां. ७. भाटांनीं. ८. आपल्या अपत्याची (द्रौपदीची) विटंबना करणाऱ्यास. ९. इंद्रियनिग्रही. १०. सहनशील. ११. चामड्याचें केलेलें हरिण. १२. ज्यामध्यें तांदूळ नाहींत असें काकयवनामक वांझ कणीस. (निष्फळ तृणधान्य). १३. युद्धरूप समुद्राचें परतीर. १४. कांकणाचा चुरा=कळगा. 'कळगे' हें बहुवचन. (पांडव हे कळग्यांसारखे निरुपयोगी आहेत, त्यांच्यांत शौर्याचा लेश सुद्धां नाहीं असा भावार्थ). १५. बाणासारखीं तीक्ष्ण (वचनें).

[1]काळातिथिमधुपर्कीं जे पांडवपशु [2]निवेदिले होते,
जाणों न मारिले, [3]वधकातर सोडूनियां दिले हो! ते.' १२
'[4]गौगौ' असें म्हणे खळ दुःशासन, अति [5]असंत तो नाचे,
किति वर्णावे सद्गुण सन्नीतिकरूनि [6]संततोनाचे? १३
दुर्योधन आपण [7]मतिवेश्येचा [8]जरि नवा [9]ढवा, [10]यांला
हांसे [11]गत्यनुकारें, [12]बाळ न भी [13]ज्वलन वाढवायाला. १४
हंसखगा काक जसा, कीं धुतरा पुष्पकुळवरा कमळा,
वेडावी, लावाया वांछी [14]अर्कीं हि तो [15]वराक [16]मळा. १५
तें अवलोकूनि म्हणे त्यासि [17]निवृत्तार्धकाय भीम असें:-
'मंद! रहा, मंदर हा मीं भीम [18]खळाब्धिमथनयोग्य असें. १६
मी या सुयोधनाचा हंता, जऱ्हि मन्मनांत [19]अनहंता,
सहदेव या शकुनिचा, कर्णाचा जिष्णु दुष्ट-जन-हंता.' १७
जिष्णु म्हणे, 'कर्तव्य प्रकट न करिती [20]निजाननें आर्य.

१. काळरूप अतिथींची मधुपर्कपूजा करण्याचे वेळीं. (हा एक प्रकारचा पूजाविधि कोणी प्रतिष्ठित पाहुणा घरीं आला असतां करीत असत. या विधीमध्यें पशुवध करावयाचा असतो. काळरूपी पाहुण्याची पूजा करतेवेळीं पांडव हेच पशु निवेदन केले असा भाव). २. उच्चारिलेले. (मधुपर्कसमयीं 'गौर्गौर्गौः' असा त्रिवार उच्चार करून वध किंवा उत्सर्ग करावा लागतो). ३. वधाविषयीं भितरे. ४. गाय रे गाय! (अगदी दीन असा भाव). ५. दुष्ट. ६. निरंतर जो हीन त्याचे. ७. बुद्धिरूप वेश्येचा. ८. जणुं काय. ९. वेश्येच्या मागें पखवाज वाजविणारा साजिंदा. १०. भीमाला. ११. येथें 'गति' शब्दावर श्लेष आहे. (ढवा हा नायकिणीच्या गतीची वाद्यावर साथ करून व तिच्याबरोबर पुढेंमागें सरून हांसत असतो. येथें, दुर्योधन सभेंतून चालणाऱ्या भीमाच्या गतीचें ढव्याप्रमाणे च अनुकरण करून हांसत होता). १२. मूर्ख. (दुर्योधन). १३. अग्नि. (वैर). १४. सूर्याचे ठिकाणी. १५. नीच. १६. दोषा. १७. मागें फिरवला आहे शरीरार्धभाग ज्यानें असा. १८. दुष्टजनसमुद्राचें मंथन करण्यास समर्थ असा मंदर पर्वत. १९. अहंकाराचा अभाव. २०. स्वमुखानें.

पाहूं तें, चौदाव्या अब्दीं यावरि घडेल जें कार्य.' १८
भीम ह्मणे, 'दुर्योधनदुःशासनशकुनिकर्णरक्तानें
भू त्वां तृप्त करावी, ऐकावें गुरुवचोनुरक्तानें.[1]' १९
पार्थ म्हणे, 'करिन, तुझें जें प्रिय, तें चि, प्रसाद जोडाया.
हें किति? मज उशिर नसे त्वप्रतिकूळें[2] स्वबाहु तोडाया. २०
अनुगांसह कर्णातें मारुनि मीं हर्षवीन आर्यातें,
तोडीन स्वभुज हि जरि, हे न तुझ्या साधितील कार्यातें. २१
परि अरि राज्य न देइल, जरि हायनें[3] लागतां चि चवदावें.
गुरुसीं वाक्य प्रथम चि सुविचार बरा करूनि च वदावें.' २२
सहदेव म्हणे, 'शकुने! अक्ष म्हणसि, परि नव्हेत हे अक्ष;
मूढा! सहदेवाचे त्वां वरिले शर रणीं स्व-वधदक्ष. २३
कायें उरकुनि घे रे!, तेरा वर्षें चि राहिलें आयु,
होतिल चतुर्दशाब्दीं माजे शर सर्प, असु तुजे वायु[4]. २४
पोषी[5] जसी पतिशुभाशुभभवमुदमुद्भरें[6] पुलक[7] लंका,
गांधार[8]राजधानी पोषू तैसी च रे कुलकलंका!' २५
नकुळ म्हणे, 'व्याघ्रशिरीं दिधला हा वाम पाद ओतूनीं[9].
हा! तापविली दयिता कर्णां परुषोक्तिगरळ[10] ओतूनीं. २६
कृष्णेसि रुक्ष वदले जे जे, मरतील ते समस्त रणीं;
खळबळनकुळ तसे, तृणदव[11] कीं, किंवा जसे तमस्तरणी[12].' २७
एवंविध प्रतिज्ञा करुनि, महासत्त्व[13] पांडुसुत राया

१. गुरुवचनाविषयीं प्रीतियुक्त अशानें. २. तुझ्या आज्ञेप्रमाणें न करणारे. ३. वर्ष. ४. प्राणवायु. (माझे बाणरूप सर्प तुझे प्राणवायु भक्षण करतील असा भाव). ५. वाढवी, धारण करी. ६. रावणाच्या शुभाशुभ कार्यापासून होणारा जो हर्ष किंवा विषाद त्याच्या भरानें. ७. रोमांच. ८. गांधारदेशाची प्रधान नगरी (तक्षशिला). ९. मांजरानीं. १०. निष्ठुर भाषणरूप विष. ११. गवत आणि बणवा. १२. अंधकार आणि सूर्य. १३. मोठे धैर्यशाली.

धृतराष्ट्रा पुसाति नमुनि, त्या[1] धर्मै आपदब्धि[2] उतराया. २८
धर्म पुसे ज्यां ज्यांतें, मागे जाया वनासि आज्ञा ते,
भीष्म द्रोण कृप विदुर होवूनि उदश्रु[3] म्हणति 'हा!' ज्ञाते. २९
त्यां हि पुसे, स्वाहित[4] जे, वाजविती[5], न धरुनि त्रपा[6], टीरें,
धर्मासि एक साजे सदसँत्समशीळ[7] मित्र पाटीर[8]. ३०
छळकासि कवि न शापिति, देतें जड कनक काय हो! गाळी[9]?
पाळी जो त्यासि मधुर इक्षु, तसा त्या हि, अदय जो गाळी. ३१
विदुर म्हणे, 'कुंतीचें वपु कोमळ वासयोग्य न वनीं तें.
कष्टांत वृद्धदेहें न[10] उरावें[10], आतपांत[11] नवनीतें[12]. ३२
सेवाधिकार मज द्या, ठेवा माझ्या गृहीं स्वमातेतें,
दुर्गत[13] बंधु पहातां दुःख जसें, इतरथा[14] न माते[15] तें.' ३३
पांडव म्हणति, 'बहु बरें, पितृतुल्य पितृव्य[16] तूं, बुधा! सरसें[17]
भवदुपदेशें निवतों, त्वद्भाषण तापल्यां[18] सुधा-सरसें[19]. ३४
तूं आमुचा परमगुरु, न त्वत्सम ऐकिला सदय चुलता,
त्वच्छायां[20] नसतां किति आम्हीं? या संज्वरें[21] गिरि हि उलता.'
विदुर म्हणे, 'बा धर्मा! व्यसनीं सद्रीतिनीति नव नौका,
करिशील राज्य, झाला काय श्रीरामराय न वनौका[22]? ३६
सर्व असा एकमतें, जें युष्मत्प्रिय घडेल सत्वर तें,
कोठें हि कधीं हि चिर स्थिर अनुभविलें न दुःख सत्व-रतें[23].'-
कथिली विदुरें सन्मति, जाणों दिधली तयां सिदोरी ती:

---

१. वडिलांना मान देणे हा धर्म. २. संकटसमुद्र. ३. साश्रु. ४. आपले शत्रु. ५. आनंद प्रदर्शित करिती. ६. लाज. ७. चांगले आणि वाईट यांच्या ठायीं समभाव ज्याचा तो. ८. चंदन. ९. शिव्या. १०. जीवंत राहणार नाही. ११. उन्हांत. १२. लोण्याने. १३. दरिद्री. १४. अन्यथा, दुसऱ्या प्रकाराने. १५. माजे, वृद्धि पावे. १६. चुलता. १७. प्रेमयुक्त असा. १८. तप्त झालेल्यास. १९. अमृतसरोवरासारखे. २०. तुझ्या [कृपेची] सावली. २१. संतापे. २२. वन हेच ओकस (घर) ज्याचे तो, वनवासी. २३. सत्वसंपन्न पुरुषाने.

की व्यसनकूपपतितां अनुपायज्ञां[1] तयांसि दोरी ती. ३८
पुत्रवियोगें कुंती बहु तळमळली, म्हणे, 'अहाहा!' तें[2]
सांगूं[2], कीं निंदूं त्या, लिहिला जेणें कुलेख हा हातें? ३९
असु जातां तनु विकळा[3], कीं जातां वत्स जेंवि धेनु, सती
तेंवि ह्मणे, 'अळिकीं[4] कां लिपि लिहिली अशुदा विधे! नुसती.
त्यजिली जसी तुह्मीं हे[5], सुत हो! त्यजिली तसी न कां असुनीं?
हे[6] या संज्वरगेहीं[7] देहीं होतील तप्त कीं असुनीं. ४१
सुत हो! शुद्धांस कसें आतळलें व्यसन? अंक[8] हा राविला.
विपरीत चि हें कुरुकुळदीपानीं[9] स्वप्रकाश हारविला! ४२
आलां हतभाग्येच्या पोटाला ह्मणुनि भोगितां ताप;
संसर्गें[10] भोगावें पुण्य जसें, साधु हो! तसें पाप. ४३
तुमचा धन्य पिता, ती माता माद्री सती हि धन्या हो!
वंध्यत्व बरें, परि मजऐसी कोणास ही न कन्या हो. ४४
माझा पुत्रस्नेह, त्यजुनि मला, तुजकडे चि आला गे[11]!
स्वव्रतवत् प्रतिपाळीं, रक्षाया[12] अधिक काय या लागे? ४५
वत्से! कृष्णे! माझा बाळक सहदेव देवसा, यास
बहु सांभाळीं, व्हावा सुकुमार कुमार हा न सायास[13]. ४६
म्यां वत्स निरविला तुज हा मदसुन्यास[14], यास जतन करीं,
विश्वासें ठेविलें हें तुझिया जीवनहित स्ववतन करीं. ४७
गे वत्सा! सहदेवा! जावूं दे धर्म भीम वनवासा.

१. जे उपाय जाणत नाहींत त्यांस. २. **पंत** म्हणतात, कुंतीने जो शोक केला तो वर्णन करूं, किंवा ज्या विधात्यानें हें दुःख तिच्या नशिबीं लिहिलें त्याची निंदा करूं? ३. व्याकुळ. ४. कपाळीं. ५. ही कुंति. ६. प्राण. ७. संतापाचें घर च अशा देहीं. ८. डाग, कलंक. ९. कुरुवंशाला सुप्रकाशित करणाऱ्या पांडवांनीं. १०. सहवासामुळें. ११. गे कृष्णे! १२. ह्याचें संरक्षण होण्यास तुझ्या पातिव्रत्यापेक्षां जास्त कशाची हि गरज नाहीं, हा भाव. १३. कष्टी. १४. माझ्या प्राणांची ठेव.

जावू अर्जुन नकुळ हि; कां बा! झालासि बांधव नेवासा? ४८
मजविण तुज, तुजविण मज तेरा कैल्पांत, ते न वत्सर, हा!
ने मज, नेमें जरि अधिक, पाहों तरि दे मुखेंदु, वत्स! रहा.
हा! कृष्णा! जगदीशा! काय बरें दैन्य हें, अगा धात्या!
व्यसना रचीं तराया सेतु जसा सागरा अगाधा त्या. ५०
कृष्णा! श्रितजनसर्वव्यसनघनघनप्रकंपना! बापा!
तापाकुळ कुळ कुरुचें संरक्षावें हरूनिया पापा. ५१
गे बाई कौसल्ये! संसाराला न हे वृथा आली,
झाली तुहिनकर-कुळीं उत्पन्न दुजी तुजी पृथा आली. ५२
काय करूं? चुकला विधि भाळीं लिहितां लिहावया मरण,
बहुमुखमद्विधितेजें पडलें चतुराननासि विस्मरण.' ५३
विदुर तिला समजावुनि, नेउनि सदनीं, म्हणे, 'नको चिरडों,
जननि! उगी, धीर धरीं, या चिंतागिरिभरें नको चिरडों. ५४
सति! भर आनंदाला जो देतो, तो चि भर विलापाला.
बळजळनिधिनें विधिनें श्रीराममुखीं हि भरविला पाला.' ५५
कौरवपौरवधू बहु रडति, म्हणति, तें कुकर्म परिसून,
'वृद्ध श्वशुर च्यवला, न च्यवली गांजिली हि परि सून. ५६
बाई द्रौपदि! केली आत्मश्रीची च दुर्दशा कुरुनीं.

---

१. परकासा. २. ब्रह्मदेवाचे दिवस. ३. तुझा वनवासाला जाण्याचा निश्चय जर माझ्या म्हणण्यापेक्षां अधिक महत्त्वाचा असेल तर. ४. मुखचन्द्र. ५. संकटसमुद्राला. ६. आश्रितांचीं सर्व दुःखे हे च निबिड मेघ, त्यांचा महावायु च अशा हे कृष्णा! ७. चंद्रकुलामध्यें. ८. सखी. ९. ब्रह्मदेवाचीं मुखें काय तीं चार च; पण माझ्या दैवाचीं मुखें पुष्कळ आहेत; तेव्हां त्या चतुराननाच्यानें माझ्या बहुमुख दैवाच्या प्रतापापुढें टिकाव न धरवल्यामुळें तो तें विसरून गेला, असा भावार्थ. १०. अतिशय, ऊत. ११. बळसागर अशा विधीनें. १२. भ्रष्ट झाला. १३. आपल्या राज्यलक्ष्मीची.

गुरुनीं न दंडिले[1] कां ? वारावे काय दुर्जना दुरुनीं[2] ? ५७
स्तवितील लोक तुज गुरु सुकृतें[3] व्यसनांत बाह ! तरलीला,
गेयाँ[4] हे या वंशीं त्वल्लीला, असि नसे इतर लीला.' ५८
स्वकृतानय आठवितां धृति[5] पावे नाश अंध रायाची,
आवळिली आधिमहापाशें[6] बांधूनि कंधरा[7] याची. ५९
उद्विग्नचित्त होवुनि, आणवुनि क्षिप्र सुस्वभावातें[8],
'पांडव वनासि कैसे गेले ?' ऐसें पुसे स्व-भावातें. ६०
'नृप[9] मुख झांकुनि गेला, देता झाला जना न पाहूं तें;
पाहत होता जातां विपिनासि वृकोदर स्वबाहूंतें. ६१
जो सर्वशिष्यवृंदीं द्रोणाला परमतोषकर सिकतां[10],
त्याचा वनासि जातां पेरित होता पथांत कर सिकतां[11]. ६२
नकुळ रजांहीं[12] मळवुनि सर्वांगाला वनासि गेला हो !
सहदेवें ही जातां सारवुनि मुखेंदु मलिन केला हो ! ६३
केशानीं मुख झांकुनि, गेली रोदन करीत तव सून,
द्रुपदें विलोकिली जी कन्या देवव्रजांसि[13] नवसून[14]. ६४
कुशदर्भपाणि[15] भगवान् धौम्य परे[16] गात गात गेला हो !'
क्षत्तां[17] म्हणे, 'तुम्हां म्यां श्रुत तद्गमनप्रकार केला हो !' ६५
अंध म्हणे, 'गा ! माझ्या चतुरा चतुरास्यसुज्ञ भावा[18] ! तें
रूप तसें विविध तिहीं कां केलें ? स्पष्ट सांग भावातें[19].' ६६
क्षत्ता म्हणे, "युधिष्ठिर करिता झाला स्वदृक्पथा[20] पिहितें[21],

---

१. शासित केले. २. दुर्जनाला नुसत्या दुरून निवारण्यानें कांहीं उपयोग होत नाहीं, शासनच करावे लागतें, असा भावार्थ. ३. थोर पुण्याईनें. ४. गाण्यास योग्य अशी. ५. धैर्य. ६. चितारूप जबरदस्त पाशानें. ७. मान. ८. सुस्वभावी अशा विदुरातें. ९. धर्मराज. १०. शिकणारा, शिष्य. ११. वाळू. १२. धुळीनें, मातीनें. १३. देवसमुदायास. १४. नवस करून. १५. कुश आणि दर्भ हातीं ज्याच्या तो. १६. मृतकर्मांतील मंत्रविशेष. १७. विदुर. १८. ब्रह्मदेवाप्रमाणें जाणत्या बंधो ! १९. हेतूतें. २०. आपल्या नेत्रमार्गास. २१. आच्छादित.

यद्यपि भस्म करावे तव सुत, चिंती सदा तथापि हित. ६७
'घालीन गांठि सत्य स्वरिपूंसीं संगरांत बाहूनीं,'
समजावी भीम असें, तळमळ करितां मनांत बाहूनीं.[1] ६८
हा भाव अर्जुनाचा कीं, 'शत्रूंसीं घडो समर, सिकता
जेंवि अशा इषुं[2] सोडिन, माझी समरीं हरासम[3] रसिकर्ता.[4]' ६९
कोण्हीं न ओळखावें हस्तिपुरीं आपणासि, हा नियम
करुनि करिती रजांहीं लिंपूनि स्वस्वरूपहानि यमे.[5] ७०
कृष्णेच्या भाव असा, 'ज्यांहीं मज गांजिलें अति द्वेषें,
त्यांच्या स्त्रिया समस्ता त्रवदाव्या वत्सरीं अशा वेषें, ७१
देउनि जळांजळि स्वप्रियसुतबंधूंसि, म्हणुनि 'हा!' रडत,
सोडूनि मोकळे कच येतील पथीं अशा चि आरडत.' ७२
धौम्याभिप्राय हि हा, 'जैं वरिजेतील[6] कुरु परेतत्वें,[7]
गातील पुढें कुरुगुरु[8] दर्भ धरुनियां करीं परे तत्वें.[9]'" ७३
ऐसें विदुर वदे तों देवर्षि, त्यजुनियां नभा, उतरे,
बोले सभेंत कीं, 'हा! [10]लोभीं कविचा हि हो[11] न भाउ तरे; ७४
दुर्योधनापराधें भीमधनंजयबळें महागर्व[12]
हे कौरव त्रवदाव्या वर्षीं मरतील निश्चयें सर्व.' ७५
बोलोनि भविष्य असें भरला[13] नारद मुनींद्र गगनीं च.
द्रोणासि शरण गेले राज्यनिवेदन करुनि मग नीच. ७६
शरणागत दुर्योधनभूपाला गुरु म्हणे, 'अगा! राज्या!
रक्षील कोण त्याला, दवदहनें व्यापिलें अगारा ज्या? ७७

---

१. भुजानां. २. स्त्रीलिंग–**पंत**. बाण. ३. शंकराप्रमाणे. ४. आवड. ५. जुंळे बंधु. (नकुलसहदेव). ६. स्वीकारतील. ७. प्रेतपणातें. ८. कौरवांचे उपाध्याय. ९. खरोखर. १०. पाठांतर–**शुकमुनीचा ही धना न भाउ तरे.** व्यासजत्वात धृतराष्ट्रः शुकबधुरिति–**पंत.** [शुक व धृतराष्ट्र हे दोघे व्यासापासून जन्म पावले असल्यामुळे परस्पर बंधु होत. शुकमुनीचा भाऊ (धृतराष्ट्र) धना (द्रव्यलोभास) न तरे]. ११. धृतराष्ट्र. १२. मोठे गर्विष्ठ. १३. अंतर्धान पावला.

पांडव अवध्य सुरसुत[1] धार्मिक, माझे बहिश्वर असु खरे,
तत्यागीं महद्दुःख[2], प्राणत्यागीं नसे मज असुख रे! ७८
आलां शरण मज तुम्हीं तुमचा ही उचित होय अ-त्याग[3],
शरणागतारिच्या[4] हि त्यागें घडतें जनासि अत्याग[5]. ७९
मन्निधनार्थ द्रुपदें केला उत्पन्न तनय, तो मातें
धृष्टद्युम्न टपतसे ग्रासाया, जेंवि राहु सोमातें. ८०
भगिनीप्रियार्थ[6] समरीं होइल पांडवसहाय मद्रिपु[7] रे!
काळापुढें किती मीं? हरिसीं[8] युद्धांत काय अद्रि[9] पुरे[10]? ८१
ज्यासि जयश्री न त्यजि तसि, जसि ऐरावतासि अभ्रमु[11] रे!
यच्छरपवनें[12] समराजिरगगनीं[13] शत्रुकंटकअभ्र[14] मुरे[15], ८२
त्या अर्जुनासवें जें करणें समरांगणीं समागम[16], तें
मरणशताधिक संकट सत्य मज तदीय[17] पितृसमा गमतें. ८३
तुजकरितां मज आलें चौदाव्या वत्सरीं रणीं मरणें;
शाश्वत न, तुम्हीं हि करा सत्वर सर्व हि असेल जें करणें.' ८४
अंध म्हणे, 'विदुरा! गुरुवचन खरें, पुत्र वदति तें न खरें,
यां[18] दुःसहें धनंजयशस्त्रें, हरिचीं गजां जसीं नखरें. ८५
त्यांला वनवास न हो, सत्यव्रतरक्षणार्थ अथवा हो,
परि पादचार[19] न विहितें[20], त्यांसि तयांचा सशस्त्र रथ वाहो[21].'

---

१. देवपुत्र. (देवांच्या अंशाने झालेले). २. मोठें दुःख. ३. स्वीकार करणें. ४. शरण आलेल्या शत्रूच्या. ५. मोठा अपराध. ६. द्रौपदीचें प्रिय करण्याकरितां. ७. माझा शत्रु. (धृष्टद्युम्न). ८. इंद्रासी. (पूर्वी पर्वतांस पंख असत; त्यामुळें ते वारंवार उडून जनतेला फार त्रास देऊं लागले, तेव्हां इंद्रानें वज्रानें त्यांचे पंख तोडले, अशी कथा आहे). ९. पर्वत. १०. पुरा पडणार आहे, टिकणार आहे. ११. ऐरावतस्त्री. १२. ज्याच्या बाणरूपवायूनें. १३. रणांगणरूप आकाशांत. १४. शत्रुसैन्यरूप मेघ. १५. वितळून जाई. १६. सामना. १७. त्याच्या पित्यासारखा जो मी त्या मला. १८. दुर्योधनादिकांना. १९. पायीं चालणें. २०. योग्य. २१. घेऊन जावो. (पांडव रथांत बसून जावोत).

गेले वनवासाला जेव्हां ते विष्णुचे सखे दास,
संजय असें पुसे त्या अंधास स्वानयें स-खेदास. ८७
'राया! सुतविजयीं तुज व्हावा आनंद, खेद कां गमला?
धर्म बुडविला, हरिली श्री, चुकलें काय कार्य? सांग मला.'
धृतराष्ट्र म्हणे, 'आतां कैंचा आनंद संजया! मातें?
चिंतारजनीच्या अनुभवितें मच्चित्तकंज यामातें. ८९
हृतमणिफणिवैर बरें, बा! गा! साहेल कोण वैरा या?
कळत चि कुकर्म केलें कुरुकुळ काळाननांत वैराया. ९०
विदुरोक्त हित हि, तनुजस्नेहैकपरें न मानिलें कांहीं;
केली म्यां चि, न केली अक्षाहीं, वा न हानि लेंकांहीं.' ९१
भक्तमयूरकरें हें श्रीगुरुनें लिहविलें सभापर्व,
कीं आर्यानंदांचें रसिकांचा नित्य हो सभा पर्व. ९२

इति श्रीरामनंदनमयूरकविकृतौ महाभारते सभापर्व समाप्तम ॥

॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥

---

१. आपल्या च अन्यायानें. २. खेदयुक्त झालेल्या धृतराष्ट्राला. ३. होण्याचें राहिलें. (हे संजयाचें भाषण औपरोधिक आहे). ४. चिंतारूप रात्रीच्या. ५. माझें अन्तःकरणरूपी कमल. ६. प्रहरातें. ७. हरण केला आहे मस्तकांतील मणि ज्याच्या अशा सर्पाचें वैर. ८. समजत असून, जाणूनबुजून. ९. मृत्यूचे तोंडांत. १०. घालाया. ११. पुत्रप्रेमासक्त अशा मी. १२. आर्यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या आनंदांचें. १३. पर्वणी, महोत्सव.

वनपर्व.

अध्याय पहिला.

डमरुधरप्रियगुणसख[1] पांडव गेले वनासि सांगनें[2], तें
यश परिसा, बुध हो! म्यां कथिजेल भवद्वरें चि सांगं[3] नतें. १
जाय वनासि युधिष्ठिरनृप सहवासार्थिभूमिसुरसहित[4],
ज्याला न विप्रसंगाहुनि वाटे स्वर्गिसेव्यें[5] सुरस हित. २
ब्राह्मणकुळ वृत्त्यर्थ[6] प्रार्थी कौंतेय भानुला भावें;
कीं, त्या प्रभुप्रसादें प्रणतें मोक्षादि इष्ट लाभावें. ३
जसि नंदिनी वसिष्ठा, दे धर्मा लोकबांधव[7] स्थाली[8];
ती[9] चिंता हरि, जैसी शुद्ध ब्रह्मज्ञता[10] अवस्थाली[11]. ४
धर्माश्रितांसि रक्षी ती हरिची जेंवि सर्वथा लीला,
'हे' म्हणति 'अन्नपूर्णा[12]' ते पांडव, विप्र सर्व थालीला. ५
अमृतरसातें हांसति ते ते सर्व हि पदार्थ, ती जे [13]वी;
तोंवरि चतुर्विधान्नें[14] प्रसवे, जोंवरि न पार्षती[15] जेवी. ६

---

१. डमरु धारण करणाऱ्या शंकरास ज्याचे गुण प्रिय अशा श्रीकृष्णाचे मित्र. (पांडव). २. अंगनासह—**पंत.** ३. पर्ण. ४. समागम इच्छिणाऱ्या ब्राह्मणासहित. ५. देवानी सेवण्यास योग्य. ६. उपजीविकेसाठी. ७. सूर्य. ८. अन्न शिजविण्याचें पात्र. ९. ती स्थाली. १०. ब्रह्मज्ञान असणें ही स्थिति. ११. [जागृति, स्वप्न आणि सुषुप्ति ह्या तीन अवस्थांची] पंक्ति—**पंत.** १२. अन्न पुरविणारी देवी. (दुर्गा, पार्वति). १३. प्रसवे, उत्पन्न करी. १४. चार प्रकारचीं अन्नेः—भोज्य (भात वगैरे), पेय (दूध, रस, पानक वगैरे), चोष्य (पक्वान्न-फलादि), लेह्य (खीर वगैरे). १५. पार्षताची (द्रुपदाची) कन्या (द्रौपदी).

सब्राह्मणगण पांडव वसले जावूनि काम्यकवनांत;[1]
ग्राम्यालाप[2] त्यागुनि जेंवि सुमतिरसिक काम्य-कवनांत.[3] ७
धृतराष्ट्र स्वहित पुसे, त्यासि म्हणे विदुर, 'खेद कां? टाकीं
या खळसुतासि, करितो हा केवळ हृदयभेद[4] कांटा कीं. ८
अद्यापि तरी राया! हृदय तुझें पांडवांसि ओपंगू,[5]
ते सुगति[6] सहाय बरे तुज भवमार्गीत, काय हा[7] पंगू?' ९
अंध म्हणे, 'रे विदुरा! खोटा, हितशत्रु तूं, न भाउ खरा:
न सुसंगतिगुण लागे दुष्टा, कीं[8] वृष्टिगुण[9] नभा उखरा. १०
औरस पुत्र प्रौढ ज्येष्ठ त्यागार्ह काय हा निखळें[10]?
कळलें स्पष्ट मला कीं, करितो चित्तीं शिरोनि हानि खळ. ११
आकारें चि परेंगित कळतें, बोलें[11] न काय हो! कळतें?
असती[12] सुसांत्विता[13] हि त्यजिती, जें तत्प्रियोक्त[14] पोकळ तें. १२
जिकडे असे मन तुझें, आश्रय तुज तो चि युक्त, जा तिकडे.'
हंसीं हंस, बकीं बक मिसळे; जन ओढतो स्वजातिकडे. १३
दशकंधरें[15] बिभीषणसा तो अपमानिला कवि क्षत्ता.
तत्ताप किति वदावा? वसल्या हृदयीं दुरुक्ति[16] त्या लत्ता. १४
रामाकडे बिभीषण, गेला धर्माकडे तसा च कवी;
शास्त्राभ्यास खरा गुरु, समर्थी रक्षी, न मानसा चकवी. १५

१. सरस्वतीच्या तीरीं असणाऱ्या अद्वैतनामक वनांत. २. रिकाम्या गोष्टी. ३. सुंदर कवितेंत. ४. हृदयभेद करणारा. ५. सांभाळो, प्रेमपूर्वक रक्षण करो. ६. ज्यापासून उत्तम गति प्राप्त होते असे. ७. हा खळ दुर्योधन. ८. जसा. ९. वृष्टिगुण नभा लागे [तसा] उखरा न लागे=वृष्टि करण्याचा गुण आकाशांत असतो तसा डोंगरीं किंवा माळ जमिनींत नसतो. १०. निखालस, केवळ. ११. शब्दानें, भाषणानें. १२. व्यभिचारिणी. १३. उत्तम प्रकारें जिचें सांत्वन केलें आहे अशी. १४. त्याचें प्रिय भाषण. १५. दहा कंधरा (कंठ) ज्यास त्या दशानन रावणानें. १६. दुर्भाषणें.

दूरुनि विदुर विलोकुनि धर्म म्हणे, 'दृष्टि निववली वडिलें[1],
कुरुकुळकल्याण[2] चि हें वरि विधिनें लोकरीतिनें मढिलें[3]. १६
जे न्यायामृत टाकुनि दाटुनि अन्यायमद्य कु-नर पिते[4],
जाणों करणार हरण शस्त्रांचें द्यूत करुनि पुनरपि ते.' १७
धर्म म्हणे त्यासि 'पित्या! टाकुनि आलां किमर्थ अंधातें?
जें स्वीकृत[5] यष्टित्व[6] त्यजिलें त्वां केंवि सत्यसंधा[7]! तें?' १८
विदुर म्हणे, 'बा! न रुचे जेंवि कुमारीस पळ हि पति पिकला[8],
तेंवि नृपतिमतिला हा क्षत्ता न रुचे, सुनीति जरि शिकला. १९
घालविलें मज रायें मानुनियां मद्दितें[9] हितें अहितें[10]?
ह्मणुनि तुजकडे आलों; कोण उपासील[11] कोपल्या अहितें[12]? २०
प्रेमें काककुळास चि संतर्पायासि[13] आम्र पिकला जो,
त्याच्या गळां पडाया साहुनि अपमान कां न पिकें[14] लाजो?' २१
धर्म विदुरासि निववी घर्मदवार्ता[15] शिखीस[16] घन जेवीं,
प्रार्थुनि म्हणे, 'पित्या! हो स्वस्थ, स्थिर करुनियां स्वमन जेवीं[17].'
राहुनि समीप शिकवी धर्माला त्या महर्षिसुत[18] रीती
विपदर्णवांत[19] होउनि नौका ज्या स्वाश्रितांसि उतरीती[20]. २३
धृतराष्ट्र म्हणे[21], 'चुकलों, विदुर न तो दवडिला कुशळ-विसर[22];
करितों तळमळ गतधन जनसा, न पडे चि एक पळ विसर. २४

---

१. वडिलाने. (विदुरानें). २. [विदुर] हें कौरवकुळाचें [मूर्तिमंत] कल्याण च आहे. ३. मढविलें. ४. पिणारे. ५. स्वीकारलेले. ६. आंधळ्या धृतराष्ट्राला काठी-प्रमाणें आधार देण्याचें काम. ७. सत्य प्रतिज्ञा ज्याची अशा! ८. ज्याचे केस पिकले आहेत असा. (म्हातारा). ९. माझीं भाषणें. १०. अप्रियें-**पंत.** ११. सेवा करील. १२. सर्पातें. १३. तृप्त करायासि, पोसायास. १४. कोकिळ. १५. उन्हा-ळ्यांतील वणव्यानें पीडित जो त्याला. १६. मयूरास. १७. भोजन करी. १८. व्यासमुनिपुत्र विदुर. १९. संकटसमुद्रांत. २०. उतरून परतीरास नेतात. २१. [संजयास] म्हणे. २२. समुदाय-**पंत.** कल्याणांचा समुदाय.

भलतें वदलों भ्रात्या, वदतो जैसें अबंधु [1]अभ्रात्या,
पाहुनि होतील सुखी पांडवचातकमयूर अभ्रा त्या.' २५
परवृद्धि नसावी हा भाव प्रकटुनि न बोध मळवीला.
रडला, पडला मूर्छित, तळमळला, विदुरविरह [2]कळवीला.२६
नृप संजयासि धाडी भ्रात्या विदुरासि शीघ्र आणाया,
शिकवी पुनःपुन्हां कीं, "[3]बा! म्हण घालूनि त्यासि [4]आणा, '[5]या.' "
सर्वस्व परित्यागुनि ज्याचें स्मरताति [6]पादकंज [7]यमी
त्या हरिच्या आप्तां तो नमुनि म्हणे, " दास सूत संजय मीं,
आलों गजाज्ञेनें, [8]गुरुदास्यमहर्धि [9]भविदुरापा, हें
जाणसि, कवे! पहा [10]निजगुरुला चि. मुहूर्त न [11]विदुरा पाहें.२९
बहु म्हणतो नृप [12]अनुदिन गतधन कृपणा जनापरिस 'हाय!'
[13]व्हावें सुज्ञ बुडतां भलत्या हि निवारिलें परि [13]सहाय." ३०
भीम म्हणे, 'बापाजी! जा [14]समयीं, येथचां चि कां घाई!
तूं येथ नसावें, या [15]भावें करितो वरी च [16]कांगाई.' ३१
धर्म म्हणे, 'ताता! तो तुजविण वर्तेल वृद्ध अंध कसा?
[17]सत्संगशिवाविण त्या दुःसह भव, [18]वासवास [19]अंधकसा.' ३२
भेटे विदुर गजपुरीं [20]असदाचरणोनितप्रभा वडिला,
ज्याचा झाला साधुद्वेषें स्वाभाविक प्रभाव ढिला. ३३

१. जो भ्राता नव्हे अशाला. २. धृतराष्ट्राने संजयास विदुरविरह कळविला. ३. बा संजया! ४. शपथा. ५. या चला. ६. चरणकमल. ७. संन्यासी, योगी. ८. गुरुसेवारूप मोठी समृद्धि. ९. संसारी जनास दुर्लभ. १०. आपल्या वडिल भावाला, धृतराष्ट्राला. ११. लांब असलेल्यास. १२. दररोज. १३. सहाय व्हावें. १४. योग्य काळीं, मरणसमयी. (ही भीमाची क्रोधोक्ति आहे). १५. हेतूनें. १६. कांगावा. १७. सत्सहवासरूपी शंकरावांचून. १८. इंद्रास. १९. अंधकासुरासारखा. (अंधक हा महिषासुराच्या सेनेतील एक प्रमुख असुर; यानें इन्द्रादि देवांस युद्धांत जर्जर केलें होतें). २०. [ऊनित=] न्यून-**पंत.** असदाचरणानें न्यून कांति ज्याची अशा.

जरि अप्रसन्न चित्तीं वरि दावी प्रेम, बैसवी अंकीं,[1]
अंध ह्मणे, 'हर्ष जसा मज, न तसा राज्य पावल्या रंकीं. ३४
जें कांहीं मीं वदलों वत्सा! तुझिया मनीं न राहो तें,
पुण्य यश प्राप्त सहनशीलत्वें सज्जनीं नरा होतें.' ३५
विदुर म्हणे, 'दादाजी! परम गुरु प्रभु हि तूं क्षमाकर[2] गा!
आम्हां पदाश्रितांची वृत्ति-स्थिति-कीर्ति[3] ही भवत्करगा.[4] ३६
ते[5] हे[6] मज सम, परि मन पाहुनि दीना मुलास कळकळतें,
गुरुजनशील असें चि प्रायः,[7] प्रभुजी! तुला सकळ कळतें.' ३७
समजावुनि पांडवहित[8] विदुर पुरा आणितां पुन्हा तातें,
दुर्योधन करि चिंता, कल्पुनि चित्तीं निजार्थघातातें.[9] ३८
स्वहितकरशकुनिकर्णप्रमुखांसि ह्मणे, 'गृहांत अहि तातें
हा आणिला, दुखविला, सर्वांच्या ही करील घातातें.[10] ३९
मोहुनि वृद्धमतीतें दायादांतें[11] फिरोनि आणवितो,
हा त्यां हातीं आम्हां बाळतरुला समूळ खाणवितो. ४०
न पहावे, न सहावे तें, मरतों, आजि भक्षितों विष मीं,
एवंविधमरणीं सुख, न मला काळीं तशा महाविषमीं.'[12] ४१
शकुनि ह्मणे, 'प्राणाहुनि रक्षिति सत्यव्रताप्रति ज्ञाते,
शंका धरिसि वृथा कां? त्यजितील कसी कृता प्रतिज्ञा ते? ४२
जरि आले चि तरि, पुन्हां, योजूनि अपाय लक्षशा उडवूं.
रंध्रान्वेषी[13] आम्हीं बहु, त्यातें व्यसनसागरीं बुडवूं.' ४३
सांत्वन करि दुःशासन, कर्ण हि परि आग्रही न तो समजे;
टाकूं पाहे पंचप्राण, प्रियबंधु ते हि, त्यांसम[14] जे. ४४

---

१. [आपल्या] मांडीवर. २. क्षमेची खाण. ३. उपजीविकासाधन, सुरक्षितता व कीर्ति. ४. तुझ्या हातीं [आहे]. ५. पांडव. ६. कौरव. ७. बहुतकरून. ८. पांडवांचा हितकर्ता. ९. स्वार्थनाशातें. १०. पाठांतर—**अहितातें**. ११. बांधवांतें—पांडवांतें. (दाय+आद=वडिलोपार्जित द्रव्य घेणारा, बंधु, वारसदार). १२. मोठें संकट ज्यांत अशा काळीं. १३. व्यंग शोधून काढणारे. १४. त्या पंचप्राणांसारखे आवडते जे बंधु त्यांला हि.

कर्ण म्हणे, 'हें न रुचे, तरि अरिकरिहरि[1] असों[2], अगा राया!
जें चित्तीं तें चि करूं, न उपेक्षीं भूति[3]च्या अगारा या[4]. ४५
पडले व्यसनीं केवळ ते तेजोहीन दीन दायाद,
ग्रीष्माल्पसरीं[5] सोडुनि गेलें जैसें नदीनदा याद. ४६
बळपति[6] गुहसा[7] मीं, त्या[8] अधिक बहुभुजास्यगात्र[9] आया[10] सा,
चाल, करूं शत्रुक्षय, पळ हि न होसील पात्र आयासा[11].' ४७
ऐसें अनुमोदन दे दुष्टाला, जेंवि मद्य वेडसरा,
धांवे साधुवरि श्वा खवळविला जेंवि पाळकें डंसरा[12]. ४८
सबळ सुयोधन पांडवहननार्थ निघे, अशांत अयनांत[13]
व्यास प्रकटे, ज्याच्या नांदे करुणा मनांत नयनांत. ४९
वारुनि त्यांसि मुनि म्हणे, 'धृतराष्ट्रा! तनुज हा तुझा खळ गा!
विनिपात[14]हेतु मार्गामाजि रजःपिहितमुख[15] जसा खळगा. ५०
हा हरुनि पांडवांचीं सर्वस्वें, जीवितें हि उर्वरितें[16]
हरणार, कसें म्हणसी तूं हितकर या अशा हि उर्वरितें[17]? ५१
देईल शोक, बुडवुनि कुळ, आपण ही बुडोनि, तुज राया!
सांग हित, सुज्ञ गुरु तूं आहेसि समर्थ यासि उजराया[18]. ५२
श्रमदा हि अन्यरोगा मानिति बहु[19], विटति साधु सुतरोगा[20];
किंवा हा[21] धर्माचें दास्य करुनि दुर्गुणाब्धि उतरो[22] गा! ५३
अथवा कशास हें ही? सुगंध कर्पूर हि न करी लसुणा,

---

१. शत्रुगजांचे सिंह. २. आपण आहो. ३. ऐश्वर्य–**पंत.** ४. या दुर्योधनाला. ५. ग्रीष्मऋतूंतील लहान सरोवरांत. ६. शक्तिमान. ७. कार्तिकस्वामीसारखा. ८. त्या कार्तिकस्वामीला. ९. पुष्कळ (बारा) भुजा व (सहा) मुखें ज्यास असें शरीर. १०. माता–**पंत.** ११. कष्ट–**पंत.** १२. चावरा. १३. अयनं वर्त्मेत्यमरः–**पंत.** मार्गांत. १४. पडण्यास कारण. १५. धुळीनें आच्छादित मुख ज्याचें असा. १६. उरलेली. १७. उरुः+अरिः=उर्वरिः श्रेष्ठ शत्रु तें इत्यर्थः–**पंत.** १८. सरळ करावयास. १९. फार बरा. २०. पुत्ररूपरोगाला. २१. दुर्योधन. २२. उल्लंघून पार जावो.

सिंह[1]गुणस्वीकृतिला तत्संगें काय गा! करील सुणा[2]? ५४
स्वपरयशोवृद्धि रुचे सुजनास, स्वपरकीर्तिहानि खळा;
बैसविला भू[3]भूषणपदपदकीं काय काच[4]? हा निखळा. ५५
मज वाटे हा कुरुचा वंश सुखें या जनांत नांदावा;
काय करूं? खळ करितो साधूंसीं स्वक्षयार्थ कां दावा?' ५६
धृतराष्ट्र म्हणे, 'ताता! जें हें द्यूतादि दैवकृत सारें,
भावि कसें टाळावें लोकें प्रा[6]रब्धकर्महृतसारें? ५७
दु[7]ष्टसुतोत्थापयशें कर्पूरविशुद्ध आत्मकुळ मळतें,
कळतें; तदपि स्नेहें मन टाकायास या[8]स कळकळतें.' ५८
व्यास म्हणे, 'सत्य वदसि वत्सा! आत्मा चि पुत्र वेदमतें,
ऐसें चि चित्त माझें पुत्रस्नेहेंकरूनियां भ्रमतें. ५९
एक कृषीवळपीडित दुर्बळ वृ[10]ष पाहतां चि महिवर ती
ख्याता सु[11]रभी देवी स्नेहें झाली उदंड गहिवरती. ६०
तूं पांडु विदुर मज सम, परि माझा पांडवांकडे ओढा;
नि[12]म्नाकडे चि धांवे, नाटोपे जेंवि अद्रि[13]चा ओढा. ६१
कीं नाहीं जनक क[14]नक, व[15]न कं[16]दनकरांसि सेवणें[15] पडलें,
वाटे बहु अवघड, जें न घडावें ज्यांस, त्यांस तें घडलें. ६२
पुष्कळ सुख भोगावें ऐसें चित्तीं असेल, तरि त्यां[17]तें
हित सांग, कळेल तसें, साधुद्वेषें स्वघातकरित्यातें.' ६३

१. सिंहाच्या गुणांच्या अंगिकाराला. २. श्वान—**पंत.** ३. पृथ्वीला भूषणस्थान अशा पदकावर म्ह० सिंहासनावर. ४. कांच. (हा शब्द संस्कृतांत निरनुस्वार आणि पुल्लिंगी आहे). ५. काढून टाका. ६. पर्वकृतकर्मानें हरण केलें आहे सामर्थ्य ज्याचें अशा (लोकें). ७. दुष्ट पुत्रापासून उत्पन्न झालेल्या अपकीर्तीनें. ८. दुर्योधनास. ९. शेतकऱ्यांनीं पीडिलेला. १०. बैल. ११. कामधेनु. १२. उतरत्या प्रदेशाकडे. १३. पर्वताचा. (पर्वतापासून निघालेला). १४. सुवर्ण. (द्रव्य). १५. वनवास करणें भाग पडलें. १६. युद्ध करणारांस. (शूरांस). १७. त्या दुर्योधनातें.

राजा[1] म्हणे, 'करावें आजि तुम्हीं सुमतिधाम[2] नातुंड;
शिकवा स्वहित, पुरवितें[3] तुमचें कीं विश्वकामना तुंड[4].' ६४
व्यास म्हणे, 'पाजी घन वनें[5], खग असतो करूनि आ जो बा!
बापासि[6] बाप न म्हणे ऐशाला काय होय आजोबा? ६५
पांडव पाहुनि आतां मैत्रेय महर्षि येथ येईल,
बोधीलें[7] ऐकिल्यावर, नाहीं तरि उग्र शाप देईल.' ६६
ऐसें वदोनि, सोडुनि दुर्मतिसंसर्ग, मुनि पळाला हो!
कीं ताप आपणाला दुःसह शाप हि न त्या खळाला हो. ६७
आला मैत्रेयमुनि प्रार्थुनि शिकवावया हित ज्ञानी,
'खळबोधश्रम[8] निष्फळ' ऐसें कथिलें जरी हि तज्ज्ञानीं[9]. ६८
पूजुनि धृतराष्ट्र म्हणे, 'माझा तापें न काय पळवा[10] हो,
पळवा हो! अंघ[11], मजवरि तुमचा करुणासुधाब्धि[12] पळ वाहो.
हे ते बंधु प्रेमें नांदोनि जगीं सुकीर्ति करितिल कीं,
व्यसनार्ती या दासीं करिल कृपा देव, जेंवि करितिलकीं[13].' ७०
मैत्रेय म्हणे, 'राया! आहे हातीं तुझ्या चि बापा! हें,
त्यांच्या यांच्या ठायीं समतेसि पुढें तरी हि बा! पाहें. ७१
तूं ज्या सभेंत, तेथें ती कुलज्या[14] तेंवि काय गांजावी?
कुरुकुलकीर्ति श्रीमद्भीष्म हि असतां लयासि कां जावी? ७२
कां दंडिले न ते त्वां? स्वसभेंत चि घालिते दरवडा जे,
हा! हा! तो साधुमनीं अद्यापि असाधुवादरव[15] डांजे[16]. ७३

---

१. धृतराष्ट्र. २. सुबुद्धीचें घर. ३. जगाचें इच्छित. ४. मुख. ५. पाणी. ६. जो प्रत्यक्ष तुझें–बापाचें ऐकत नाहीं तो माझें–आजोबाचें ऐकेल काय? असा भावार्थ. ७. [दुर्योधनास] बोधील. ८. दुष्टांस केलेल्या उपदेशाचे श्रम. ९. तें जाणत्यानीं. १०. अर्थ–संतापानें माझें शरीर वाळलेल्या पाल्याप्रमाणे शुष्क न होवो. ११. दुःख. १२. करुणामृताचा सागर. १३. गजेंद्र–**पंत**. १४. कुलीन स्त्री. (द्रौपदी). १५. दुरुक्तींचा ध्वनि. १६. सलतो.

झाली [1]तस्करवसती जी होती कुरुसभा [2]जनकशाला.
अद्यापि इचें करिती भीष्म विदुर कवि [3]संभाजन कशाला? ७४
आतां सर्व असो तें, वत्सा! दुर्योधना! पहा हित रे!
[4]सदतिक्रमकर न [5]तसा, जेंवि [6]गरुडलंघनें महाहि [7]तरे. ७५
संसार दों दिसांचा, यश जोडी जो कुलीन तो चि तरे;
घ्यावें [8]बरें म्हणोनि स्वपरमुखें; तें कुलीनतोचित रे! ७६
भ्राते साधु यशस्वी शस्त्रास्त्रज्ञ प्रसिद्ध वासवसे,
पद्म चि [9]ते ज्यांत सदा [10]श्री [11]गुणगणरसयशःसुवास वसे. ७७
भासति तसे चि [12]सत्वें जैसे होते सविप्र भवनांत,
अद्यापि वल्कलाजिनवसन हि दिसती न [13]विप्रभ वनांत. ७८
भीमें हिडिंबबकखळ वधिले मागें, जसे करी हरिनें,
[14]किर्मीर्नाम राक्षस सांप्रत, भ्यावें मनीं जया [15]हरिनें. ७९
ऐशा प्रबळांसीं तूं सख्यें जरि वर्तसील, तरशील;
सुख भोगिशील पुष्कळ, नाहीं तरि हा! वृथा चि मरशील.'
ऐसें सत्य हित वदे, परि न तयाला धरूनि [16]तोख वळे,
शापासि यत्न [17]मांडी, मांडी [18]ताडी, [19]कुदेव तो खवळे. ८१
[20]ज्याच्या, सुहित करावें अहितकरानयविषा दमुनि, पानें,
उपदेशामृत थुकितां, कां न धरावा विषाद मुनिपानें? ८२

१. चोरांचें वासगृह. २. ब्रह्मवेत्त्या राजा जनकाचें मंदीर च अशी. ३. पूजन—**पंत.** ४. साधूंचें लंघन करणारा. ५. न तसा तरे. ६. गरुडाचा अनादर केल्यानें. ७. न तरे. ८. बरें म्हणून घेणें. ९. ते भ्राते पद्म (कमळासारखे) होत. १०. लक्ष्मी (पक्षीं) शोभा. ११. गुणसमुदायरूप रस आणि यशोरूप सुवास. १२. प्रतापानें, शौर्यानें. १३. निस्तेज. १४. हा बकासुराचा भाऊ. १५. इन्द्रानें. १६. संतोष. १७. सुरू करी. १८. थोपटी. १९. भूदेव—**पंत.** २०. अन्वयार्थः—अहितकरानयविषा (अहित करणाऱ्या अनीतिरूप विषाला) दमुनि (नाहींसें करून) ज्याच्या पानें सुहित करावें, [तें] उपदेशामृत थुकितां मुनिपानें (मुनिश्रेष्ठानें) विषाद कां न धरावा?

मैत्रेय म्हणे, "पापा[1] तापावह[2] सदुपदेश परिसविता[3],
घूका[4] दृष्टीस नको सर्वजगत्तोषहेतु[5] परि सविता[6]. ८३
दुर्योधना! तुज जरि न शिक्षावें, तरि म्हणेल मत्तप[7] 'हा!
खळ मल्लंघन[8] करितो, तूं हि न हो क्षांतिभाग्यमत्त[9], पहा.' ८४
यास्तव घे शाप, तुझ्या भीमगदा करिल चूर्ण मांड्यांतें,
वाढिल काळा, बाळा जसि वाढी माय तूर्ण[10] मांड्यांतें[11]." ८५
पाय धरुनि अंध म्हणे, 'फिरवा जी! शापः' मुनि म्हणे, "न रडें,
'वांक्[12] करिन,' म्हणो, स्वौषधिवदनाचें[13] व्याघ्र न चघळी नरडें.
धर्मन्यायें वर्ता, तिळ हि न करिजेल हानि शापानें,
तापद नव्हे चि, केला स्वसुहृन्मैत्रेय[14] हा निशापानें[15]." ८७
मुनि गेल्यावरि राजा विदुरासि म्हणे, 'भया[16] अं-दभ्रा[17] त्या
वत्स वृकोदर कैसा परिहरिता जाहला? वद भ्रात्या!' ८८
विदुर म्हणे, "कथिलें जें धर्में किर्मीरहननवृत्त मला,
तें फार काय सांगों? त्या कर्मं भीम भीमसा[18] गमला. ८९.
निर्मी किर्मीर महामाया[19], तो काळसा करी लगट,
वनदेवतांसि वाटे सर्व प्राण्यांसि हा करील गट. ९०
तन्नाद[20] कांपवी बहु कृष्णेतें, जेंवि वायु कदलीतें;
पांचां[21] ही वीरां, ती तेव्हां जें 'हाय! हाय!' वदली तें. ९१
'कोण तुम्हीं? सांगा रे!' वदत असें दुष्ट ये जवळ खाया,

१. अधमाला २. तापकारक. ३. ऐकविणारा. ४. घुबडाला, दिवांधनाला. ५. सर्व जगाच्या आनंदास कारण. ६. सूर्य. ७. माझे तप. ८. माझा—तपाचा अनादर. ९. सहनशीलतारूप ऐश्वर्याने उन्मत्त. १०. लवकर. ११. पक्वान्नविशेषातें. १२. '[तुमच्या] बोलण्याप्रमाणे मी करीन' असें दुर्योधन म्हणो. १३. मृ(उत्तम मारक) औषधी आहे ज्याचे वदना अशाचें. १४. आपला मित्र मैत्रेय. १५. चंद्रानें. १६. [किर्मीरराक्षसाच्या] भयाला. १७. बहु. १८. उग्र महादेवासारखा. १९. इन्द्रजालासारखें कपट. २०. त्याचा शब्द. २१. पाच पांडवाला हि तिचें 'हाय हाय' असें रोदन कांपवी, असा भावार्थ.

धमोक्त वृत्त कारण होय [1]बकारातितेज बळखाया. ९२
दुष्ट म्हणे, 'होउनि परलोकीं त्वद्रक्ततृप्त बक राहो,
भीमा! स्वभ्रात्यांसह किर्मीरव्या[2]घ्रभक्ष्य बकरा हो.' ९३
वारुनि धनंजयातें, घालुनि दृढ कास, धरुनि [3]नग हातें,
भीम भिडे [4]रक्षासीं, प्रथम म्हणे, 'हूं' रणांत, मग 'हा' तें[5].
वधिलें भीमें जेव्हां हरि[6]सें हि तें रक्ष नावरायाचें,
सुर वदले याचिपरि, 'स्वरिपु वधुनि रक्ष नावँ रा[7]याचें.'" ९५
भीमाच्या विजयातें विदुर सविस्तर नृपासि आयकवी,
तें ग्रंथविस्तराला भ्याला जो, तो वदेल काय कवी? ९६

अध्याय दुसरा.

'दुष्टानीं नागविला कपटद्यूतांत धर्म,' हे वार्ता
ज्ञातां झाल्या [9]यादवपांचाळमती [10]महाधिनें [11]आर्ता. १
यादवपांचाळ वनीं आले भेटावयासि धर्मातें,
निंदिति धृतराष्ट्राच्या तत्तनयांच्या हि दुष्ट कर्मातें. २
पाहोनि पांडवांचीं रूपें तो वि[12]श्वभावन वनीं तीं,
पावे त्या [13]भावातें जो तापें होय भाव [14]नवनीतीं. ३
कृष्ण म्हणे, 'बा साधो! स्वकृतकुकृत आठवूनि रडतील.
छळ करिते [15]छळक [16]रिते धनें यशें जीवनें हि पडतील. ४

---

१. बकासुराच्या शत्रूचें तेज. २. किर्मीररूप वाघाचें भक्ष्य. ३. वृक्ष. ४. पाठांतर-**यातूसीं**. ५. तें रक्ष (तो राक्षस) 'हा!' असें म्हणे. ६. इन्द्रास. ७. कीर्ति, नावलौकिक. ८. धर्माचे. ९. मातृपक्षाकडील यादव आणि श्वशुरपक्षाकडील पांचाळ यांचें मन. १०. मोठ्या चिंतेनें. ११. पीडित. १२. विश्वाचा निर्माणकर्ता. (कृष्ण). १३. दयार्द्रभावातें. १४. लोण्याचें ठिकाणीं. १५. साधु-पीडक. १६. रिक्त, रहित.

दुर्योधनदुःशासनकर्णशकुनिरक्त भूमि सेवील,
गृध्रशिवासंघ[1] सुखें तन्मांसातें यथेष्ट जेवील. ५
धर्मन्यायीं त्वत्मम पूर्वाभ्यासी[2] रते[3], नवा न रते;
खळ आकारें दिसती, परि नर न, विवेकहीन वानर ते. ६
कां गेला विदुर पुन्हां? म्हणतो त्या आंधळ्यासि कां 'जी' 'जी'
ती प्यावी अमृतांधें[4] काय, त्यजिली वमूनि कांजी जी? ७
खळ हो! बळें तुम्हीं च व्यसनीं बुडवावया असु सका[5] रे!
सोडाल आठवूनि स्वकृतदुरित दीर्घ उष्ण सुसकारे. ८
सत्तापद[6] हो! खदिरांगारानीं[7] न्हाल, व्हाल पापडसे,
साप डसे एकास चि, सद्वेष्ट्याच्या कुळासि पाप डसे.' ९
जिष्णु म्हणे, 'कृष्णा तूं भगवान् विश्वेश विष्णु मज कळलें;
तत्त्व व्यासें कथिलें, कीं हें सद्भाग्य सत्फळीं फळलें. १०
सत्य तुझा संकल्प प्रभुजी! जें कार्य तें चि करिसील.
स्वपदाश्रितजनतापत्रयतम[8] तूं तरणि तूर्ण हरिसील.' ११
कृष्ण म्हणे, 'त्वत्प्रिय ते मत्प्रिय, भवदहित[9] ते चि मदहित[10] रे!
तुज मज जो न अनुसरे तो न भवाब्धींत एक पद हि तरे.' १२
श्रीकृष्णा[11] श्रीकृष्णा दाउनि खळपाणिकृष्टकेश[12] वदे,
उक्तिकडे मन दे, परि नयन तदास्याकडे[13] न केशव दे. १३
'हे केश धरुनि वोढुनि नेलें दुःशासनें सभेंत, सख्या!

---

१. गिधाडें आणि कोल्हे यांचे कळप. २. पूर्वी ज्याने अभ्यास केला आहे तो. ३. रममाण होतो, आनंद पावतो. ४. [अमृत हे च अंध (अन्न) ज्याचें त्या] देवें—**पंत**. ५. शक्य व्हा. ६. साधूंना ताप देणारे हो! ७. खैराच्या निखाऱ्यांनी. ८. आपल्या चरणांचा आश्रय केलेल्या भक्तजनांचें तापत्रयरूप तम (अंधकार) त्याचा सूर्य. ९. तुमचे शत्रु. १०. माझे शत्रु. ११. द्रौपदी. १२. दुष्ट दुःशासनानें स्वहस्ताने ओढलेले केश. १३. द्रौपदीच्या मुखाकडे. (द्रौपदी फार क्रोधानें बोलत होती, त्यामुळें तिच्या मुखाकडे कृष्णाच्याने पाहवलें नाही असा भावार्थ.)

तेव्हां मज आठवली त्वत्पदयुगली सखी, न अन्य सख्या. १४
ईणें चि राखिली बा! लज्जा, उघडी पडों दिली न सती;
यदुकुरुकीर्ति न उरती, जरि मज हे ठावुकी किली[1] नसती. १५
होते समीप पांच हि पति, अतिमति[2] हे, मनें उदासीनें;
म्यां व्यसन साहिलें तें न असेल विलोकिलें कुदासीनें[3]: १६
सोडी पुनःपुन्हा खळ, न धरुनि लज्जा भया दया, लुगड्या,
उघडें पडतें वपु तरि तूं अंतरतासि गा! दयालु गड्या! १७
जे पापे[4], गरदें[5], अग्निद, सर्वस्वहर, स्वदारवस्त्रहर,
तदुपेक्षा करिति कसी? हे साक्षादेकमुख सशस्त्र हर. १८
गुरु तात बंधु पति सुत कोण्हीं च मला नसे; जिला असती
तीस घडेल असें कां? हसतील सतीजनव्रता असती[6]. १९
स्त्रीलंघन करित्यातें प्राकृत हि न साहती, पहा, लावा[7].
हा! लावावा कर मज? वातें हि न, पदर ही न हालावा. २०
यांचीं शस्त्रें अस्त्रें दोर्दंडबळें[8] खळें वृथा केलीं,
धिक्कष्टम्[9]! सर्व यशें सुज्ञानें एकदा लया गेलीं.' २१
ऐसें वदोनि रडतां कृष्ण म्हणे, 'अंब[10]! तूं नको त्रि रडों,
कळवळतें मन्मन सखि! या शोकाचळभरें[11] नको चिरडों. २२
सखि! अखिलसतीपूज्ये! मद्धैर्य तवाश्रुबिंदुसह गळतें,
केवळ तुझें चि न वदन, अमृतद्युतिगौर[12] मद्यश हि मळतें. २३
तुज गांजिलें जिहीं त्यां ज्यांत यशोनाश अंगनाश तशा
वरितील दशा, त्यांच्या शोकें रडतील अंगना शतशा. २४
असती असी च धर्मीं त्विर्त्तीं माझा धरूनि बोल टिकें,

---

१. किली—युक्ति. २. अतिशय बुद्धिमान. ३. नीच बटकीनें. ४. दुष्ट, पापी. ५. विष देणारे. ६. जारिणी स्त्रिया. ७. तुलना करा. ८. बाहुबळें. (दोः=बाहु). ९. अरेरे!! हाय! हाय! १०. हे माते! (राजपत्नी, गुरुपत्नी, मित्रपत्नी, साध्वी, श्वश्रु व माता या सर्वांस 'अंब' शब्द लावतात). ११. शोकरूप पर्वताच्या भारानें. १२. चंद्रासारखें स्वच्छ.

झालें कधीं च न मृषा, होईल मदुक्त काय हो ! लटिकें ? २५
होइल मदुक्त न मृषा, केव्हां तरि वारिराशि आटेल,
ग्रहगण गळेल, हिमगिरिराज खचेल, क्षिती हि फाटेल.' २६
ऐसें ऐकुनि साध्वी मध्यमपतिच्या[1] मुखाकडे पाहे;
जिष्णु म्हणे, ' या प्रभुच्या वचनीं विश्वास आमुचा आहे.' २७
धृष्टद्युम्न म्हणे, ' कुरुगुरु भीष्मप्रभु जसा तसा द्रोण;
खळकाळ[2] कां न झाले ? पाहेल कुकर्म सभ्य तें कोण ? २८
वारावे मारावे खळ, तें केलें न कर्म दोघानीं,
नय सोडुनि, अघ जोडुनि, वद वांचावें कशास मोघांनीं[3] ? २९
द्रोणासि मीं, शिखंडी भीष्मासि वधील, काय हें खोटें ?
मोटें यश यांत भगिनि ! कां तूं कर्णांत घालीसी बोटें ? ३०
मारावा दुर्योधन भीमें, पार्थें हि कर्ण, हा नियम
न चुकेल, जसा न चुके निमिष हि करितां प्रजासुहानि[4] यम.'
कृष्ण म्हणे, ' शिशुपाळप्रियसख यदुशत्रु शाल्व माराया
जरि गुंतलों न असतों, न श्रम हा पावतासि गा ! राया ! ३२
समयीं धांवत येतों, द्यूतातें कथुनि दोष राहवितों,
जरि न वळते विशृंखळ खळ, खळखळ रक्तपूर वाहवितों. ३३
पाहोनि राजसूयक्रतु जातां, शाल्वसंकटीं शिरलों;
तें शमलें, तों द्यूतव्यसन परिसतां तसा चि मीं फिरलों. ३४
आतां काय उपाय ? व्यसन न तुमच्या हि हें गळां पडलें
आम्हां सुहृदांच्या ही; बा ! मत्पुर[5] सर्व खळखळां रडलें. ३५
सरतील क्षणलवसे लघु[6], केले अवधि अब्द[7] तेरा जे;
त्वत्सम साधु न लागों देती स्वयशासि शब्द ते राजे.' ३६
सांत्वन करूनि जातां प्रभु भिजवी स्वाश्रुनीं स्वशेला[8] हो !

१. अर्जुनाच्या. २. खळाचे शासनकर्ते असे काळ. ३. निष्फळ जीवित ज्याचें त्यांनीं. ४. प्रजेची प्राणहानि. ५. माझें नगर. (द्वारका). ६. लवकर. ७. वर्षें. ८. आपला शेला.

ने स्वरथीं वाहुनि कीं ताप न अभिमन्युला स्वसेला हो. ३७
धृष्टद्युम्नें नेले प्रतिविंध्यप्रमुख जे सकळ भाचे;
अतितुच्छ ज्यांपुढें दिग्द्विरदांच्या गतिविलास कैळभाचे. ३८
नकुळसहदेवभार्या माहेराला स्वबंधुनीं नेल्या.
जो इंद्रसेन सेवक धात्री दासी हि हरिकडे गेल्या. ३९
द्वैतवनाप्रति धौम्यद्रुपदसुतायुक्त पांडव हि गेले,
तेथें मार्कंडेयें दर्शन देवूनि धन्य ते केले. ४०
तो मुनि म्हणे, 'विलोकुनि तुज झालें स्मरण रामराज्याचें,
आनंदभरित चरित त्वरित करितसे सुपामरा ज्याचें.' ४१
द्वैतवनीं द्रुपदसुता पतिला होवूनि नम्रतनु गांजी,
वदली लेश हि न कधीं श्रुतिकटु अपराधियां हि अनुगां जी. ४२
द्यूत महाव्यसन असें नाइकिलें काय नरवरा! कानीं?
सर्वस्व हरुनि सहसा केलासि अरण्यचर वराकानीं. ४३
श्रोतृश्रुतिहर कीं तूं वदता सुविचारखनि कथा पिकसा,
व्यसनांत बुडालास भ्रात्यांसह सुज्ञ जन्हि तथापि कसा? ४४
प्रासादीं नगरीं जे वसले ते तरुतळीं दव-स्थानीं,
झाले विच्छवि रवि-कवि-पविधरसे बंधु असदवस्थानीं. ४५
यांसि पहातां कैसें व्याकुळ मानस तुझें नव्हे राया?
तुज काय दया यांची? प्राणांस हि सिद्ध तूं अव्हेराया. ४६
व्यसनप्रसंग तुज ही तेजस्विवरासि अंक हा रचिला,

१. वहाण जा द्रोपदी तिला. २. दिग्गजाच्या. ३. छाव्याचे. ४. नकुळाची स्त्री करेणुमति, ही शिशुपालाची कन्या आणि धृष्टकेतूची भगिनी; हिच्या पुत्राचे नाव निरामित्र. सहदेवाची स्त्री विजया, ही केकयदेशच्या राजाची कन्या; हिच्या पुत्राचे नाव सुहोत्र. ५. धर्माचा सारथी. ६. दाया. ७. कर्णकठोर. ८. सेवकांस. ९. श्रोत्यांच्या कर्णांस मोहणारा असा. १०. कोकिळेसारखा. ११. घन—पंत. वनप्रदेशांत. १२. निस्तेज. १३. सूर्य, ब्रह्मदेव (अगर शुक्र) आणि इन्द्र यांच्यासारखे. १४. दुष्ट, वाईट अशा ठिकाणीं. १५. कलंक—पंत.

झालासि दीन, वाटे द्यूतीं तो हि प्रताप हारवला. ४७
या दुष्टाप्रति आलें सोडुनि मेल्या दशानना शील[1];
ती कोणा धीराच्या धृतिला माझी दशा न नाशील ? ४८
ती स्पर्शली नसेल चि कोणा हि सभेंत दुर्दशा स्त्रीतें,
योग्य पहाया काय द्रोण, नदीसुत, तुम्हीं हि शास्त्री[2] तें ? ४९
सर्वत्र क्रोध जसा तैसी सर्वत्र न क्षमा साजे,
ते कैसे न वधावे, तोडिति परघातदक्ष मासा जे ? ५०
येऊं द्या कोप मनीं, एकिकडे संप्रति क्षमा राहो;
कां गोष्पदांत[3] बुडतां ? यश रक्षा, खळ विपक्ष[4] मारा हो ! ५१
क्रोध असावा समयीं, केवळ वश चित्त न क्षमेला हो !
कोप त्यजितां जरि जमदग्नि[5] धनुर्वेददक्ष, मेला हो !' ५२
धर्म म्हणे, "मतिमति! सति! यतिपतिगति[6] अतिसमर्थ जो हरि तो
म्हणतो, 'क्षमा चि बरवी,' परवीरयशें स्वसद्गुणें हरितो. ५३
व्यास द्रोण विदुर कृप भीष्म श्रीकृष्णनाथ हे सुकवी
म्हणति, 'क्षमा शिवतरुंप्रति[7] पोषी, क्रोध सर्वथा सुकवी.' ५४
व्याघ्र व्याळ[8] क्रूर, क्रूरतर क्रोध, बोधरोधक[9] हा[10],
क्रोधवशासि विलोकुनि बहु म्हणति स्वहिततत्त्वशोधक 'हा[11]!'
वरिली सुयोधनें ती[12], म्यां ही भावुकपद[13] क्षमा[14], तींत[15]
रत जे इला न सेविति, दवडिति हित ते अदक्ष मातींत. ५६
त्यजुनि तिला बहु तरले, एक हि न इला त्यजूनि तरला गे !
कृष्णे ! क्षमा सुधारस, रसिका रस गोड कां इतर लागे ? ५७

---

१. स्वभाव. (दुःस्वभाव). २. शास्त्रज्ञ. ३. गाईचे पाऊल उमटलेल्या जागी साचणाऱ्या अत्यल्प पाण्यांत. ४. शत्रु. ५. जमदग्नि हा परशुरामाचा पिता. हा धनुर्वेदांत निपुण होता; पण क्षमाशील झाल्याने सहस्रार्जुनानें यास ठार मारिलें. ६. थोर संन्यासी जनांला आश्रयस्थान. ७. कल्याणरूप वृक्षाप्रत. ८. सर्प. ९. ज्ञानाला प्रतिबंध करणारा. १०. हा क्रोध. ११. खेद–**पंत.** १२. ती क्षमा म्ह० पृथ्वी. १३. कल्याणाचें स्थान च अशी. १४. क्षांति. १५. क्षमेंत=पृथ्वींत.

श्रितहित करिती, हरिती सर्वव्यसन क्षमाभवानी हो!
आराधावी आम्हीं खळमहिषापहृतवैभवानीं[1] हो." ५८
भीम म्हणे, 'देवा! त्वां जन्मापासूनि सेविला धर्म'
त्याचें हें फळ, नाहीं धन, मान, स्थान, यश, नसे शर्म[2]. ५९
ज्यांसीं जैसें त्यांसीं तैसें जरि वर्ततासि, तरि अरि ते
हरिते कां सर्वस्व? व्यसनीं आम्हांसि मग्न कां करिते? ६०
न क्षत्रिय तूं, साधु ब्राह्मण आम्नाय[3] पढविता, पढता,
मानधन क्षत्रिय या व्यसनें, ज्वलनें कटाहसा, कढता, ६१
राज्योपद्रव गेला, झाला अभिलषित[4] लाभ अजिनाचा[5],
परमोत्सवीं उगे कां? अजि! गा, उडवा स्ववल्क, अजि! नाचा.
काय म्हणों तुज आर्या! ब्राह्मणवृत्तीस काय अनुसरसी?
त्यजुनि जळधिवसति कसी तिमिंगिळें[6] सेविजेल तनु[7] सरसी?
श्रेयस्कर स्वधर्म त्यागुनि घ्यावी न विप्रता पदरीं;
प्रकटी यशोर्थ, बुडवी न कधीं त्वत्समकवि प्रताप दरीं[8]. ६४
हे आर्या! हे भार्या, हे आम्हीं, योग्य काय वनवासा?
वल्काजिनधर वससि, स्वस्थ कसा या वनांत न नवासा[9]? ६५
देतील राज्य न सुखें, धरिजे कितवोक्तिचा न विश्वास,
काळाचा हि भरवसा नाहीं, जो नित्य खाय विश्वास[10]. ६६
द्वादश वर्षें गहनीं[11], स्वजनीं अज्ञात वर्ष तेरावें
लोटावें केंवि बरें? दूरविचारें करूनि हेरावें. ६७
वसवेल कथंकथमपि[12] आम्हां तप[13] एक साजणां[14] रानीं,
न कळत कसें वसावें तेजें विश्वांत साजणारानीं[15]? ६८

---

१. दुर्योधनादिरूप महिषासुरानी हरण केलें वैभव ज्यांचें त्यानीं. २. सुख. ३. वेद–**पंत.** ४. इच्छिलेला. ५. कृष्णाजिनाचा. ६. एक जातीचा मासा; याची लांबी शतयोजनांपेक्षां अधिक असते. ७. लहान. ८. भर्या, संकटीं. ९. नवा नव्हे असा. १०. जगास. ११. अरण्यांत. १२. कसें तरी, मोठ्या कष्टानें. १३. बारा वर्षें. १४. सहाजणां. १५. शोभणारानीं.

रविवरि अभ्रें तैसीं वस्त्रें तव विग्रहा[1]उपरि मळकीं,
गुप्ता हि मृगमदातें[2] प्रकट करितसे स्वयें सुपरिमळ कीं.] ६९
अज्ञातवास करितां जरि आम्हीं अरिचरासि[3] आढळलों,
स्वपदचरमसोपानापासुनि[4] देवा! न काय गा! ढळलों? ७०
चरमदिनीं हि उमगतां व्हावें वनवासनिष्ठ पुनरपि कीं?
तो न द्रवेल सुजनीं, कल्पुनि काकत्व जेंवि कुनर पिकीं. ७१
मरती वनांत पडतां बा! जेंवि न पावतां नदा यादें,
आम्हीं तसें मरावें, करिजेल न राज्यदान दायादें. ७२
सोडील कसा तीतें, जी देती नित्य लाभ नव धरणी?
वध्य चि खळ, धर्म चि हा, चोराचा, दोषहेतु न, वध रणीं.
भणगापरि[5] न वस वनीं, म्हण गा! बापा! मनुष्यदेवा! 'हूं'
दे बाहूंस यश रणीं खळखळ खळरक्तपूर दे बाहू. ७४
पुरुषाच्या शोभेला जें बळ खळविजय दे न नग[6] दे तें,
हित सत्य, असें म्हणतां देवा! किति मीं म्हणों 'न न' गदेतें.
धर्म म्हणे, "भीमा! बा! दुर्व्यसनी मीं च हेतु तापातें,
दुःखीं साश्रित[7] हि बुडे, करितो जो मीलिताक्ष[8] पापातें. ७६
तेव्हा चि क्षण निष्ठुर होवुनि हे मूर्तिमंत पाप कर
त्वां जरि केले असते भस्म, न होते तुम्हांसि तापकर. ७७
द्यूताला युद्धाला जावें चि बलाविल्या, प्रतिज्ञा ती
रक्षूं जातां, कपटें हरिता झाला पदाप्रति ज्ञाती[9]. ७८
पूज्या मर्यादा, परि भ्याला कांहीं हि न शकुनी तीतें;
तो नावरे चि घातक दुर्जन जो होय वश कुनीतीतें. ७९
हे कृष्णा तरि[10] झाली, तरलों त्या दुस्तरा हि आवर्ता[11],

१. शरीरावर. २. कस्तूरीतें—**पंत**. ३. शत्रुकडील हेराला. ४. आपल्या पदाच्या शेवटच्या पायरीपासून. ५. भिकाऱ्याप्रमाणें. ६. अलंकार, दागिने. ७. आश्रित जनांसह. ८. मिटले आहेत डोळे ज्याने असा. ९. स्वजन, गोत्रज. (दुर्योधन). १०. नौका—**पंत**. ११. भोंवऱ्यास. (शकुनीस).

बुडतों चि, या सतीचा महिमा जरि काय हात आवतो. ८०
दाटूनि अनुद्यूतीं[1] आणुनि पण करविला पुनरपि, तया
लंघूं कैसें? पाडी नरकीं जो अनृत तो कुनर पितयां[2]. ८१
प्राणांस तुम्हांस हि मीं त्यजिन, न धर्मासि[3] पळ हि सोडीन,
हें व्रत धर्म चि रक्षू, बापा! न कदापि अयश जोडीन. ८२
बा! गा! धर्माच्या तों कोणहीं सोडूं नये चि कासेतें,
निष्फळ होतीं मेघें त्यजिलीं आलीं[4] हि जीविका सेतें. ८३
अंभोदासि[5] पहाती जैसीं पसरूनि नित्य 'आ' शेतें,
धर्मासि तसीं भूतें[6] करि पूर्ण समर्थ हा चि आशेतें. ८४
निजहितकरधर्माचें कुशळें विटवूं नये चि मन कांहीं,
यापरि पोषणपालनलालन करिजे न अन्यजनकाहीं. ८५
साधु म्हणति, 'जो न करी धर्मासीं नीतिसीं विरोधा, त्या
रक्षीं व्यसनीं, तदितर जन उदकीं लोष्टसा[7] विरो, धात्या[8]!'
म्हणवूनि अनुसरावें सुज्ञें न क्रोधलोभकाम-मता,
पतनार्थ कां अहंता पोषावी, गा! तसीच कां ममता? ८७
तुमचे प्रताप जे जे दिग्विजयीं[9] प्रकटले न ते लटिके,
कुरुगुरुपुढें परि न गुरु, यज्ञांत घृतापुढें न तेल टिके. ८८
भक्षुनि अन्न न समयीं अंतर देती भले नयज्ञाते,
द्रोणकृप युद्धयज्ञा वरितील, तसे परा न यज्ञा ते. ८९
आम्हीं नियम त्यजितां, न चुकेल नदीज ही उगारा[10]या,
त्या सर्वज्ञ प्रभुला बा! कोण म्हणेल, 'गा! उगा, राया!' ९०
हे सर्व असोत, जया वीरप्रवरा सुयोध नत सारे,

---

१. पुन्हा—**पंत.** पुन्हां खेळलेल्या द्यूतांत. २. पित्याला. ३. प्रतिज्ञापालनादि धर्मास. ४. जीविका आलीं—पिकास आलेलीं (शेतें). ५. मेघास. ६. प्राणिमात्र धर्माकडे तसें पाहोत. ७. मातीच्या ढेकळासारखा. ८. हे ब्रह्मदेवा! ९. राजसूय यज्ञ करण्यापूर्वीं केलेल्या दिग्विजयांत. १०. [आम्हांवर शस्त्र] उगारायाः

एक चि कर्ण पुरे तो; कार्यपति[1] जसा, सुयोधन तसा रे! ९१
यांसीं कलि करणें हें न म्हणेल कधीं सुधी नर विहित रे!
धर्मन्याय त्यजितां तेजस्वी हो तमीं न रवि हि तरे." ९२
भीम उगा चि बसे, तों ये भगवान् व्यास सुप्रसन्नमनें,
जाणों साक्षाद्धर्म चि तो, ते झाले कृतार्थ तन्नमनें. ९३
दिव्यास्त्रलाभकारण सद्विद्या तो दयांबुराशि कवी
एकांतीं राज्ययशःकामा[2] त्या श्रीयुधिष्ठिरा शिकवी. ९४
धर्म हि, मुनि गेल्यावरि, त्याच्या आज्ञेवरूनि जिष्णूतें
सद्विद्या उपदेशी, जैसा कश्यपमहर्षि विष्णूतें. ९५
तो काम्यकीं[3] प्रतिस्मृति विद्या उपदेशिली तया विधिनें,
जी आपणासि जैसी दिधली द्वैपायनें दयानिधिनें. ९६
धर्म असें वदला कीं, "जिष्णो! तुनपें समस्त ताप सरे,
हो यास्तव आम्हां या व्यसनीं तारावयासि तापस रे! ९७
या विद्यासामर्थ्यें तप करितां सर्व विघ्न पळतील.
तुज दिव्यास्त्रें द्याया शक्रादिकलोकपाळ वळतील. ९८
ज्याचें भाषण सोडुनि बाळपणीं सुस्वरीं किमपि न रतूं,
त्या व्यासें कथिलें कीं, 'नारायणसख पुराणऋषि नर तूं.' ९९
करिशील महत्कर्में तूं नारायणसहाय शुभशील[4],
त्वद्यश म्हणेल, 'किति सुरधेनूधा[5]! सद्रसासि दुंभशील[6]?'
हो सिद्ध, शीघ्र ये, बा! हे बाहु तुझे असोत जयशाली,
हो वृष्टि तपोभ्राची, बहु हृत्क्षेत्रीं पिकोत नयशाली[7]." १०१
भ्रात्यांतें भार्येतें जिष्णु म्हणे, 'जें अभीष्ट सत्वर तें
होईल सिद्ध, न चिरव्यसनीं बुडिजे कधीं हि सत्वरतें[8]. १०२

१. कार्यांचा पति. (केवळ भोक्ता असा भावार्थ). २. राज्य आणि यश यांची इच्छा ज्यास, त्याला. ३. काम्यकवनांत. ४. मंगलकारक आहे स्वभाव ज्याचा असा. ५. धेनूची बोंटी—पंत. हे कामधेनूच्या कांसे! ६. देशील. ७. नीतिरूप तांदूळ. ८. सत्वसंपन्नानें.

धौम्याच्या धर्माच्या क्षण हि चुकावें तुम्हीं न सेवेला,
गुरुचरणा यश जैसें स्वर्गींच्या हीं तसें नसे [1]वेला.' १०३
मग जाय तप कराया गुरुपद वंदूनि इंद्रकोलनगा,
तद्विरहितां दिसे तम दिवसा, नसतां हि नेत्रमीलन गा! १०४
'येथें चि रहा' ऐसें [2]गगन म्हणे त्या पुरातना ऋषितें,
[3]प्राशी तपस्विवेष [4]स्वर्नाथ तयासि [5]ईग्द्वयें तृषितें. १०५
शक्र म्हणे, 'कां धरिलें जें शस्त्र विरुद्ध तापसत्वा तें?
शांतें येथ तपावें, लेश हि द्यावा न ताप [6]सत्वातें. १०६
क्षत्रिय कीं ब्राह्मण तूं [7]शस्त्रपरिग्रह किमर्थ? सांग मला,
त्वच्चित्ताला तापसविरुद्ध हा वेष योग्य कां गमला?' १०७
पार्थाचा दृढ निश्चय कळतां, दर्शन तयासि वासव दे,
खेदानंदाश्रुभरें भिजवुनियां उत्तरीयवास वदेः— १०८
'पुत्रा! वर माग, तुला द्यावें म्यां काय गा! [8]यशोधीतें?
जाणसि, जें प्रेम, मुखें वत्साचा काय गाय [10]शोधी, तें.' १०९
पार्थ म्हणे, 'दिव्यास्त्रें जीं वर मजलागि हा चि शोभन द्या;
तृषितासि यथाभिलषित जळ देती, न धरितो च लोभ नद्या.'
इंद्र म्हणे, 'पुत्रा! हें काशाला? दिव्य भोग माग मला;
तुज जो अनर्थ केवळ अर्थ कसा पंडितोत्तमा! गमला?' १११
पार्थ म्हणे, 'दिव्य हि जे सुखभोग नको चि, बा! दयाभ्रा! ने.
केंवि वनीं टाकावे? वांछिति माझ्या हितोदया भ्राते. ११२
मज दिव्य भोग रोग चि, तें सुख जें काय दुःख [11]शुद्धरणीं.
[12]तो शव चि बंधुहृद्गतशल्याच्या जो न योग्य उद्धरणीं.' ११३

१. कल्पलतेला. २. गगनस्थवाणी, आकाशवाणी. ३. डोळ्यानीं प्राशन करणें=आदरानें, प्रेमानें पाहणें. ४. इन्द्र. ५. दोन डोळ्यानीं. ६. प्राण्यातें. ७. शस्त्रस्वीकार. ८. यशःसमुद्र—**पैंत**. ९. शरीर—**पंत**. १०. चाटून स्वच्छ करी. ११. शास्त्रोक्त युद्धांत. १२. आपल्या भावांच्या हृदयांत गेलेल्या शल्यास बाहेर काढण्याच्या कामीं जो योग्य नाहीं तो प्रेतासारखा च होय.

शक्र म्हणे, 'बा! तुजसम तूं चि भला विश्वमहिततरशील[1];
व्यसनातें बंधूंसह निर्दाळुनि सर्व अहित तरशील. ११४
शंभुप्रति आराधीं, आधीं साधीं प्रसाद या अगमीं[2],
येईन लोकपाळांसह सत्कारावया तुला मग मीं.' ११५
ऐसें धनंजयाला उपदेशुनि गुप्त होय मघवा हो!
शिवभक्तियशःश्रवणें प्रेमाश्रुभरासमेत अघ वाहो. ११६

अध्याय तिसरा.

नरली चांडोली[3] हि न भावें वाहोनि शंकरा बेल,
हें जाणता वुध न कां त्याच्या भजनीं विशंक राबेल? १
जिष्णुव्रतपें भ्याले सर्व तपश्रीविलाससदन मुनी,
कैलासाप्रति जाउनि कथिति श्री शंकरासि पद नमुनी. २
भगवान् म्हणे, 'न भ्यावें, त्याचा संकल्प शुद्ध, मीं जाणें;
स्वस्थमनें स्वस्थानाप्रति, टाकुनि भीतिला, तुह्मीं जाणें.' ३
मुनि जातां चि, किरातत्वाच्छादन[4] मूर्तिसंपदेवरि[5] घे,
जेथें पार्थ तप करी, त्या चि वनीं सानुकंप[6] देव रिघे. ४
आला किरातरूपी शिव जिष्णुसमीप, तों चि हननाश[7]
दानव वराहरूपी मूक[8] हि करि जो तपस्विजननाश. ५
दुष्टासि एकदा चि प्रेक्षिति ते वीर पार्थ भव[9] दोघे,
म्हणती "शरप्रहारीं[10], तापसजन 'हाय हाय!' न वदो, घे." ६
खरतरें[11] नरहरशरें[12] परजीवन[13] एकक्षणीं च संहरिती,

---

१. जगास अत्यत वंद्य स्वभाव ज्याचा तो. २. पर्वती. ३. शिवलीलामृत अ० ३ पहा. ४. किराताचा वेष हे च आच्छादन. ५. शरीररूप संपत्तीवर. ६. सदय–**पंत.** ७. मारणेच्छु–**पंत.** ८. मूकनामा–**पंत.** ९. शंकर. १०. तापस जन 'हाय! हाय!' न वदो, [वास्तव] शरप्रहारा घे, [असें ते दोघे] म्हणती. ११. अतितीक्ष्ण. १२. अर्जुनाचे आणि शंकराचे बाण. १३. शत्रूचे (मूकाचे) प्राण.

सम देव भक्त, ऐसें जाणों कळवावया असें करिती. ७
अर्जुन म्हणे, 'किराता! त्वां मृगयाधर्म लंघिला दर्पें,
स्वांतार्थ[1] मजपुढें अघ केलें, खगपतिपुढें जसें सर्पें. ८
हा प्रथम मत्परिग्रह[2] असतां, त्वां ताडिलें कसें किरितें[3]?
पाथरवटें स्वटंकें भेदावें वज्रपाणिसह[4] गिरि तें!' ९
त्यासि किरात म्हणे, 'रे! मद्धन हें, प्रथम म्यां चि हा पिटिला,
म्यां वधिला असतां, तूं कोण शरें हाणणार या किटिला[5]? १०
खद्योतत्वें[6] सम असो, रवि कीं तिमिराशि काजवा खाणी[7]?
नवल रविपुढें कीट[8] स्वकृततमोनाशकाज[9] वाखाणी. ११
मिरविसि सुज्ञत्व वृथा अन्याला स्वकृत पाप लावूनीं.
काय न दगड तपस्वी, भिजला वृष्टींत तापला ऊनीं? १२
जोडुनि पुण्यवनीं तप, बुडसी त्याच्या भरें चि गर्वतमीं;
तूं मजपुढें किती रे! कोण हरिपुढें[10] म्हणेल पर्वत 'मीं'? १३
हो सिद्ध, जरि असेल स्वतपोबळगर्व, सज्ज्य चाप करीं,
होसील विमद, पडला गरुडाच्या जेंवि मत्त साप करीं.' १४
तें वाक्य अर्जुनाला गरळ जसें यामुनाह्रदा[11] कढवी,
पढवी जो चापश्रुति[12] रामासि[13], तयावरि[14] स्वधनु चढवी. १५
शर ते जाणों वाहे एक निमेषांत एक लाखोली,
प्रभुची जाणेल कसा बाहुबळें तो चि एकला खोली[15]? १६
स्वरवें गिळों न देते कवळ हि सिंहा विदीरितेभा[16] ते,
सरले शर, दोन्ही ही झाले सहसा तदा रिते भाते. १७
भ्याला, परि धैर्य धरुनि, ताडी त्या ईश्वरासि कोदंडें,
देता विश्व कवळित्या उग्रा काळासि कंप जो दंडें. १८

१. रचनाशार्थ. २. माझा स्वीकार. (माझी शिकार). ३. डुकरातें. ४. इंद्रासह. ५. वराह–पंत. ६. नभःप्रकाशत्व–पंत. ७. खणून काढी. ८. किडा. (काजवा). ९. काय. १०. इन्द्रापुढें. ११. यमुनेच्या डोहाला. १२. धनुर्वेद. १३. परशुरामास. १४. त्या शिवावर. १५. अगाधता. १६. ज्यानें हत्ती मारिले त्या.

जें युद्धांत म्हणे, 'हो! भास्करजी! न कर[1]जाळ विकिरा[2]' तें
गांडीव धनु हि हरिलें [3]कामाद्यरिमदतमोरवि-किरातें. १९
ज्याचा पाद म्हणे, 'रे! [4]भक्तभवा! [5]स्वकुदशा न कर, वाळ[6],'
त्यावरि धनंजयाचा भंगे, पावे यशा न, करवाँळ. २०
प्रभुला जिंकूं पाहे भुजयुद्धीं, जेंवि काजवा सवित्या,
परि तोषवी स्वधर्मे आराधुनि भक्तराज वासवि त्या. २१
'मृत्युभयासि तराया न जडसुधेचें धरा चिबुक,' लीला
ज्याच्या असें सुरांस हि म्हणतो तो प्रभु बरा चि बुकलीला. २२
शोणित वमला, श्रमला, भ्रमला, गमला नुठेलसा पडतां;
परि उठला, मोह कसा राहेल दयाकटाक्ष सांपडतां? २३
न पहाते झाले हो! पूर्वी कौतुक कदापि नाकी तें,
विजयार्थ शरण गेला नर नत[10]कामदपदा पिनाकीतें. २४
वाहे [11]पार्थिवलिंगीं भावें जें माल्य[12] तो [13]प्रतापार्थ,
पाहे तें चि [14]पुरस्थःस्वमदघ्नकिरातमस्तकीं पार्थ. २५
प्रभुला प्रभुप्रसादें त्या माल्यें करुनि ओळखे दास;
तो पात्र होय, गरुडातिक्रमकर जेंवि टोळ, खेदास. २६
पाय धरुनि पार्थ म्हणे, 'ब्रह्मांडीं अघ न [15]मांय बा! पाहें
तूं चि हरीं [16]पंकें, हरिल अमृताचा घन न मायबापा! हें. २७
प्रभुजि! क्षमा करा, जो मागतसें पसरुनि स्वदपरा मीं;
या दासीं हि करो हें पदयुग, जैसें करो स्वपद [17]रामीं.' २८

१. किरणसमूह. २. विखरा, पसरा. ३. मदनादिक षड्रिपूंचा गर्वरूप जो अंधकार त्याचा रवि च अशा किरातानें. ४. भक्तांच्या ससारा! ५. आपली दुर्दशा. ६. शुष्क हो, वाळून जा. ७. खडग. ८. हनुवटी. ९. रक्त. १०. शरणागतांचे काम पूर्ण करणारें ज्याचे पद अशा पिनाकीतें (शिवातें). ११. पूजेसाठीं तयार केलेल्या मातीच्या शिवलिंगावर. १२. पुष्प. १३. प्रताप च अर्थ ज्याचा तो, यशोभिलाषी. १४. पुढें उभा असलेला व आपला गर्व हरणारा जो किरात, त्याच्या मस्तकावर. १५. मावे, राहे. १६. चिखल. (पाप). १७. परशुरामीं.

त्यजुनि विचार, कराया इच्छित होता बळें परिभवातें,
लंघन असह्य गुरुला, स्वसंभाजन[1] वाटलें परि भवा तें. २९
नमुनि 'क्षमस्व[2]' म्हणतां, प्रकट करुनि रूप बाहुनीं कवळी,
अधराप्रति स्मितानें[3] स्वयशानें त्रिभुवनास ही धवळी[4]. ३०
तो दीनबंधु उंजरी[5] देउनियां अभय पाशुपत[6] नातें[7];
बोले असें, हरी जो स्वपद स्मरतां चि आशु[8] पतनातें[9]. ३१
'सर्वत्र रणीं विजयी तूं नारायणसखा नरा! हो रे!
स्वप्नीं हि अयश तुझिया अवलंबुनि पदनखा न राहो रे!' ३२
न कळत हि नाम घेतां पाप्यास हि जो म्हणोनि 'ओ' तारी,
गेला, संकल्पें चि ब्रह्मांडें निर्मिणार ओतारी[10]. ३३
मग वरुण धनद[11] पितृपति[12] सुरपति हे लोकपाळवर[13] आले,
इंद्रेतर सर्व हि ते स्वास्त्रें[14] पार्थासि अर्पिते झाले. ३४
शक्र म्हणे, 'स्वर्गीं ये, रथ तुज आणावयासि धाडीन,
अस्त्रें देउनि पुत्रा! तुजकरवीं स्वाहितांसि[15] नाडीन[16].' ३५
ते लोकपाळ गेले मग रथ घेऊनि मातली[17] आला,
नमुनि म्हणे, 'अर्जुनजी! तात बहातो, बसा रथीं, चाला.' ३६
शुचि[18] होउनि मातलिला दिव्यरथीं बैसवूनि मग चढला.
सद्‌तिक्रम करिल कसा जो धर्मन्याय गुरुमुखें पढला? ३७
निघतां गिरिसि[19] म्हणे, 'वा! म्यां व्हावें आजि काय उतराई[20]?

---

१. आत्मपूजन. २. क्षमा कर. ३. मदहास्याने. (हास्याचा वर्ण शुभ्र आहे असा कविसंकेत आहे). ४. शुभ्र करी. ५. नीट करी, समर्थ करी. ६. पशुपति (महादेव) संबंधी=अस्त्रविशेष. ७. दानबंधुत्वाचे नाते. ८. त्वरित. ९. अधोगतीने. १०. धातूंची ओतकामें करणारा. ११. कुबेर. १२. यम. १३. अष्टलोकपालातील श्रेष्ठ. १४. यमाने काळदंड, वरुणाने पाश व कुबेराने कौबेरास्त्र अर्जुनास दिले. १५. आपल्या शत्रूना. (येथे 'आपल्या' हा शब्द अनेकवचनी व पक्षसूचक मानावा). १६. ठकवीन, पराभूत करीन. १७. इन्द्रसारथी. १८. [स्नान, जप, पितृतर्पण वगैरेंनी] शुद्ध. १९. इंद्रकीलपर्वतास. २०. ऋणमुक्त.

भवदुपकाराद्रिपुढें हा केवळ होय पांडुसुत रोई.[1]' ३८
अमरावतीस जावुनि गहिवरवी तो गुणाढ्य मघव्याला.[2]
[3]व्याला न साधुला जो, लाजो तो बाप मूर्त अघ व्याला. ३९
जातां चि पार्थ मोही स्वगुणें तत्काळ त्या सुरसभेला,
न पिपीलिकसेनेस[4] हि सुसितेचों[5] ही तसा सुरस भेला. ४०
बसवुनि निजासनीं हरि करि पुत्रस्नेह जें जसें करवी,
शिरं[6] हुंगी, आलिंगी, फिरवी तनुवरि सुधेसि जो कर वी.४१
देवांकरवीं वरवी करवी नरवीरसूनुची अर्चा,
शोभे जसा स्वतेजें देवेंद्र तसा चि तो महावर्चा.[7] ४२
प्रेमें वज्राद्यस्त्रें हरि देता जाहला स्वतनयातें,
पात्र चि पितृसर्वस्वाप्रति जो जाणे भला सुत नयातें. ४३
मग पार्थ चित्रसेनापासुनि अत्यंत आदरें सकळा,
इंद्राज्ञेनें शिकला निरुपमवादित्र[8]नृत्यगीतकळा. ४४
जरि ह पार्थ पांच वर्षें वसला स्वर्गीं पित्याचिया भवनीं,
भ्रात्यांला न विसरला, खिन्न चि होता तसा तदा, न वनीं. ४५
एकांतीं इंद्र म्हणे त्या गंधर्वेंद्रचित्रसेनातें,
'स्वर्गीं हि खिन्न सुत जरि हें वैभव काय? काय हें नातें? ४६
गुणवत्कलत्रविरहज्वरिता[9] सुखहेतु शुचिरतापचिती,[10]
स्पष्ट तदन्या जी जो पूजा देणार सुचिर ताप चि ती. ४७
स्पर्शो शृंगारसुधानिधिची धृतमूर्ती उर्वशी लहरी,[11]
सुतविकळत्व[12] हरो, जसि सत्संगति सर्व उर्वशीलें[13] हरी.' ४८

१. मोहरी. २. इन्द्राला–पंत. ३. प्रसवला. ४. मुंग्यांच्या समहाला. ५. उत्तम साखरेचा खडा. ६. मस्तक हुंगी. (मस्तकाचें अवघ्राण करणें हा एक प्रेमद्योतक प्रकार आहे). ७. महातेजस्वी. ८. वादित्र=वाद्य. ९. गुणवती स्त्रीच्या वियोगानें जो दुःखित झाला, त्याला. १०. शृंगाररतरूप पूजा. (शुचि=शृंगाररस). ११. अन्वय–शृंगारसुधानिधीची लहरी धृतमूर्ति उर्वशी स्पर्शो. १२. पुत्र अर्जुनाचें खिन्नत्व. १३. मोठा दुष्ट स्वभाव. (उरु+अशील).

देखत होता सादर सुत, जैं स्मितपूर्व साभिनय नाचे,
प्रकटी विलास नटतां बहु ती गंभीरनाभि[1] नयनाचे. ४९
तो[2] तीस म्हणे, 'सुंदरि! जो तुज मागोनि दत्त[3] सुख नेतो[4],
माझ्या वदनें कांहीं प्रार्थितसे सुगुणरत्नसुखने[5]! तो[6]. ५०
या स्वर्गीं मूर्तिमती तूं चि सुधा, जी प्रसिद्ध असुधा ती;
न तिच्या पानें जैसे त्वदधरपानें क्षणांत असुँ[7] धांती[8]. ५१
यास्तव या स्वर्गीं हा पुरुषोत्तम पार्थ पात्र सुरसा[9], हो!
परि तृप्त येथ येउनि सेवुनियां याँ[10] चि मात्र सुरसां हो.' ५२
देवी स्मित करुनि म्हणे, 'गंधर्वपते! उदंड आजवर
प्रभुनें काम पुरविले, परि मज दिधला अनर्घ्य[11] आज वर. ५३
येत्रूं देईल मुखीं कां प्रवरप्रेमकाम[12] मन्मथ[13] न?
कोपें करील सोडुनि पांचां[14] हि शिलीमुखांसि[15] मन्मथें[16]न. ५४
गंधर्वपते! जा तूं, हा जन बहु आजि सुखविला साचा,
भेटेन त्या प्रिया मीं पाहुनियां समय सुखविलासाचा.' ५५
जीच्या सुरस वपुपुढें खालें वदनासि अमृतसर[17] घाली,
ती जाय त्याकडे, जसि सुमधुकडे वेग करुनि सरघाळी[18]. ५६
शृंगारमानसींच्या[19] पाहुनि तो पार्थ त्या मराळीला[20]
उठला, तसीच पूज्या ती स्त्री शतमखमुखामराळीला[21]. ५७
स्वकरें आसन देवुनि नमुनि करी पार्थ तत्सभाजन हो!

---

१. खोल नाभि जिचा अशी. २. चित्रसेन. ३. [न] दिलेले. ४. घेतो. ५. हे सगुण-रूप रत्नांचे उत्तम खाणी! ६. इन्द्र. ७ प्राण. ८. नृप्त होती. ९. देवसदृश—**पंत.** १०. [तुझ्या] अधरामृतरसाने. ११. अमल्य. १२. उत्तम नराविषयी कामेच्छा. १३. विचारांचे मथन करणारा. (मदन). १४. मदनाचे पांच बाण मानले आहेत व यावरून त्याला 'पंचशर' असें हि म्हणतात. १५. मुखी शल्य ज्यांच्या त्यांस. (बाणांस). १६. माझा नाश. १७. अमृताचें सरोवर. १८. मक्षिका-पंक्ति—**पंत.** १९. शृंगाररसरूप मानससरोवरी राहणाऱ्या. २०. हंसीला. २१. इन्द्रप्रमुख देवपंक्तीला.

‘मज आज्ञा काय ? ’ म्हणे, परिसा साधुत्व [1]सत्संभाजन हो !
तो उर्वशी म्हणे, ‘गा ! कीर्तिश्रीच्या [2]नृमूर्तिकरवीरा !
शक्रोक्तें [3]स्वरसें ही आल्यें, मत्कामपूर्ति कर वीरा ! ५९
करितां नृत्य मजकडे पाहत होतासि, त्या पहाण्यानें
सूचविलें त्वदभिलषित हरिला मजला हि त्या शहाण्यानें. ६०
जाणोनि त्वद्रुरुचें प्रिय हें त्वन्मित्रचित्रसेनमुखें
अनुसरल्यें तुज, सुजना ! [4]नीरजनयना ! करीं विलास सुखें.’
कर्णावरि कर ठेवुनि ‘शिव! शिव!’ ‘हर! हर!’ असें म्हणे नर तो,
‘ माते ! हा पुत्र रतो भजनीं, परि ह्मणसि तूं तसें न रतो. ६२
माद्री पृथा [5]शची तूं मज तुल्या, योग्य हें नसे तूतें,
परि रक्षिति प्रयत्नें गुरुजन तो भंगिती न [6]सेतूतें. ६२
ऐसें पाहत होतों कीं, हे [7]नारायणोरुजा आर्या
[8]पूर्वज पुरूरव्याची, श्रीपतिची श्री जसो, तसी भार्या.’ ६४
हांसोनि म्हणे देवी, ‘आम्हां देवींस अघ असेना तें;
जाणत नव्हते रमले पौरव ते काय तुजअसे नातें ? ६५
लावूं नये चि सुज्ञें भुक्तोच्छिष्टत्वअघ नव सुधेतें,
स्वजनकभुक्ता माता ह्मणुनि त्यजिती सुधो न वसुधेतें. ६६
सांगों काय करिति जें आर्जव लोकेश सुर तसे जे तें ?
घालिति आलि[10]तिरस्कृत हीं, इच्छुनि [11]लेशसुरत, [12]सेजेतें. ६७
आल्यें स्वयें तुजकडे कामार्ता स्त्री, म्हणोन कोमळ हो;

---

१. अहो श्रेष्ठसभेतील लोक हो ! २. [मनुष्यमूर्तिरूप] करवीरक्षेत्र–**पंत.** ३. स्वकीय प्रीतीनें. ४. कमलनयना ! ५. इन्द्रपत्नि. ६. धर्ममर्यादेस. ७. नारायणमुनीच्या मांडीपासून झालेली. ८. [माझा] पूर्वज जो पुरूरवा राजा, त्याची. (एकदां आदित्याच्या शापानें उर्वशी स्वर्गांतून पृथ्वीवर पडली असतां केशीनामक दैत्य तिला धरून पळूं लागला, तेव्हां पुरूरव्यानें तिला सोडविलें. पुढें या उपकारास्तव तिनें त्याला वरिलें अशी कथा आहे). ९. उष्टेपणाचा दोष. १०. [माझ्या] सख्याना तुच्छ केलेले. ११. अल्प सुरतसुख. १२. शय्येतें.

मद्भोगासि 'सुकृतफळ' म्हणति सकळ, तूं म्हणो नको मळे हो!'
पावे न शुकापासुनि, कर जोडुनि शरण जाय परि, रंभा,
तद्वन्नारायण[2]सखमुनिपासुनि उर्वशी हि [3]परिरंभा. ६९
पार्थ म्हणे, 'तूं माता, मीं सुत, धर्मज्ञ नर, न वानर कीं.
पडतां गळां हि गुरुनीं द्यावा जाया न वर नवा नरकीं. ७०
हो सुप्रसन्नमति, हा जननि! जन निज न निमग्न नरकीं हो.
अमर नव्हें, पशु हि नव्हें, मीं [4]त्वदुदरजान्वयोत्थ नर कीं हो.'
[5]क्षोभे, प्रसन्न व्हावें, परि मन कामासि जें वश स्त्रीचें;
'हो क्लीब' असें शापी, उग्रत्व तिचें तसें न शस्त्रीचें. ७२
शक्र म्हणे, 'बा साधो! करिता तूं एक शुद्ध तप शुकसा,
तूं चि नर, इतर वानर; [6]इंद्रियविषयैकनिष्ठ न पशु कसा? ७३
दिव्य [7]विषयार्णवीं तूं [8]बोधनळस्पृष्ट साधु पर्वत रे!
[9]छायाग्रहांसि कपिसा, या विषया विरळ जन, न सर्व, तरे. ७४
अज्ञातवासकाळीं हा बहु येईल शाप कामाला,
[10]मातेचा अस्नेह हि होय यशोहेतु साधुरामाला.' ७५
लोमशमुनि पार्थातें हरिच्या अर्धासनीं स्वयें पाहे,
शक्रासि पुसे, 'याचें सुकृत असें सांग कोणतें आहे?' ७६

---

१. पाप. २. नारायणमुनीचा मित्र जो नर (अर्जुन) त्यापासून. ३. आलिंगन—**पंत.** ४. तुझ्या उदरापासून झालेला वंश, त्यापासून निर्मित असा. ५. येथून पुढे अध्याय ५।५ पर्यंतची **पंत**लिखित पानें गहाळ झाली असल्यामुळे चातुर्मास्येबोवाच्या प्रतीवरून संशोधन केले आहे. ६. इंद्रियांस मोह उत्पन्न करणाऱ्या विषयाचे ठायीं ज्याची अत्यासक्ति आहे असा (नर). ७. विषयरूप समुद्रामध्ये. ८. बोधरूप नळवानरानें स्पर्शिलेला असा. (नळवानरानें समुद्रांत टाकलेले पर्वत मुनिशापामुळें बुडत नसत या कथेकडे येथें कवीचें लक्ष्य आहे). ९. सिंहिका नांवाच्या एका राक्षसीने सीताशोधार्थ निघालेल्या मारुतीच्या समुद्रजलावर पडलेल्या छायेचें आकर्षण करून त्याची गति कुंठित केली; तेव्हां मारुतीनें तिला ठार मारिलें, या कथेकडे येथें कवीचें लक्ष्य आहे. १०. कैकेयीचा.

देवेंद्र म्हणे, "साक्षान्नारायणसख पुराणऋषि नर हा,
अवतरला भरतकुळीं भूभारातें म्हणावया 'न रहा.' ७७
आला दिव्यास्त्रार्थ, प्रेमें झाला प्रसन्न भवचरणीं;
मरणार याचिपासुनि वरदर्पित खळ निवातकवच रणीं. ७८
सिकला दिव्यास्त्रें हा शीघ्र चि साधूनि देवकार्यातें,
येईल सांग ऐसें धर्मातें साधुसेवकार्यातें. ७९
जा, त्यासि तीर्थयात्रा सांग घडेसें स्वयें चि तूं कर गा!
पुण्याविणें जयश्री होईल कसी मुनीश्वरा! करगा!" ८०
हें स्वर्गींचें वृत्त व्यास स्वसुतासि सर्व आयकवी,
तो ममतेला, आपण करुणेला वश, करील काय कवी? ८१
जिष्णूत्कर्षश्रवणें व्याकुळ मति होय अंधगाज्याची,
दुर्मोच्यमोहपाशें आळँपिली घट्ट कंधरा ज्याची. ८२
नृप संजयाप्रति म्हणे, "जिष्णूचा शंभुसीं समागम तो
प्रेमें स्वविजयसा चि स्पष्ट मला तत्पित्यासमा गमतो. ८३
पाशुपताद्यस्त्रांचा लाभ, स्वर्गीं वरासनाचा, हो,
हें वहु, म्हणे हरि, 'अहो उर्वशि! सुखवा वरास, नाचा हो!'
झाला प्रसन्न ज्यावरि भगवान् कल्पांतकाळनट कळहें,
त्यासीं विरुद्ध मत्सुत, दिसतें, मज कर्म फार फटकळ हें." ८५
संजय म्हणे, 'धरावें हितकर मन हें च, 'हा!' न च वदावें,

१. संतुष्ट. २. निवातकवच हे प्रल्हादभ्राता सन्हादाचे तीन कोटी पुत्र. हे ब्रह्मदेवाच्या वराने उन्मत्त होऊन इन्द्रास हि अजिंक्य झाले होते; परंतु शेवटी अर्जुनाच्या हातून त्यांना मरण आले. ३. साधूंची सेवा करणाऱ्या श्रेष्ठ धर्मराजातें. ४. धृतराष्ट्रासि. ५. अन्वय–तो धृतराष्ट्र [पुत्र–] ममतेला [आणि] आपण (स्वतां) कवि (व्यास) करुणेला वश [असल्यामुळे] काय करील? ६. सोडविण्यास कठिण अशा मोहपाशानें. ७. आवळली, दाबली. ८. मान. ९. इन्द्राच्या अर्धासनाचा. १०. प्रलयकाळी सर्व सृष्टीचा संहार करून नर्तन करणारा भगवान् शंकर.

भ्यावें न बा! न व्हावें तें वर्ष[1]अराज्यदान चवदावें.' ८६
वदला धर्म हरिप्रति 'मज द्या हें, येउ अब्द चवदावा;
पद न दिलें, तरि उरु[2] कुरुगुरुरक्तांची शरांसि चव दावा.' ८७

अध्याय चवथा.

कुशलप्रवृत्ति न कळे जिष्णूची, बहुत लोटले अब्द,
धर्मासि भीम लावी 'राज्य तुवां बुडाविलें' असा शब्द. १
बृहदश्व[3] द्विजराज श्रीधर्माच्या समीप आला, जो
ताप उरीं चि न देतां, त्यासि विधु न कां ह्मणोनि 'हा!' लाजो?
पूजुनि त्यासि नृप म्हणे, 'परिसावें स्वकृत मीं निवेदीन,
पूज्यांसि दुःख सांगुनि अमृतनदनिमग्नसा निवे दीन. ३
जन्हि धर्मन्यायद्विजदेवसपर्यापथीं[4] सदा रत मीं,
द्यूत करूनि बुडालों सानुग सानुजसुहृत् सदार तेमीं. ४
द्यूतपणीं हारविली, ओढुनि नेली सभेंत मज्जाया;
काय वदों? तें केलें ज्यां चि व्यसनीं स्वराज्य मज्जाया[5]. ५
संप्रति हा दास असा स्वीकारुनियां अरण्यवास वसे,
झाली पहा कसी हे[7], हे[8] ही जे तैं सभाग्य वासवसे. ६
दिव्यास्त्रें साधाया पाठविला तो हि वत्स न परतला;
वाटे मज कितवासि त्यजुनि, मुनिजनीं वरूनि तप रतला. ७
वाटे दुःखी मत्सम मीं च, वदा, जरि असेल आढळला.

---

१. चवदाव्या वर्षी पांडवांस राज्यदान नाहीं असें तें वर्ष न व्हावें. २. मोठी. ३. ह्या ऋषीनें धर्मास अश्वहृदयविद्या व अक्षविद्या शिकवून अनेक इतिहास सांगितले. ४. धर्म, नीति, विप्र व देव यांची पूजा करण्याच्या मार्गी. ५. अंधकारांत (शोकांत). ६. बुडाया. ७. ही द्रौपदी. ८. हे भीमादि बंधु हि.

न असा [1]अयशःपद कीं [2]भूपदकपदीं जडोनि हा! ढळला.' ८
हांसोनि मुनि म्हणे, "बा! नळभूप जसा दुजा न [3]साधि तसा,
न तुम्हीं दीन, न दुःखित, साधावें तें वनीं हि साधितसा. ९
आहेत बंधु चौघे, धृतमूर्ति [4]उपायसे, सुनय शास्त्री;
[5]साक्षाच्छ्रीसी च सती, होऊं दे म्लान न मुख न यश, स्त्री. १०
परिसा नळगति, तुमची [6]श्रुतिरति हे [7]ही सती, [8]अनळसा, हो!
होता नळ तेजस्वी भास्करसा इंदुसा [9]अनळसा, हो! ११
श्रीवीरसेनसुत नळ निषधेश्वर सुगुणमणि [10]करंडक हो!
[11]ब्रह्मण्यप्रभु [12]दुर्गतदारिद्र्यसमुद्रवरतरंडक हो. १२
तो [13]पुण्यश्लोक रणीं करिता रिपुवीरहानि वासवसा,
तत्कीर्ति म्हणे, '[14]गी-श्री-धी हो! या, योग्य हा निवास, वसा.'
[15]वैदर्भ भीमराजा होता बहु खिन्न [16]हीनें संतानें,
तो भेटोनि सुखविला [17]दमनानें [18]स्वपदलीनसंतानें. १४
नृपदास्यतुष्ट मुनिचें मन त्या मुनिला म्हणे, 'सखे दमना!
झाला शुद्ध, करावा संततिसुखपात्र हा [19]सखेदमना.' १५
ब्रह्मर्षिवरें दमनें वर दिधला त्या नृपासि संततिचा,
झाले तीन सुत, सुता चवथी, गाती गुणौघ संत तिचा. १६
ठेवी दम, दांत, दमन, दमयंती, हीं असीं तयां नावें,

---

१. अपयाशाचें स्थान. २. भूपद हें च पदक त्यावर. ३. दुःखी. ४. साम, दान, भेद व दंड या राज्योपयोगी चार उपायांसारखे. ५. साक्षात् लक्ष्मीसारखी. ६. ऐकण्याची आवड. ७. ही द्रौपदी. ८. आलस्यरहित. ९. अग्नीसारखा. १०. करंडा. ११. ब्राह्मणाचे ठिकाणीं भक्तिमान् असा राजा. १२. दरिद्र्यांस दारिद्र्यसमुद्रांतून तारण्याविषयीं उत्तम नौकारूप. (भावार्थ—मोठा दानशूर). १३. पवित्र आहे कीर्ति ज्याची तो. १४. हे सरस्वती, लक्ष्मी व बुद्धि हो! १५. विदर्भ देशाचा. १६. संततिरहित असा. १७. दमन ऋषीनें. १८. आपल्या चरणीं लीन झालेल्यास जो कल्पवृक्षासारखा, त्यानें. १९. खेदयुक्त मन ज्याचें असा.

ज्यां मुनिवरप्रसादप्रभवांतें[1] त्रिभुवनें हि मानावें. १७
भीम नृपति दुग्धोदधि, दमयंती श्री च, वपु सुरुचिर तिचें;
त्याहूनि देह, दिवसोदिवस दिसे दीन, जन्हि सुरुचि रतिचें.१८
जाणों कळे भविष्यद्दमयंतोची[2] स्मरा रुचिरतरता[3],
हरदृगनळीं[4] जळाला, रतिच्या विटला चि तो रुचिरत[5] रता.१९
ती पाहिल्यावरि गमे कोणास हि न स्वरूप सुंदरसें?
श्रीवनमाळे[6] हि पुढें मिरवील स्वमद काय कुंद रसें[7]? २०
श्रीकृष्ण रुक्मिणीला, श्रीकृष्णा रुक्मिणी जसी आतां,
दमयंतीस नळ, नळा दमयंती आयके जनें गातां. २१
नळ नृप म्हणे, 'शिवा! ती नवरी हो, मन दुजीस न वरी हो.'
भैमी म्हणे, 'शिवे! तो नवरा हो, प्रेम नित्य नव राहो.' २२
एका समयीं धरिला हंस नळें तो म्हणे, 'कृपा कर, गा!
सोड मला, जरि व्हावी ती दमयंती वधू, नृपा! करगा. २३
करिन तुझें गुणवर्णन जेणें होइल तुझी च नवरी ती.'
सत्य प्रिय हित वदती शुद्धात्मे न धरिती च नव रीती. २४
राधाप्राप्त्यर्थ जसा तो स्वकरगतामळा[9] यशा सिनळें[10],
सोडी दमयंत्यर्थ क्षिप्र चि अतिदुर्लभा तशासि नळ. २५
नळमुक्तराजहंसांसह हंसांची नभःपथें आली[11]
आली प्रमदवनीं[12], तों भैमी ही घेउनि प्रिया आली[13]. २६
भैमी म्हणे, 'मराळग्रहणेच्छा मन्मनांत आली हो!
एकासि तरि धरूं या, विखरा मुक्ता[14] वनांत आली हो!' २७

---

१. मुनिश्रेष्ठाच्या प्रसादापासून उत्पत्ति आहे ज्यांची अशा मुलांस २. पुढें होणाऱ्या दमयंतीची. ३. [रतीहून] अधिक सुंदरता. ४. शंकराच्या तृतीय नेत्रांतील अग्नीत. ५. सौंदर्यलुब्ध. ६. श्रीविष्णूच्या गळ्यांतील आपादलंबिनी माळ. ७. मकरंदानें. ८. तो प्रसिद्ध. ९. आपल्या हातांतील शुभ्र अशा. १०. जार. (कृष्ण). ११. पंक्ति, कळप. १२. अंतःपुरोचित क्रीडावनीं. १३. सख्या. १४. मोत्यें.